

ГРАНІ

3(17) 2001

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
національний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

Видання здійснюється за
підтримки Дніпропетровської
обласної державної
адміністрації та виконавчого
комітету Дніпропетровської
міської ради

*Редакція не завжди
поділяє думки авторів та
не відповідає за фактичні
помилки, яких вони
припустилися.*

*Передрук – тільки з
дозволу редакції.*

ЗМІСТ

ДО 225-РІЧЧЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Біжко А.О. На шляху нових звершень.....	3
Збаращук В.Ф. Індустріальний — наша гордість!.....	6
Абросимова С.В. Історія Катеринослава на сторінках видань губернского статистического комітету.....	9
Буряк В.В. Памятник Екатерине II в Екатеринославе.....	12
Степаненко Н.А. Екатеринославские авиашоу начала XX века.....	16
Мирончук В.Д., Дугарь М.В. В пошуках суспільного ідеалу.....	18
Крымцов А.А., Шевченко Б.Е., Афанасьев О.Е. Историко-географическое районирование как один из аспектов урбозкологических исследований городской среды г.Днепропетровска.....	22

СОЦІОЛОГІЯ

Городяненко В.Г., Глущенко Ю.В. Студентська молодь Дніпропетровська: соціологічний аналіз потреб та можливостей.....	31
Новакова О.В. Модернізація українського суспільства у контексті глобальних загальноцивілізаційних змін.....	37
Лисеєнко Е.В. О некоторых чертах украинского менталитета в переходный период развития общества.....	44

ІСТОРІЯ

Орлянский В.С. Єврейське землеробське переселення в Україні в 1920-1930 рр.: література і джерела.....	49
Іщенко І.В. Проституція як соціальна хвороба в Україні періоду НЕПу (1921-1928 рр.): соціально-психологічні та демографічні аспекти.....	53
Ковальська-Павелко І.М. Проблеми української історії та сучасності (середина XIX ст.) на сторінках газети О.І.Герцена «Колокол».....	60

ФІЛОСОФІЯ

Ятченко В.Ф. Людина і божество в українських обрядових піснях.....	65
Гарник О.В. Права людини як об'єкт сучасної філософської рефлексії.....	69
Окороков В.Б. К критике релятивности «чистых наук» (сущность как инварианта феноменологии).....	73
Корх О.М. Індивідуалістичні інтенції у творчості М.Гоголя та П.Юркевича.....	77
Муляр В.І., Маслов А.О. Основні підходи до розуміння маргінальної особистості в традиційних суспільствах.....	79

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Колесников К.Н. Украина: к вопросу о месте в современных политических процессах на планете.....	82
Винарчук Т.В. До проблеми національної еліти доби Української революції 1917-1918 рр.	88
Мосюкова Н.Г. История развития украинского парламента (1990-1994 гг.).....	97
Глушкова Л.В. Становление социал-демократической идеи в украинском обществе в условиях политического плюрализма.....	102

МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ

Надтока О.О. Проблеми зайнятості та стан ринку праці в Україні та області.....	106
Пікалова З.І. Актуальні проблеми реформування системи пенсійного забезпечення.....	110
Зарецький Ю.О. До 5 річниці прийняття Конституції України.....	115
Світленко С.І. Матеріали до лекції «10 років Незалежності України».....	120
Батура О.В. Десять років Незалежності: шлях сподівань і надій.....	124

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

«Круглый стол» в редакции «Граней». Проблема демократического выбора посткоммунистического мира.....	128
Окороков В.Б., Михайлюк А.В. Смех и культура. Сообщение о II международной научно-теоретической конференции «О природе смеха».....	136

НА ГРАНІ

Бочаров Д.О. Проблеми доказування в країні див.....	141
---	-----

АНОТАЦІЇ

GRANI

3(17) 2001

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dniepropetrovsk
National University and Centre of
Socio-Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research
Address: 75, K.Marx Avenue,
Dniepropetrovsk, Ukraine, 49070
Tel.: (056)744-08-20, 744-62-78
Fax: (056)744-63-80
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 2001

CONTENTS

TO 225-ANNIVERSARY DNIETROPETROVSK

Bighko A.O. On the Way of New Creating.....	3
Zbarashchuk V.F. Industrial is Our Glory.....	6
Abrosimova S.V. The History of Yekaterinoslav at Books of Government Statistic Committee.....	9
Buryak V.V. The Monument of Yekaterina II in Yekaterinoslav.....	12
Stepanenko N.A. The Yekaterinoslav's Aviashow at the Start of XX Century.....	16
Mironchuk V.D., Dugar M.V. In the Seeking of Society Ideal. Pavlo Novgorodtsev....	18
Krymtsov A.A., Afanasyev O.E., Shevchenko B.Ye. Historic-geographical Regionalisation at One of Aspect of Urboecological-investigations of Dniepropetrovsk City Environment.....	22

SOCIOLOGY

Gorodjanenko V.G., Glushchenko J.V. Students of Dniepropetrovsk: Sociological Analysis of Necessities and Possibilities.....	31
Novakova O.V. The Modernization of Ukrainian Society in the Context of Global Civilizations Changes.....	37
Liseenko E.V. About Some Measure of Ukrainian Mentality in the Transfer Period of Society's Development.....	44

HISTORY

Orlyansky V.S. Jewish Farmer Replaced in Ukraine in 1920-1930: Literature and Sources.....	49
Ishchenko I.V. Prostitution as Social Illness in Ukraine at NEP's Period (1921-1928): Social-psychological and Demographic Aspects.....	53
Kovalska-Pavelko I.M. The Problem of Ukrainian History and Modernity at O.I.Gertsen's Newspaper «Kolokol».....	60

PHILOSOPHY

Yatchenko V.F. The Man and God in Ukrainian Traditional Songs.....	65
Garnik O.V. Person's Rights as Object of Modern Philosophical Reflection.....	69
Okorokov V.B. To the Critic of Relativeness of «Pure Sciences» (Essence as Invariant of Phenomenology).....	73
Korh A.N. Individual Intentions in Works of M.Gogol and P.Yurkevich.....	77
Mulyar V.I., Maslov A.O. General Ways to Understanding of Marginal Person in Traditional Societies.....	79

POLITICAL SCIENCES

Kolesnikov K.N. Ukraine: to the Question About Place in Modern World Political Processes.....	82
Vinarchuk T.V. To the Problem of National Elite in Time of Ukrainian Revolution 1917-1918.....	88
Mosukova N.G. History Development of Ukrainian Parliament (1990-1994).....	97
Glushkova L.V. Development Of Political Pluralizm Is Consolidation Of Formation Of Socialdemocratic Idea In Ukrainian Society.....	102

MATERIALS TO THE INFORMATION'S DAY

Nadtoka O.O. The Problem of Engaging and Condition of Labor Market in Ukraine and Region.....	106
Pikalova Z.I. The Actual Problem of Reforming of Pension System.....	110
Zaretsky Yu.O. To the 5 Anniversary of Ukraine's Constitution.....	115
Svitlenko S.I. The Materials to the Lecture: «10 Years of Ukrainian's Independent»...120	
Batura O.V. Ten Years of Independent: Way of Hope.....	124

CHRONICLE OF SCIENCE LIFE

Conference in Redaction of «Grani». The Problem of Democratic Choice of Postcommunitic World.....	128
Okorokov V.B., Mihajluk A.V. Laugh and Culture. The Note About II International Scientific-Theoretical Conference «About Nature of Laugh».....	136

ON THE EDGE

Bocharov D.O. The Problem of Arguementing in State of Wonder.....	141
--	-----

ABSTRACTS

ДО 225-РІЧЧЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

А. О. БІЖКО НА ШЛЯХУ НОВИХ ЗВЕРШЕНЬ

Біжко Андрій Олександрович – голова Амур-Нижньодніпровської районної ради

До революції Амур-Нижньодніпровського району як адміністративної одиниці не було. Всі села і селища, котрі знаходилися на його теперішній території, належали до Новомосковського повіту з центром у м.Новомосковську.

Найпершим поселенням на нашому Лівобережжі була слобода Кам'янка (район СШ 114, 20-ї міської лікарні). В історичних джерелах вона датується з 1596 року.

Біля с.Кам'янки майже в той самий час поселився старий запорожець Березан, який став «обростати» сусідами. Так виникло с.Березанівка.

Десь за три версти на північний схід від Кам'янки виросла слобода Мануйлівка. Названа на честь поселенця козака Мануїла.

Всі три села належали до Самарської паланки, землі війська Запорізького.

Після ліквідації Катериною II Запорізької Січі в 1775 р. закінчився козацький період в історії нашого Лівобережжя, воно стало селянським, землеробським до кінця XIX століття.

Уже в 1884 році через територію району прокладено залізницю і побудовано станцію Нижньодніпровськ.

В 1895-1897 роках будуються заводи: вагонні майстерні (вагоноремонтний завод імені С.М. Кірова), телеграфні майстерні (завод «Світлофор»), естампажний (дослідно-експериментальний завод) «Шодуар», «Ланге», «Бертхольда» (завод імені Комінтерну), «Сіріус» (завод прокатних вальців), Мангеля (ВАТ «Дніпроважпапірмаш» імені Артема).

Біля заводів виникають робітничі селища, які стають місцем активної пропагандистської роботи різних революційних партій.

В 1910 році в с.Мануйлівка відкрито будинок просвіти. Мануйлівська «просвіта» стала явищем всеукраїнського значення.

Мешканці Лівобережжя були активними учасниками громадянської війни 1914 року та революційних подій 1917 року (Манкевич, Шуклін, Зінуков, Артюшенко).

Відповідно до архівних даних перше засідання Президії районної ради м. Амур-Нижньодніпровська відбулося 25 січня 1918 року. Цю дату вважають днем заснування (утворення) Амур-Нижньодніпровського району. Першим головою районної ради був обраний робітник заводу «Шодуар» О.Савельєв. В 1920 році встановлена Радянська влада у Придніпров'ї.

У 1933 році при розмежуванні 3-х районів міста за Амур-Нижньодніпровським районом були закріплені його попередні кордони.

Переживши голодомор 1933 року, з 1935 року починають модернізуватись старі заводи, будуються нові школи, зведено міську лікарню №9. Сталевари заводу ім. Комінтерну Чайковський і Сороковий прославили наш район своїми рекордними плавками сталі, заводи освоюють нові види продукції.

22 червня 1941 року серед тих, хто зустрів фашистську навалу зі зброєю в руках, були і амур-нижньодніпровці.

35 днів і ночей продовжувались оборонні бої на Амур-нижньодніпровській землі, стримуючи наступ ворога. У роки війни на окупованій німцями території району діяла комсомольсько-молодіжна підпільна антифашистська організація, члени якої вели активну діяльність проти німецьких окупантів. До її складу входило більше 100 юнаків і дівчат.

В період з 23.06.41 р. по 30.12.41 р. до лав Червоної Армії було мобілізовано 4114 чол.

З вересня 1943 року до грудня 1945 року призвано в діючу Армію 6642 чоловіка. 230 жінок району взяли участь у бойових діях на фронтах та у підпіллі.

27 вересня 1943 року воїни-визволителі увійшли на Лівобережжя.

Дорогою ціною заплатили амур-нижньодніпровці за перемогу в Великій Вітчизняній війні.

Не повернулися додому 4446 жителів району, у тому числі загинули на фронтах – 2079, закатовані нацистами в гестапо – 21 (з них – 5 жінок), у концтаборах – 22, пропали безвісті – 2324 чол.

Бойову славу району здобули наші земляки: Двічі Герой СРСР – Брандис А.Я., Герої СРСР – Ушаков В.Г., Бутко П.К., Мазак М.С., Мохов В.Г., Богомаз О.М., Тарасов П.Т., кавалери орденів Слави: Пінчук П.А., Мизенко Н.С.

У 1968 році межі Амур-Нижньодніпровського району змінились у зв'язку з утворенням на Лівобережжі Індустріального району.

Сьогодні Амур-Нижньодніпровський район – один із найстаріших у Дніпропетровську, його площа – 64,2 тис.кв.м, яка становить 1/5 частку території всього міста. Район простягнув свої «крила» вздовж берегів Дніпра більш, як на 20 кілометрів.

В районі проживає 165,1 тис. мешканців. Особливістю є великий приватний сектор, який налічує 22 тисячі будівель.

Промисловість району представлена 22 підприємствами, 21 з яких за останні часи перетворилися на відкриті акціонерні товариства.

На території району розташовані 6 транспортних та 12 будівельних організацій, 6 лікувальних закладів, 3 тисячі комерційних фірм та товариств, працює 185 підприємств торгівлі, з яких 27 займаються громадським харчуванням. Сьогодні у районі діють 150 магазинів, 10 ринків.

Освіта представлена в районі 1 вищим навчальним закладом (фінансово-економічний інститут), 4 технічними училищами, 22 школами. В районі 7 лікувальних закладів – 4 лікарні та 3 поліклініки.

У відповідності з Програмою розвитку міста «Дніпропетровськ-2010: стратегія зростання робота районної ради, виконавчого комітету, всіх суб'єктів підприємницької діяльності спрямована на нарощування обсягів виробництва, покращення техніко-економічних показників, підвищення зайнятості населення.

Вільша частина підприємств району в ринкових умовах нарощує обсяги виробництва. Наприклад, приріст випуску продукції на ВАТ «Дніпроважпапірмаш» імені Артема у 2000 році склав 7,8 % – за рахунок освоєння нової техніки, зокрема, збагачувального устаткування для гірничо-переробної промисловості – насосів, сепараторів, гідроциклонів, модернізації і підвищення якості раніше освоєної продукції за рахунок розширення ділових контактів з новими партнерами як в Україні, так і в ближньому та дальньому зарубіжжі. Колектив цього підприємства господарським способом виконав роботи обсягом 4230 тис.грн. на реконструкцію цеху гофрокартону проектною потужністю 32 млн.кв.м на рік, зараз проводить пусконаладжувальні роботи і планує у поточному 2001 році освоїти його проектну потужність.

Виробництво вальців у минулому році на ВАТ «Завод прокатних вальців» зросло на 60,1 % до фактичного обсягу 1999 р., а у 2001 р. збільшиться ще на 40,3 % і стане прибутковим.

Вклавши в переозброєння виробництва 3,8 млн.грн. у ВАТ «Дніпровагонрембуд» імені С.М. Кірова отримали темпи росту продукції 122 %. На підприємстві планується в 2001 році випустити 150 відновлених вагонів.

Завдяки колективам названих підприємств, а також заводів стрілочного, ВАТ «Комінмет» та групи суб'єктів підприємницької діяльності, серед яких товариства з обмеженою відповідальністю «Екометал», «Транстехнологія», «Славутич», приватне підприємство «Алтей» та інші за минулий рік обсяг реалізованої продукції у діючих цінах досяг 421,5 млн.грн., що на 190 млн.грн. більше, ніж у 1999 р. Випуск продукції зріс на 33,7%.

При цьому чисельність працюючих виросла до 11920 чол. або на 400 чол.; середньомісячна заробітна плата – до 280 грн. та стала на 69 грн. 50 коп. більше, ніж була у 1999 р. Заборгованість по заробітній платі скоротилася з 7837,9 тис.грн. до 5217,2 грн.

Загальний обсяг роздрібного товарообігу за 2000 рік склав 152 612 тис.грн., тобто збільшився на 7 469 тис.грн.

Обсяг платних послуг досяг 19,2 млн.грн., тобто на 16,6 % більше, ніж було у 1999 році.

В районі ведеться будівництво житла. Завершено роботи по введенню в дію Першої черги житлового будинку по вул. Демент'єва, площею 4,7 тис.кв.м, секції житлового будинку по вул. Малишева, 32, площею 3,1 тис.кв.м та 90 приватних житлових будинки загальною площею 7830 кв.м. На різних стадіях будівництва знаходяться 600 приватних домоволодінь. Всього за рік освоєно 4,6 млн.грн. капітальних вкладень.

Спільними зусиллями керівників підприємств, комунальних служб району вирішуються проблеми зовнішнього освітлення, капітального, поточного ремонту та відсіпки шляхів, благоустрою, озелененню та утриманню території, водозниженню та водопостачанню, газифікації вулиць і окремих будинків. Виконано великий обсяг робіт по реконструкції дренажно-паводкового каналу «Гнилокиш» від гирла до витoku на суму 296 тис.грн.; по реконструкції Донецького шосе у зв'язку з будівництвом трамвайної колії (пр. Миру – пр. Свободи) по реконструкції вулиці Передової на ділянці від Донецького шосе до вул. Широкої, по виконанню протипаводкових заходів в районі вул. Обласної з розчисткою озера Вошивка та інше. Всього за 2000 рік виконано робіт на об'єктах комунального господарства на 2290 тис.грн.

Обсяг виконаних робіт у поточному році робіт по програмі заходів економічного та соціального розвитку району сягає 3935 тис.грн. при прогнозованому обсязі 3800 тис.грн.

Програма заходів економічного та соціального розвитку на 2001 рік передбачає зростання випуску продукції з 406,8 млн.грн. у минуло-

му році до 483,2 млн.грн. або на 18,8%, обсяг капітальних вкладень досягне 13866 тис.грн. Відроджується промислове будівництво. Зростає середньомісячна заробітна плата.

Передбачається введення у експлуатацію корпусу жіночої консультації міської лікарні № 9 і центру соціального обслуговування пенсіонерів і самотніх непрацездатних громадян.

В районі збережена мережа навчальних закладів, яка забезпечує потреби населення.

Продовжується робота над удосконаленням системи безперервної освіти.

В районі 11 установ працюють за нетрадиційними програмами; в дошкільних дитячих закладах №№ 20, 116, 323 відкриті групи для дітей з вадами мови і зору, з 1998 року працює приватний дитячий заклад за програмою М. Монтесорі.

Пріоритетними напрямками в роботі педколективів району стали удосконалення матеріально-технічної бази установ освіти, форм, методів, організації навчально-виховного процесу, його інформатизації.

Всього в районі нараховується 21 комплект навчальної обчислювальної техніки на 229 робочих місць, обладнано 18 дисплейних класів.

В установах освіти району працюють творчі групи по впровадженню в навчальний процес нових педагогічних технологій (СШ №№ 55, 134, гімназія № 57), в 13-ти закладах здійснюється профільне та поглиблене вивчення окремих предметів.

Більш тісними стали зв'язки шкіл з вищими навчальними закладами та громадськими організаціями міста: Національний державний університет – СШ № 55, 142; гірничо-академія – СШ № 43, гімназія № 57; транспортна академія – СШ № 86; інженерно-будівельна академія – СШ № 8; аерокосмічний центр «Сузір'я» – СШ № 8, гімназія № 57; регіональний центр безперервної освіти «Придніпров'я» – СШ № 26, 44, 55, 131, гімназія №57.

Розширена мережа закладів освіти, де створена психологічна та логопедична служба.

Педколективи шкіл, виконуючи Закон України «Про загальну середню освіту», забезпечують права молоді на отримання повної загальної освіти.

На території району працює 8 клубів за місцем проживання, які відвідують 2519 підлітків. У літній період на базі цих клубів працюють оздоровчі табори для дітей, де вони можуть провести свій вільний час.

В районі існує туристичний клуб «Меридіан», мета якого – пропагування здорового способу життя.

При СШ № 134 створено клуб любителів КВК, який об'єднує в собі творчу молодь району.

Спільно з райвійськоматом та спорткомітетом щороку проводяться районні військово-

спортивні ігри для призовної молоді та участь у міських іграх. З цих же видів проводяться спартакіади для старшокласників шкіл.

31 травня 1999 року на базі кінноспортивної школи було відкрито центр оздоровлення «Везезанівський», до роботи якого залучено близько 1000 підлітків та молоді.

Робота з питань соціального захисту населення проводиться в районі згідно прийнятих програм:

– комплексної програми соціального захисту населення м. Дніпропетровська;

– міської програми «Діти Дніпропетровська»;

– комплексної програми «Ветеран».

У зв'язку з тим, що життєвий рівень населення за останні роки знизився, потік громадян у виконком районної ради за матеріальною допомогою значно зріс. Щомісячно за рішеннями виконкому районної ради надається грошова допомога громадянам за їх заявами.

Одним із основних напрямків соціального захисту населення є надання соціальної підтримки самотнім громадянам похилого віку.

У січні 1997 року відділенням служби соціальної допомоги було реорганізовано у територіальний центр. З кожним роком кількість мало-забезпечених непрацездатних громадян, які обслуговуються терцентром, збільшується. Сьогодні їх налічується понад 1 тис. чоловік. Вся робота територіального центру спрямована на поліпшення матеріального та соціального стану непрацездатних громадян.

Усі ветерани та інваліди війни знаходяться під диспансерним наглядом в установах охорони здоров'я. Лікування проводиться як амбулаторно, так і в стаціонарах. У міській лікарні № 9 функціонують 5 палат стаціонарного лікування. Всі вони обладнані необхідним новим інвентарем.

Щомісячно 450 ветеранів війни обслуговуються в супермаркеті «Сонячний» за пільговими цінами.

Інваліди ВВВ 1 та 2 груп, які працювали у бюджетних організаціях або які приїхали з інших районів, закріплені за підприємствами району для шефської допомоги (489 чол.).

Відповідальне ставлення до своєї справи, любов до рідного міста та району дають свої позитивні результати. Готуючись гідно зустріти 225-річчя міста Дніпропетровська, в районі заплановано великий обсяг робіт по його благоустрою, введення в дію об'єктів соціально-побутової сфери та торгівлі, укріплення матеріально-технічної бази та благоустрою лікувальних і навчальних закладів району.

Головним надбанням району є творчі, завзяті, талановиті керівники підприємств, установ, закладів, які живуть долею свого району та міста. Без перебільшення, елітою району ми називаємо Герасюту Станіслава Семеновича –

голову правління ВАТ «Дніпровагонрембуд», Тараненка Сергія Дмитровича – голову правління ЗАТ «Дніпропетровський стрілочний завод», кавалера ордена Святого князя Володимира IV ступеня, Коляду Євгена Володимировича – генерального директора АТЗТ «Будинок торгівлі», Різниченко Валентину Микитівну – завідувача районного відділу освіти, Редіну Наталію Іванівну – ректора фінансово-економічного інституту, академіка Академії економічних наук України, Чернобаєву Марію Пилипівну – директора школи-інтернату № 3, Героя Соціалістичної праці та ще багато інших.

Гордість і честь Амур-Нижньодніпровського району наші земляки :

Яцуба Володимир Григорович – перший заступник урядового секретаря, Овчаренко Петро Павлович – перший заступник Міністра праці та соціальної політики, Куліченко Іван Іванович – міський голова, Клименко Анатолій Володимирович – заступник голови обласної державної адміністрації. Ми пишаємося ними.

Амур-Нижньодніпровський район – частина міста-красеня Дніпропетровська. Його мешканці довели на ділі, що вмють і змінюють на краще обличчя всього Лівобережжя.

В. Ф. ЗБАРАЩУК

ІНДУСТРІАЛЬНИЙ – НАША ГОРДІСТЬ!

Збаращук Володимир Федорович – голова Індустріальної районної ради

Впевнено крокує 2001 рік – ювілейний рік міста на Дніпрі. Величому Дніпропетровську – 225 років. Він прекрасний за будь-якої пори, та особливо чарівний – навесні, коли дніпропетровчанки, як вранішні квіти, влітають нові прегарні ноти у загальну гармонію міста. Наше місто – це 8 районів. Кожний із яких – це своєрідна маленька держава зі своїми святами, radoшами, проблемами та перемогами, з таким різноманітним, дивним життям, яке складається із долей тих, хто живе і працює в районі. Іноді здається, що район не просто територіальна одиниця, а єдиний живий організм, де як в краплині роси відображається різнобарв'я існуючого світу.

Саме так ми сьогодні говоримо про один із найміцніших промислових районів міста – Індустріальний. Розвинутий промисловий потенціал у 60-х роках на Лівобережжі – зумовив створення району, який по праву називають північно-східними воротами міста. Так, відповідно до Указу Президії Верховної Ради України від 23 травня 1969 року №1939 за рахунок території Амур-Нижньодніпровського району виник новий район-велетен.

Але трохи повернемося до давнини: кінець 50-х, початок 60 років. На той час замість красеня проспекту ім. газети «Правда» серед пісків, осококор та озерець проходила дорога, яка вела до Новомосковську. Саме піски, озера, осококор, поля – пейзаж району на початку 60 років минулого століття. І лише завод ім. Карла Лібкнехта, 2-х, 3-х поверхові будинки, бази, які вважались розташованими далеко-далеко за містом, доповнювали природню картину цієї

території. І саме у цей час набуває бурхливого розвитку індустрія, яка сприяє виникненню нових підприємств, нових багатоповерхових будинків. І вже наприкінці 1969 року візитна картка нового району, з урахуванням теперішнього Самарського району, мала такий вигляд:

Площа – 97 кв.км.

Населення – 117 819 чол.

Народилося за рік – 1844 дівчат та хлопчиків.

Кількість промислових підприємств району складала – 28 /завод ім.К. Лібкнехта, завод Металовиробів, Вторчермет, залізобетонний – 22, 24, Автоелектротранс, Сілікатний завод, асфальтно-бетонний, Кисневий, завод харчових концентратів, об'єднання Дніпроелектро, ПД-ГРЕС, М'ясокомбінат, Чаплинський гранітний кар'єр та ін. І вже у 1969 році відчувалися вагомні результати. Обсяг промислового виробництва по району склав 704 519 тис.крб. Чисельність промислово-виробничого персоналу – 30 228 чол.

Налічувалось 22 будівельні організації (трест Дніпроважбуд, Мостозагін-12, Дніпропетровське будівельне управління – 46, Будівельно-монтажне управління 1,2, Будинково-будівельний комбінат, будівельні управління «Дніпроекскавація», «Фундаментбуд» та інші.).

Тільки за 1969 рік введено в дію 108632 кв.метри житлової площі.

На початок 1969-1970 навчального року в районі існувало 20 шкіл у тому числі восьмирічних – 11, середніх – 9, вечірніх – 5, кількість учнів складала 17 717 чол, вчителів нараховувалося 805. Дитячих садків та ясел – 21, в яких

виховувалося 2 538 дітей. Медичні працівники 4-х лікувальних закладів обслуговували населення району.

А у джерел району стояли, без перебільшення, визначні особистості Володимир Миколайович Колохов та Олексій Федорович Гордієнко, які очолювали виконавчий та партійний комітети.

Зростав район, примножував свій потужний індустріальний потенціал. І за перше десятиріччя існування виникли нові підприємства, установи, заклади:

- * трикотажна фабрика «Дніпрянка»;
- * завод залізобетонних виробів і конструкторській;

- * швейне підприємство «Дніпро»;
- * Променерговузол;
- * Кондитерська фабрика;
- * Комбінат «Придніпровський»;
- * Пивокомбінат;
- * Міська лікарня № 6;
- * Видавництво «Зоря»;
- * Школи №№ 3, 121, 113;
- * Дошкільний заклад № 270 та ін.

А нові підприємства це нові ім'я керівників, які ми сьогодні згадуємо з повагою і вдячністю. Саме вони вписали яскраві сторінки трудових звершень, на їх прикладі виховувалися і виховуються нові керівні кадри. Це – Юрій Григорович Писарев, Анатолій Агапійович Каблуков, Альфред Іванович Козловський, Олександр Васильович Солоний, Ігор Костянтинівич Кульчицький, Ганна Іванівна Безсмертна, Віктор Юхимович Малій, Станіслав Григорович Аксютін та ще багато інших. Кожен із них – це історія і доля району.

В районі поступово стверджувався економічний прогрес та потужний виробничий потенціал, саме такі обставини зумовили створення у 1977 році ще одного району Лівобережжя – Самарського. До якого увійшла значна частина підприємств, організацій, закладів Індустріального району.

На 1 січня 1979 площа Індустріального району складала 33 кв. кілометри, а населення – 113928 чол.

І саме у десяту річницю району керівники виконавчих та партійних органів звітували державі про високі показники обсягу валової продукції (7322387 тис.крб.) та реалізованої (726024 крб., що складало 99 відсотків від виробленої). Чисельність промислово-виробничого персоналу на той час нараховувала 33688 чол.

А, якщо бути більш конкретними, підприємства району у квілейному році виробили:

- * 947977 тон сталі;
- * 1202809 тон труб;
- * 711489 тон метизів;
- * 5953 декалітрів пива;
- * 6751 тис.шт. верхнього трикотажу;
- * на 3541 тис.крб швейних виробів;

- * 36422 тон кондитерських виробів;
- * 113702 тон цільно-молочної продукції;
- * на 16004 тис.крб меблі.

День за днем змінювався район, з'являлись нові вулиці, нові мікрорайони, парки та сквери. І за цим надбанням стояли тоді молоді талановиті керівники підприємств: Володимир Іванович Флоров, Олександр Трофимович Єсаулов, Ольга Никифорівна Федорова, Леонід Іванович Українцев, Віктор Олександрович Веретенников та ще багато інших творчих, небайдужих керівників.

За цей час виконано значний обсяг робіт із благоустрою району: по залізниці з кургану «Товста могила» був завезений чорнозем, висаджено дерева, кущі, квіти, і піски та озерця перетворилися на парки, сквери, затишні місця відпочинку для мешканців, було виконано благоустрій правої сторони Проспекту Правди, збудовано бетонну дорогу на Вузол і заасфальтовано майже всі дороги в районі. У цей період за ініціативою виконавчого комітету Індустріальної районної ради вперше в місті було організовано районну новорічну ялинку. Набувала розвитку соціальна та транспортна інфраструктура.

1989 рік – рік 20 річниці від дня утворення – Індустріальний район зустрічав новими звершеннями і досягненнями у промисловій, соціальній та культурній сферах.

Обсяг товарної продукції в оптових цінах підприємств склав 818 675 тис.крб, обсяг реалізованої продукції – 1020041 тис.грн. З'явилися нові автобусні, тролейбусні маршрути, автодорожні розв'язки на перехресті з проспектом Правда, нові житлові масиви «Клочко-6» та по вул.Калиновій. Було збудовано 15 дошкільних закладів, 8 середніх шкіл, Палац культури заводу ім.К.Лібкнехта (нині ВАТ «Нижньодніпровський трубопрокатний завод»), хірургічний корпус 6-ї міської лікарні. Розпочалося будівництво нового житлового масиву «Лівобережний-3».

Саме у той час виконавчі органи району, керівники підприємств взяли на озброєння відому творчу стратегію: мислити глобально, діяти локально, відповідно до життєвих реалій.

Яскраві сторінки до літопису району внесли керівники виконавчих органів ради, які очолювали район у різні роки:

Колохов Володимир Миколайович (з 1969 по 1973р.);

Філоненко Віктор Миколайович (з 1973 по 1977р.);

Овчаренко Микола Федорович (з 1977 по 1981р.);

Фатова Галина Петрівна (з 1981 по 1985р.);
Пікалова Зінаїда Іванівна (з 1985 по 1990р.);
Костюченко Леонід Михайлович (з 1990 по 1994р.).

На початку 90-х років в Україні відбулася значна подія – наша Держава стала незалеж-

ною. І наш унікальний Дніпропетровськ, а з ним і Індустріальний район впевнено, по-новому здійснюють програми соціально-економічного розвитку, набуваючи європейських рис.

А якщо говорити конкретно про III десятиріччя району, то визначними подіями були: завершення будівництва житлового масиву «Лівобережний-3», введення в дію міської поліклініки № 3, відкриття школи № 147, новий тролейбусний і трамвайний маршрути, газифікація селища Самарівка, телефонізація приватного сектору «Клочко-6», введення в дію дитячого психоневрологічного санаторію. З'являються в районі нові вулиці: Захарченка, Усенка, Щербини, новий проспект Миру.

Щодо виробничого комплексу сьогодні відчувається високоякісна робота у найважливіших сферах виробництва.

Велетень металургійної промисловості «Нижньодніпровський трубопрокатний завод» випускає продукцію, яку знають в багатьох країнах світу, акціонерне товариство «Дніпропетровська кондитерська фабрика», випускає біля 300 найменувань кондитерських виробів, «Дніпропетровський холодокомбінат» – виготовляє більше 70 видів морозива, а пиво і солодки напої Дніпропетровського пивоварного заводу знають далеко за межами області, продукція акціонерної компанії комбінату «Придніпровський» користується попитом у населення – це молочні вироби, різноманітні соки і лікеро-горілчані вироби. Діють в районі і швейні, трикотажні підприємства, засновані у 60-х роках, 8 автотранспортних, 6 лікувальних закладів, 16 загальноосвітніх шкіл, 3 професійно-технічних училища, Машинобудівний коледж – і це все складає соціальний та економічний потенціал району.

На виконання програм державного значення зосереджені зусилля кожного трудового колективу району. А головний курс, який обрала районна рада та підприємства району – це виконання пріоритетних напрямків, визначених у Посланні Президента України Леоніда Даниловича Кучми до Верховної Ради України «Україна: поступ у XXI сторіччя. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки». Цей документ дійсно конкретна програма соціальної та економічної стабільності – запорука кращого майбутнього.

І сьогодні в кожному кроці життя району відчувається підтримка, турбота голови обласної державної адміністрації Миколи Антоновича Швеця і міського голови Івана Івановича Куліченка.

Завдяки співпраці виконавчих органів обласного, міського, районного рівнів вдалося досягти позитивних результатів в питаннях налагодження вітчизняного виробництва, благоустрою, покращення життя мешканців району.

Говорячи про район, не можна не відзначити компетентність, діловитість районної ради XXIII скликання.

Серед 38 депутатів більшість – керівники, професіонали, справжні фахівці своєї справи, тут завжди панує ділова, творча атмосфера, і така взаємодія не випадкова, адже до складу районної ради увійшли творчі особистості, які професійно вирішують нагальні проблеми району.

Таке порозуміння завжди ми знаходимо з депутатами районної ради, головою постійної комісії з питань соціального захисту населення, охорони здоров'я – Рудяком Олександром Опанасовичем, який сьогодні очолює управління охорони здоров'я міської ради, депутатом районної ради Баранником Олександром Григоровичем, який сьогодні є начальником управління комунального господарства міста, Анатолієм Володимировичем Літвіновим – головою правління Дніпропетровського пивоварного заводу, Володимиром Ізотовичем Діденко – директором медичного комплексу науково – дослідного інституту Гастроентерології, Ігорем Дмитровичем Садовим – начальником житлово-експлуатаційного підприємства, який є і головою постійної комісії районної ради, Василем Івановичем Гаркавенко – головним інженером акціонерного товариства «ДАТП-11231», Галиною Миколаївною Огородніковою – директором СШ № 17 та ще багато інших обранців народу спрямовують свої зусилля на забезпечення життєдіяльності району та міста.

І хочеться особливо наголосити, що майже всі питання комунального напрямку вирішуються в районі завдяки професіоналізму депутата районної ради, заступника голови ради – Миколи Ярославовича Шипки.

Треба зазначити, що мешканці району відчувають турботу влади і цінують її. Адже районна влада найближча до людей, як вона діє, так думають люди і про державу, і про тих, хто представляє владу. В діловому контакті відбувається взаємодія депутатів усіх рівнів: районного, міського, обласного. Їх досвід, талант, спільні дії спряцьовують на людину і для людини. Відповідно до ст. 21 Закону України «Про статус депутатів місцевих ради» в районі утворені і діють депутатські групи, які очолюють депутати міської ради.

Спільними зусиллями розглянуто і здійснено чимало рішень, які відповідають інтересам територіальної громади. Це проблеми зовнішнього освітлення, обладнання дитячих майданчиків, вивіз побутових відходів, приведення у належний стан внутрішньоквартальних територій мікрорайонів, відсіпка вулиць приватного сектору, надання допомоги тому, хто має сьогодні потребу.

У районі працюють депутати міської ради, які не на словах, а на ділі роблять реальний внесок у життя мешканців району, це:

Костюченко Сергій Михайлович, який сьогодні очолює адміністрацію автомобільних шляхів області;

Козловський Альфред Іванович – голова правління «Нижньодніпровський трубопрокатний завод»;

Покровська Валентина Володимирівна – завідувач районного відділу освіти.

Резнік Олександр Миколайович – голова правління АТП-11231 та ін.

Порозуміння, колективний пошук вирішення проблем стали головними критеріями діяльності і депутата обласної ради – Веретенникова Віктора Олександровича, який здійснив чимало благодійних акцій.

Але найвищий кредит довіри отримує сьогодні Народний депутат України – Віктор Михайлович Пінчук, який за термін, після виборів 1998 року здійснив реальні заходи по виконанню в районі програм, спрямованих на захист усіх пільгових категорій громадян. Він завжди

поруч із ветеранами Великої Вітчизняної війни, з ветеранами Афганістану, він завжди піклується за дітей, які мешкають в районі, за верстви населення, які чекають співучасті. У тісному контакті Віктор Михайлович взаємодіє з виконавчою владою, з депутатами місцевих рад усіх рівнів.

Ефективною є спільна практика діяльності депутатів різних рівнів, яка склалася в Індустріальному районі. Сьогодні така взаємодія допомагає здійснювати заходи з нагоди святкування 225-річчя нашого Дніпропетровська, створювати його неперевершений імідж. І, можна стверджувати, що зовнішня краса міста, а значить і його районів у гармонії з життям його мешканців.

Індустріальний район, як частка величного міста сьогодні на піднесенні, він наполегливо долає труднощі, впевнено вдивляється у прийдешнє.

С. В. АБРОСИМОВА

ІСТОРІЯ КАТЕРИНОСЛАВА НА СТОРІНКАХ ВИДАНЬ ГУБЕРНСЬКОГО СТАТИСТИЧНОГО КОМІТЕТУ

Абросимова Світлана Вікторівна – провідний науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького, кандидат історичних наук

В останній третині XIX – на початку XX ст. значний внесок у дослідження історії міста зробив Катеринославський губернський статистичний комітет (Комітет). Внаслідок діяльності Комітету спільно із статистичним відділенням губернського земства, Катеринославським науковим товариством [1], губернською вченою архівною комісією [2] та обласним музеєм ім. О.Поля [3] набули висвітлення різні аспекти соціально-економічної історії та культурно-громадського життя Катеринослава і губернії. Підготовані Комітетом статистико-економічні огляди, котрі насичені значними цифровими даними, є цінним джерелом й для сучасних дослідників історії нашого міста.

Внесок Комітету у розробку місцевої історії здобув найбільш повне відображення у його нестатистичних виданнях, передусім у таких, якот: «Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии» та щорічник «Приднепровье», які редагувалися, як правило, секретарями Комітету, з-поміж котрих відзначимо М.Вистрицького, Я.Гололобова, М.Подковирова, М.Владимирова. До речі, останній є автором книги «Первое столетие г. Екатеринослава» (1887 р.).

В діяльності Комітету і в його виданнях у різний час брали участь відомі українські вчені й культурно-громадські діячі, зокрема: О.Авчинников – член Російського Військово-історичного товариства, один з редакторів щорічника «Приднепровье»; І.Акіф'єв (1851-1919) – флорист, геоботанік, систематик, дослідник флори Катеринославщини і Кавказу [4]; Я.Новицький (1847-1925) – український фольклорист, етнограф, історик, археолог, педагог, який зібрав на Катеринославщині величезний фольклорний і краєзнавчий матеріал [5]; А.Синявський (1866-1951) – економіст, географ, історик, директор Катеринославського комерційного училища, заступник голови Катеринославської губернської архівної комісії й постійний редактор її друкованого органу – «Летописи» [6]; А.Скальковський (1808-1899) – історик, статистик, економіст, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, автор праць з історії Запорозької Січі та статистики Південної України [7]; Д.Яворницький (1855-1940) – відомий дослідник історії запорозького козацтва, археолог, етнограф, фольклорист, директор Катеринославського музею ім. О.Поля, академік ВУАН (з 1929 р.) [8]. До складу дійсних членів Комітету входили (за даними

на 1875 р.): О.Баташов, П.Веселовський, О.Жигачов, граф О.Канкрін, барон А.Корф, протоєрей І.Карелін, І.Кранц, М.Курилин, Ф.Мігрин, І.Мусін-Пушкін, С.Потоцький, А.Скальковський, І.Янович, П.Янченко, О.Поль (1832-1890) – відомий катеринославський краєзнавець і колекціонер [9]. Секретарем Комітету був М.Танненберг. Наприкінці ХІХ ст. Комітет налічував 18 дійсних членів, а саме: І.Акінфієв, М.Браїловський, М.фон-Дитмар, І.Єпанчин, В.Залебецький, О.Захаренко, В.Карпов, К.Концевич, М.Лаппа, П.Лисшин, Я.Новицький, П.Протопопов, Л.Ребінін, Я.Селижинський, А.Стрекалов, М.Фамін, Д.Федоров та ін.

Перший випуск «Памятной книжки Екатеринославской губернии», що був виданий у 1864 р., містив опис міст Катеринославської губернії й статистичний опис лісового масиву краю [10]. Три роки потому з'явився наступний (другий) випуск «Памятной книжки» [11]. В даному випуску значна увага приділялася історії міст губернії. До цього також додавалася розвідка І.Вашинського «Про ярмарки в Катеринославі, Новомосковську та Нікополі».

В одному з випусків «Памятной книжки» секретар Комітету Я.Гололобов підкреслив, що одним з провідних напрямків в діяльності Комітету є дослідження історії краю [12]. Сам Я.Гололобов (1861-?), як секретар Комітету, зробив досить багато у царині дослідження історії Катеринослава. Йому належить цикл статей з краєзнавчої тематики. Він був також редактором «Екатеринославских губернских ведомостей», доклав значних зусиль щодо відкриття у Катеринославі музею ім. О.Поля, проведення в місті ХІІІ археологічного з'їзду, затвердження Д.Яворницького на посаді директора музею ім. О.Поля тощо.

У довідкових книжках, що їх видавав Комітет, міститься інформація стосовно різних державних, громадських та приватних підприємств й установ Катеринослава та інших міст губернії, а також про розвиток науки й культури, освіти й благодійницької діяльності в краї.

Окрім того, видання Комітету репрезентують рідкісні оригінальні фотографії архітектурних пам'ятників міста. Всі видання Комітету відзначаються високим ступенем точності цифрових даних, географічних та іменних реалій, являють собою, сказати б, «кістяк» соціально-економічного життя краю (й міста) в той чи інший період. У виданнях Комітету подаються детальні списки учбових закладів, книгарень, бібліотек, фінансових, поштових установ, шляхів сполучення тощо.

Історико-краєзнавча тематика набула значного висвітлення на сторінках «Памятной книжки» за 1895 р. Цей випуск редагував Я.Гололобов, який тоді обіймав посаду секретаря Комітету. У даному випуску на особливу увагу заслуговують статті І.Акінфієва «Клімат Катеринослава» та К.Воїнова «Стислий нарис діяльності Ка-

теринославського губернського земства в останнє десятиліття. 1884-1894 рр.» й «Стислий нарис розвитку міст Катеринославської губернії».

Я.Гололобов редагував й наступний випуск «Памятной книжки» за 1900 р., в якому історія міста репрезентована його статтею, що її автор присвятив відкриттю Катеринославського високого гірничого училища. В передмові до цього випуску Я.Гололобов підкреслив актуальність систематичного дослідження місцевої історії. [13].

З 1908 р. Комітет почав видавати пам'ятні книжки-щорічники «Приднепровье», які редагували секретар Комітету М.Подковиров та дійсний член О.Авчинников. Перше число «Приднепровья» містило ілюстрований нарис Е.Штебера «Катеринославська губернія» і статтю А.Синявського «Потьомкінський сад в археологічному відношенні». У другому числі «Приднепровья» за 1909 р. заслугове на увагу стаття катеринославського історика-краєзнавця Г.Надхіна, присвячена Троїцькому собору, а також нариси про Катеринославі та його околиці й визначні пам'ятки краю, зокрема Катеринославський обласний музей ім. О.Поля, який вже тоді вважався провідним культурним осередком Придніпров'я, де були зосереджені багатющі оригінальні колекції, передусім реліквії запорозької старовини.

Не залишилося поза увагою Комітету висвітлення життя й творчості відомих культурно-громадських діячів міста, як-от: просвітники О.Риндовська та Й.Алдірев [14], лікар та громадський діяч І.Лешко-Попель [15], катеринославський губернатор, учасник російсько-японської війни граф Ф.Келлер [16]. Спеціальна стаття О.Авчинникова була присвячена 30-річчю літературно-наукової діяльності професора Д.Яворницького, що святкувалося у Катеринославі 24 листопада 1913 р. на спільному урочистому засіданні Катеринославської вченої архівної комісії та Ради музею ім. О.Поля. На цьому засіданні виступили: А.Синявський з доповіддю: «Значення етнографічних праць Д.Яворницького», В.Біднов з доповіддю: «Д.І.Яворницький як археолог і організатор музею ім. Поля» та Д.Дорошенко з доповіддю: «Значення історичних праць Д.І.Яворницького».

У статті О.Авчинникова міститься стислий нарис життя та діяльності Д.Яворницького, котрого автор називає «гордістю Придніпровського краю», «гідним сином нашої вітчизни», «славним бардом Запорожжя», «запорозьким батьком» [17].

У виданнях Комітету набули висвітлення Південно-Російська обласна сільськогосподарська, промислова та кустарна виставка, що відбулася у Катеринославі 1910 р.; 25-річний ювілей Катерининської залізниці; 50-річчя катеринославського земства [18].

В історичному розділі щорічника «Придніпровье» за 1913 р. вміщено статтю відомого катеринославського історика, архівіста, археографа, громадського діяча В.Віднова (1874–1935) [19]. В цій статті, під назвою «До біографії Лазаря Глоби», опубліковано розшуканий в архіві катеринославського губернiального правління документ про цього видатного катеринославського старожила, запорозького козака, який насадив обидва найвідоміших в нашому місті парки (сади) – сучасні парки ім. Т.Шевченка та ім. Л.Глоби.

Серед нарративних публікацій з історії міста в «Придніпровье» були надруковані спогади катеринославських старожилів В.Милославського та О.Молчанової [20]. У спогадах В.Милославського йдеться про селище Половицю, Монастирський острів, Самарський монастир та ін. Дружина регента катеринославського архієрейського хору О.Молчанова, що переїхала до Катеринослава у 1825 р., у своїх спогадах згадувала про будівництво міста, про землетрус та епідемію холери, про культурне життя Катеринослава, зокрема про катеринославського архієпископа Гавриїла (Розанова; 1781–1858) [21], який освятив Преображенський кафедральний собор в Катеринославі і якого Д.Яворницький вважав першим істориком Катеринослава [22], про історичну постать – колишнього запорожця Микиту Коржа – автора «Устного повествования», що вважається нецінним джерелом з історії нашого міста.

Видання Комітету здобули широку популярність серед громадського загалу Катеринославщини, про що свідчать позитивні відгуки в

місцевій пресі [23], а таке видання Комітету, як «Придніпровье» було відзначено на виставках золотою та 4 срібними медалями й похвальним відгуком Імператорського технічного товариства.

На сторінках видань Комітету «Памятная книжка» і «Придніпровье» певною мірою набула висвітлення історико-краєзнавча тематика, що репрезентувалася публікаціями як оригінальних розвідок та джерел, так й передруком актуального матеріалу з інших видань. Основна увага у цих публікаціях зосереджувалася на давній історії краю, історії запорозького козацтва, пам'ятках церковної та запорозької старовини, творчості видатних діячів Придніпров'я тощо.

Окрім того, суто статистичний матеріал, що відзначався високим ступенем вірогідності та точності й відображав багатогранне соціально-економічне життя краю (й міста Катеринослава зокрема) не втратив свого наукового значення й сьогодні.

В зв'язку з тим, що видання Комітету вже давно перетворилися на бібліографічну рідкість, актуальним є питання найбільш широкого ознайомлення дослідників-краєзнавців з цими матеріалами, а також активного їх введення до наукового обігу й, хоча б, вибіркового перевидання окремих матеріалів.

Резюмуючи, зазначимо, що Комітет зробив вагомий внесок у вивчення історії міста Катеринослава зокрема й Катеринославської губернії взагалі. Своїми виданнями Комітет значно збагатив джерельну базу для подальшого дослідження рідного краю.

Джерела та література:

1. Савчук В.С. До історії виникнення Катеринославського наукового товариства // Україн. істор. журн. – 1993. – № 10. – С. 118–120.
2. Ковальський Н.П., Абросимова С.В. Из истории Екатеринославской ученой архивной коиссии (1903–1916) // Археографический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 52–57.
3. Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею // Збірник [Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею]. – Дніпропетровськ, 1929. – С. 5–43.
4. Савчук В.С. Иван Яковлевич Акинфиев. 1851–1919. – М., 1996.
5. Бровко А.С., Бровко Б.А. Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997.
6. Заруба В.М. З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. – К., 1993.
7. Відов В. Аполон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений ...проф. др. Т.Г.Масарикові для вшанування 75-х роковин його народження. – Прага, 1925. – Ч. 1. – С. 291–356; Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. – Одеса, 1998.
8. Шубравська М.М. Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972; Абросимова С.В. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997.
9. Синявський А.С. А.Н.Поль: Биографический очерк к открытию музея его имени // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 13–34.
10. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. –Екатеринослав, 1864.
11. Там же. Катеринослав, 1867.
12. Екатеринославская губерния: Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав, 1899. – С. 1.
13. Там же. – С. 2.
14. Светочи просвещения: Александра Акимовна Рындовская и Иосиф Федорович Алдырев // Придніпровье. Екатеринослав, 1909. – С. 193.
15. Авчинников А. Памяти наших лучших людей: Друг бедных –доктор И.В.Лешко-Попель // Там же. – 1910. – С. 207.
16. Він же. Памяти графа Ф.Э. Келлера // Там же. – 1914. – С. 174.

17. Там же. - С. 206.
18. Придніпровье. - 1910. - С. 193; 1911. - С. 209; 1914. - С. 193-208.
19. Ульяновський В.І. В.О.Віднов // Україн. істор. журн. - 1992. - №10-11. С. 80-94; Ульяновська С., Ульяновський В. Автори «Української культури» // Українська культура: Лекції за редак. Дмитра Антоновича. - К., 1993. - С. 514-526.
20. Придніпровье. - 1912. - С. 201-211.
21. Про Гавриїла (Розанова) див.: Серафимов С. Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический // Записки Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1863. - Т. 5. - С. 919-953;
22. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. -Днепропетровск, 1989. - С. 72.
23. Придніпровський край. - 1908. - 17 июня. - №3405.

В.В. БУРЯК

ПАМ'ЯТНИК ЕКАТЕРИНЕ ІІ В ЕКАТЕРИНОСЛАВЕ

Буряк Валентина Валентиновна – старший научный сотрудник отдела фондов Днепропетровского исторического музея им.Д.Яворницкого

В 1776 г. на карте Российской империи появился новый город Екатеринослав, названный в честь Российской императрицы – немецкой принцессы Екатерины II. По замыслу Г.А.Потемкина город должен был стать центром Екатеринославского наместничества (1763), включавшего в себя всю Новороссию, и третьей, южной столицей России.

В Екатеринославе планировалось построить наряду с административными учреждениями собор, биржу, театр, университет, консерваторию, академию художеств, суконную и шелковую фабрики. Со временем город должен был занять территорию в 340 кв.км.

№ 16. Пам'ятник Єкатерини. Єкатеринослав.

В городе была открыта и работала канцелярия попечительства колонистов Южного края, которая оказывала материальную и социальную помощь переселенцам из разных стран. Всего же в конце XVIII в. в Екатеринослав были приглашены и проживали представители 60 национальностей, в том числе и немцы.

Императрица Екатерина II посетила город в 1787 г. и участвовала в закладке фундамента Преображенского собора.

Дабы увековечить память ее посещения и придать Соборной площади и дворцу Потемкина вид законченного архитектурного ансамбля на «Плане застройки города Екатеринослава 1792» известного русского архитектора И.Е.Старова было указано место для будущего памятника Екатерине II между Преображенским собором и дворцом. На плане собственноручная подпись императрицы «Быть по сему. Екатерина».

Но осуществить это удалось только в первой половине XIX в. Превратиться в третью столицу России Екатеринослав не успел. В 1796 г. после смерти Екатерины II ее наследник Павел I перевел город в ранг уездных и переименовал в Новороссийск. В 1800 г. его население насчитывало всего 2634 человека. Здание Потемкинського двора и Преображенского собора были выстроены, но в меньших размерах. А памятник Екатерине II поставили только в 1846 г. и на другой площади.

В 1844 г. уроженец Екатеринослава Л.И.Коростовцев, служащий департамента Мануфактуры и внутренней торговли при осмотре двора литейного завода Берда в Петербурге нашел «...статую на грязном дворе, среди всякого хлама и лома, назначенного в переплавку для литья барельефов», вспоминал сын Л.И.Коростовцева. В тот период завод Берда занимался литьем деталей для строившегося в Петербурге архитектором О.А.Монферраном Исаакиевского собора.

Это была бронзовая скульптура Екатерины II. Императрица в римском воинском панцире,

с малой короной на голове, в длинном, широком платье, с поясом для меча; в длинной тоге, падающей с левого плеча; с приподнятой левой рукой и правой, опущенной вниз и указывающей на низкий находящийся подле налой, на котором лежит развернутая книга законов, ею изданных, и на книге медали, знаменующие великие ее дела. Под книгой подставка с надписью: ARTSE BEROLFEGER TSNX NAUKISCH, TUO MELTZER FIN, POST «ANNOS SEX, MDCCCLXXXVIII.» «Мейеры слепили, Маукиш отлил, Мельцер отделал, спустя шесть лет, 1788».

Это произведение искусства конца XVIII ст., выполненное Берлинскими скульпторами братьями Вильгельмом Христианом и Фридрихом Элиасом Мейерами, отливщиком Маукишем и художником Мельцером было приготовлено для переплавки.

Среди документов последней четверти XVIII в. сохранилась переписка между Берлинской фирмой «Томсон Рованд и К» и русским господином Афанасием Гончаровым по поводу изготовления монумента Екатерины II, а в 1781 г. между ними был подписан контракт «... в Берлине сентября 18 дня 1781 года господином Вильгельмом Христианом Мейером и братом его Фридрихом Элиасом Мейером, а сей в Москве февраля 28 дня 1782 г. господином коллежским асессором Афанасием Гончаровым».

Братья Мейеры Вильгельм Христиан (1726–1786) и Фридрих Элиас (1725–1785) были известными скульпторами и работали на фарфо-

ровых мануфактурах модельерами (В Мейсене – Фридрих, а в Берлине – Вильгельм).

Их модели внесли значительный вклад в историю развития искусства немецкого фарфора.

Из письма В.Х.Мейера к Гончарову от 1 апреля 1783 г. известно, что к тому времени модель статуи в алебастре была готова, а скульптор за работу получил часть денег в сумме 4000 руб.

Гончаров Афанасий Абрамович – бывший Калужский купец, коллежский асессор, прадед Натальи Николаевны Гончаровой – жены поэта А.С.Пушкина. В 80-х годах XVIII ст. был крупнейшим поставщиком парусного полотна для российского военно-морского флота. И в благодарность сама Екатерина II, совершая поездку по России, побывала в декабре 1775 года в Медынском уезде Калужской губернии на Полотняном заводе, принадлежавшем А.А.Гончарову, где позволила установить «...свой монумент, назнача к тому и место...».

Лишь в 1791 г. монумент был привезен в Полотняный завод, но из-за отсутствия письменного разрешения А.А.Гончаров не решился его поставить. Лишь в 1801 году при Александре I он обратился за разрешением, но, получив его, не воспользовался им, и статуя продолжала храниться в одном из подвалов Полотняного завода.

В 1830 г. А.С.Пушкин, сватаясь к Наталье Гончаровой (внучке А.А.Гончарова), впервые увидел это изваяние и назвал «бронзовой бабушкой».

Поэт считал его настоящим произведением искусства, которое должно украшать музей или же площадь города.

Семья Гончаровых уполномочила поэта хлопотать о разрешении на переплавку или же продажу статуи, чтобы вырученные за нее деньги составили приданое будущей невесты. Разрешение было получено, но за статую давали лишь 7000 рублей против 40000 руб. ее стоимости.

Эта сумма была недостаточной, и поэт заложил свое имение в Нижегородской губернии и 11000 руб. дал в займы Гончаровым, дабы ускорить желаемую свадьбу.

В 1832 г. после смерти А.Н.Гончарова Пушкину предложили взять статую в возмещение долга.

Так известный русский поэт стал владельцем статуи Екатерины II. С весны 1832 г. ее перевозят из Полотняного завода в Петербург на Фурштатскую улицу во двор дома, где на квартире поселяется семья поэта.

Впервые установленная для обозрения статуя Екатерины II приковывает внимание поэта и его друзей. Уверенность поэта в том, что это произведение искусства должно украшать императорский дворец, крепла с каждым днем.

Он обращается с этим предложением к царю. Назначенная комиссия из талантливых

скульпторов и художников Академии художеств в лице ректора И.П.Мартоса, академиков С.И. – Гольберга, В.И.Орловского и О.А.Монферрана, утвердила поэта во мнении, но не убедила двор в необходимости приобретения статуи, хотя Монферран подготовил эскиз будущего Екатерининского зала для этой скульптуры в центре на постаменте.

В 1836 г. А.С.Пушкин продает статую как лом Ф.Берду.

С 1844 г. статуя вновь в центре внимания и предмет оживленной переписки. 15 сентября 1844 г. Л.И.Коростовцев письменно сообщает Новороссийскому и Бессарабскому губернатору графу М.С.Воронцову о своей находке и просит разрешения приобрести статую Екатерины II для Екатеринослава.

М.С.Воронцов вместе с графом П.Д.Киселевым, побывав на заводе Берда и осмотрев статую, дали разрешение.

После сбора денег екатеринославское дворянство в 1845 г. приобрело монумент у сына Берда вместе с отлитым на этом же заводе чугуном пьедесталом за 7000 руб. серебром.

Пьедестал был выполнен по проекту архитектора Андрея Ивановича Штакеншнейдера (1802-1865). Дед архитектора был кожевником, выходцем из Германии. Один из тех, кого в конце XVIII ст. пригласила в Россию императрица Екатерина II. Андрей Иванович был очень талантлив и уже в 1815 году был принят в Петербургскую Академию художеств. С 1815 г. ученик О.В.Монферрана. В 1830-40-е годы А.И.Штакеншнейдер помогал О.В.Монферрану строить Исаакиевский собор в Петербурге.

В 30-х-40-х годах XIX ст. на заводе Берда отливали медные барельефы для этого собора. По всей видимости, Берд составил протекцию екатеринославскому заказчику у знаменитого и модного тогда в России Штакеншнейдера. Чугунную решетку заказали на заводах Соловьева в Москве.

Место для памятника в Екатеринославе перед входом в Преображенский собор выбрал генерал-лейтенант и действительный статский советник предводитель дворянства барон Ф.Франк.

26 сентября 1846 г. состоялось торжественное открытие и освещение памятника в присутствии многочисленных зрителей, внутреннего гарнизона и частей, в честь которых была устроена иллюминация, крестный ход, церемониальный марш, звонили колокола, и был дан обед.

После отправления литургии покров был снят с памятника и бронзовая скульптура Екатерины II засияла под солнцем. К пьедесталу была прикреплена доска со следующей надписью: «Императрице Екатерине II от благодарного дворянства Екатеринославской губернии в 1846».

В фондах Днепропетровского государственного исторического музея им. Д.Яворницкого хранится другая мемориальная доска с перечнем всех губернских и уездных предводителей, присутствовавших на открытии памятника. В 1846 году была выпущена памятная медаль в честь открытия памятника. Почти 70 лет простоял монумент на Соборной площади, а в 1913 г. его решили перенести. Это произошло в связи с интенсивной застройкой Екатеринослава и появлением новых зданий, одно из которых (здание музея древностей Екатеринославской губернии, выстроенное в 1910 году по проекту архитектора Г.И.Панафушина в модернизированном классическом стиле) закрывало памятник Екатерине II от широкого проспекта, носившего ее имя, оставляя монумент и Соборную площадь в стороне.

Екатеринославское дворянство представило проект нового постамента для памятника Екатерине II на рассмотрение. Он был выполнен художницей-скульптором Е.Р.Трипольской. На Академию художеств он произвел хорошее впечатление. Постамент по этому проекту был изготовлен из розового гранита финской фирмой в стиле Людовика XVI, по мнению современника, архитектора А.Л.Красносельского «в действительности не Памятник Екатерине II серьезен, не архитектурен, изобилует деталями и носит модернистский отпечаток».

Пьедестал украшали бронзовые барельефы: один – изображавший закладку Екатериной II

Екатерининского собора, другой – профиль Г.А.Потемкина. Оба были выполнены скульптором Е.Р.Трипольской с сохранением портретного сходства. Профессор Д.И.Яворницкий консультировал скульптора. В 1914 г. скульптура Екатерины II была перенесена на новое место – на самую высокую часть Екатеринославского проспекта между зданием музея древностей им. А.Поля и зданием горного училища, выстроенного 1899–1901 гг. по проекту архитектора академика А.Бекетова в стиле модерн.

В 1918 г. в период буржуазно-демократической революции памятник Екатерине II был повержен восставшим народом и находился под угрозой переплавки.

Спас монумент, хорошо зная и понимая его историческую и художественную ценность директор Екатеринославского музея древностей им. А.Поля, профессор истории, академик Дмитрий Иванович Яворницкий (1856–1940). Ночью поверженная наземь восставшими солдатами статуя была перенесена Д.И.Яворницким вместе со студентами во двор музея. Там опущена в яму и засыпана землей.

Лишь в 1925 г. статуя была установлена, как экспонат, возле здания исторического музея.

В годы второй мировой войны скульптура была вывезена летом 1942 года фашистами в числе других ценностей. За время оккупации фашистами Днепропетровска коллекция музея утратила 32000 экспонатов.

Более 50 лет сотрудники музея и жители Днепропетровска разыскивают скульптуру Екатерины II. За эти годы дважды поступали сообщения о ней. В 1983 г. участник военных событий освобождения Праги в мае 1945г. Я.П.Литвинский, уроженец Днепропетровска, видел скульптуру Екатерины II под Прагой в городе Бенешов (140 км) среди других ценностей, которые были отбиты американской авиацией у генерала Скорцени. Все приметы совпадали: на левой руке статуи отсутствовал указательный палец, а на сандалиях не было поясков – эти повреждения статуя получила во время падения с пьедестала в 1918 г.

Житель Кривого Рога В.М.Бондаренко в 1985 г. написал музею воспоминания о посещении им в 1958 г. Донского монастыря в Москве, где он увидел статую Екатерины II. Экскурсовод-хранитель сообщила ему, что эту статую фашисты вывезли из Днепропетровска, а Советские войска ее вернули. На все запросы в Чехословакию получены отрицательные ответы. В Донском монастыре сотрудники музея истории архитектуры им. Щусева сообщили, что эта женщина-экскурсовод – старейший сотрудник – умерла. Следы утраченного музеем экспоната – Пушкинской реликвии, символа истории города на трех холмах Екатеринослава затерялись на территории Российской Федерации, и лишь пьедестал на пр. К.Маркса напоминает об этом.

Литература:

1. РГИА, ф. 1293. оп. 168, п.48.
2. РГИА, ф. 472, оп. 13, п. 576. СФ. Заказ 326.
3. РГИА, ф. 1284, оп. 30, п. 193.
4. План Екатеринослава. И.Е.Старова. 1792. Днепропетровский исторический музей (ДИМ). Фонды. КП - 38017, Арх - 29.
5. Доска мемориальная в честь открытия памятника Екатерине II. Екатеринослав. 1846. ДИМ. Фонды. КП - 166913, ЭТ-3591.
6. Литография. Памятник Екатерине II. Екатеринослав. Рис. Шмид. 1848. ДИМ. Фонды. НВ - 612.
7. Медаль памятная в честь открытия памятника Екатерине II в Екатеринославе. 1846. ДИМ. Фонды. Кп-62013, Н - 4112; КП -62014, Н - 4113.
8. Лист Э.Р.Трипольский к Д.И.Яворницкому. Петербург -Екатеринослав. 20.01.1912 г. ДИМ. Фонды. КП - 86925, Арх. 20914 т.
9. Яворницкий Д.И. Записка Шамраевскому К.П. об охране места захоронения памятника Екатерине II. Екатеринослав. 1917-1919. Фонды. Опись - I, п.20.
10. Распоряжение исполкома Екатеринославского Совета рабочих и Крестьянских депутатов губернского отдела народного образования. Об извлечении из земли закопанного памятника Екатерине II. Екатеринослав. 07.05.1919. ДИМ. Опис. I (1918-1923). ед.7.
11. РГАЛИ, ф. 647, сп.2. ед.хр.11, л.2,5-7.
12. Красносельский А.Л. Памятник Екатерине II в Екатеринославе // Аргонавты Екатеринослава - 1918. п.1. С.25-27.
13. Ревский С.В. Историко-архитектурное развитие Днепропетровска и основные принципы выделения зон охраны. М., 1983.
14. Записки Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1863. - Т.5. - С.433.
15. Екатеринославский юбилейный листок. 1887. №2. - С.14-15.
16. Памятная книга Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1864. - С.168.
17. Русский архив. 1876. Кн. II. - С.410.

Иллюстрации:

1. Открытка. Памятник Екатерине II. Екатеринослав. Издание Э.Э.Блумберга. 1908 - 1910 гг. Днепропетровский исторический музей им. Акад.Д.Яворницкого (ДИМ) Фонды. КП-15509/ф-10694. хр.7, кор.15.

2. Негатив. Памятник Екатерине П. Екатеринослав. 1915 г. (Копия 1998 г. с оригинала 1915). ДИМ. Фонды. НВ-3517, хр. 33.
3. Негатив. Памятник Екатерине II. во дворе областного краеведческого музея им. А.Н.Поля. Днепропетровск. 1939. (Копия 1998 г с оригинала 1939 г.) ДИМ. Фонды. Рабочий фонд негативов, хр.53.

Н. А. СТЕПАНЕНКО

ЕКАТЕРИНОСЛАВСКИЕ АВИАШОУ НАЧАЛА XX ВЕКА (ПО МАТЕРИАЛАМ МЕСТНОЙ ПРЕССЫ)

Степаненко Н.А. —

В Днепропетровском историческом музее хранятся замечательные фотоснимки, запечатлевшие одно из самых ярких мгновений жизни города начала XX в. — полеты С.И.Уточкина в 1910 году. В то время имена пионеров авиации российской публика знала так же хорошо, как мы в свое время знали имена первых космонавтов. С появлением «летательных аппаратов тяжелее воздуха» тема воздухоплавания не сходила с газетных полос. Пресса следила за международными авиаконкурсами и авианеделями в разных городах Европы и России, сообщала о рекордных полетах и комментировала мастерство летчиков. Сам феномен — возможность подняться в воздух не на воздушном шаре, а на тяжелой машине — вызывал в людях небывалый восторг. Писали об авиаторах и в Екатеринославе [1, 2]. Визит Уточкина в наш город проходил в то время, когда авиация многими воспринималась лишь как ошеломляющая новинка техники, своего рода отрасль технического спорта. О практическом использовании авиации говорили как о довольно далекой перспективе. В воздухе господствовал цеппелин, а аэропланы развлекали публику и ставили рекорды.

В Екатеринославе в 1910 году, как известно, проходила Южно-Русская областная промышленная выставка. Устроители выставки справедливо полагали, что ознаменовать ее следовало бы демонстрацией последнего слова современной техники — «авиатики». Именно устроители выставки первыми подали идею пригласить в Екатеринослав Сергея Исаевича Уточкина, чтобы сделать его полеты гвоздем мероприятия, привлечь на выставку и специалистов и «многочисленные толпы профанов». Опыт публичных полетов был уже не нов. Авианедели прошли в Петербурге, Москве, Одессе, Варшаве. В июле 1910 г. Екатеринослав живет в предвкушении небывалого зрелища. Полеты объявлены на 17 и 18 июля. Желающим видеть взлет продают билеты по 50 копеек и по рублю. Однако первый полет Уточкина в Екатеринославе оказался неудачным. Как это ни невероятно, но аэродромом для первого полета стал двор

(!) 2-го реального училища (теперь — госпиталь на пр.Пушкина). Длина его, как утверждал екатеринославский журналист, присутствовавший при этом событии, саженей 50 (т.е. чуть больше 100 м), причем участок двора с одной стороны был сужен зданием училища и небольшим садом, а пролет между зданием и садом составлял 10–12 саженей (около 25–26 м). Рассчитывали, что для разбега хватит такого расстояния, и аэроплан проскользнет между училищем и садом. Увы, Уточкин не вписался в длину аэродрома, зацепил хвостом самолета дерево и свалился в сад. Испуганные зрители устремились к месту катастрофы. Уточкин оказался совершенно невредим, «даже не ушиблен», но самолет получил серьезные повреждения — был сломан пропеллер, левое крыло и оба руля. Говоря коротко, на самолете живого места не осталось. Чтобы это представить, обратимся к описанию самолета Уточкина, сделанному одним из персонажей в «толпе профанов» — екатеринославским журналистом. Он пишет: «Вот, наконец, вкатили на импровизированный аэродром биплан Фармана, большую, но мало внушительную машину. Две параллельные плоскости из парусины, соединенные деревянными узенькими колонками; на нижней плоскости бензиновый мотор... и два кресла, для авиатора и пассажира, к мотору прикреплен винт с двумя деревянными лопастями (пропеллер); спереди прикреплен проволоками (!) так называемый руль глубины..., сзади — руль в виде хвоста...». Т.е. после падения целым оказался практически только мотор. И, тем не менее, Уточкин предполагал исправить самолет в течение двух дней. Чтобы не разочаровывать публику и реабилитироваться после неудачи первого дня, он поднимался в воздух над Екатеринославом еще в течение четырех дней — 23, 24, 25 и 26 июля. Теперь авиатор взлетает с аэродрома, устроенного на склоне горы в районе Полевой улицы (ныне проспект Кирова), а чтобы не повторилась неудача первого дня, был разобран участок деревянного забора возле павильонов Южно-Русской выставки.

На этот раз все проходит удачно. Меняется и тон газетных комментариев. Аэроплан больше не называют маловнушительной машиной. Теперь это – «громкая машина в 42 пуда». Сильно впечатляет и мощность мотора. «Пропеллер завертелся с такой быстротой, – пишет восторженный свидетель, – что публика, стоящая сзади, должна была придерживать шляпы».

Первый полет длился 6 минут. Зрители были в восторге. 25-го и 26-го июля авиатор поднимался в воздух по два раза. 25-го даже пытался покатавать пассажирку – курсистку Люкенсон. Надо сказать, что с женщинами у машин Уточкина были прохладные отношения. Аэропланы, как правило, начинали капризничать, лишь только в них влезали дамы. С курсисткой Уточкин, правда, взлетел, но на аэродром она возвратилась на извозчике: в полете занервничал мотор и Сергей Исаевич поспешил приземлиться на первом удобном месте и высадить пассажирку. В последний день своих полетов в Екатеринославе в 1910 г., т.е. 26-го июля, Уточкин и сам вынужден был вернуться на аэродром не в аэроплане. В воздухе через 15 минут полета у него заглох мотор. Такое случилось довольно часто и к подобным «остановкам» авиатор, похоже, даже немного привык. Он не без юмора заметил екатеринославскому журналисту, что в таких ситуациях «опасен лишь момент соприкосновения с землей». Когда обеспокоенная публика уже отчаялась увидеть в небе возвращающийся аэроплан, на аэродром на взмыленной лошади явился сам Уточкин.

Из Екатеринослава авиатор отправился в Ростов-на-Дону, Нижний Новгород, Мариуполь, Курск, Орел. Долго еще наш город жил впечатлениями от увиденных впервые полетов. Уточкин открыл для наших земляков это зрелище. После него в Екатеринославе побывали и другие, не менее известные в то время летчики. В 1911 году здесь летал А. Габер-Влынский, пытался взлететь Пшановский, в 1912 году над Екатеринославом парили Кузьминский и Т.Ефимов, в 1914 г. горожане следили за полетами Васильева и снова Кузьминского.

Кто же были первые авиаторы? В большинстве случаев они начинали свой жизненный путь как спортсмены, борцы, журналисты, мелкие чиновники. Уточкин, кстати, был представлен журналистами екатеринославской публике как бывший велосипедист.

Авиация на заре своей истории, как и всякое новое дело, привлекала людей, в характере которых должна была быть, кроме смелости, добрая доля авантюризма. Многие из них не имели денег ни на самолеты, ни на учебу в европейских летных школах. Обучались они на средства благотворителей, долги возвращали, делая сборы демонстрацией полетов. Гость Екатеринослава А. Габер-Влынский, как многие,

начинал со спортивной карьеры – был велосипедистом, автомобилистом, футболистом, пловцом, фехтовальщиком, занимался конным спортом – просто многоборец какой-то. В авиашколе во Франции учился на деньги спонсора, потом брал уроки у М. Ефимова. А сам М.Н. Ефимов? Одесские газеты писали о нем следующее: «Мелкий служащий, велосипедный гонщик, отправленный в Мурмелон (город во Франции, где была одна из летных школ Фармана) членом одесского аэроклуба банкиром Ксидиас, нанятый по контракту с тем, чтобы, прежде всего, скорее вернуть затраченные деньги». Это потом, позже он станет грозой соперников, собирающим французские призы «с такой раздражающей легкостью», знаменитым инструктором в авиашколе, военным летчиком. В годы гражданской войны он станет летать по заданиям севастопольского РК и будет расстрелян денкинцами. Вот другая фигура – Николай Попов. Бывший журналист, служил черноработчим на рыбацком судне в Исландии, участвовал в постройке дирижабля, пытался лететь к полюсу. Авиатором сделался без всякого учителя, просто на авось, на «что Бог даст».

Но вернемся в Екатеринослав. В 1911 году в город прибыл А. Габер-Влынский. Его полеты проходили на скаковом ипподроме в конце Казанской улицы (теперь К. Либкнехта). Было объявлено три полета, но состоялся лишь один – 29 мая. Другие из-за сильного ветра запретила полиция. Зрелищем горожане остались довольны. В марте 1912 года в Екатеринослав приезжает А.А. Кузьминский. Сын сенатора, он закончил университет и поступил на службу по министерству юстиции. Но романтика полетов покорила и этого благополучного человека. После авианедели в Петербурге в 1910 году Кузьминский вместе с Васильевым уехал во Францию и поступил в школу пилотов. К 1912 году он совершил 38 полетов в 34 городах России. Посещение Екатеринослава было частью его турне по югу. Полет в нашем городе состоялся 1-го апреля при сильном ветре. Взлетал авиатор с Ярмарочной площади. Особого внимания комментаторов был удостоен аэроплан Кузьминского, купленный им за 11 тыс. рублей в Париже. Это был моноплан Влерио, уже выигравший большую гонку, – на нем А. Васильев победил в перелете Петербург-Москва в 1911 году. Пропеллер для самолета был приобретен на фабрике Сикорского в Киеве. Не смотря на небольшую неприятность, при посадке был сломан пропеллер от Сикорского, полет Кузьминского был признан публикой одним из самых лучших, какие видел Екатеринослав.

В самом деле, город наш повидал многих. Не успели горожане обсудить первоапрельский полет Кузьминского, как в мае уже спешили на старты Т.Н. Ефимова, старшего брата М.Н. Ефимова. 19-го и 20-го мая он успешно демон-

стрирует полеты на Ярмарочной площади. А 9-го июня Т. Ефимов показал екатеринославскому зрителю то, чего еще здесь не бывало, – полеты над Днепром. Взлетный аэродром устроили в Потемкинском саду, на нижней террасе, которую многие считали рискованной из-за ее небольших размеров. Кроме того, по обе стороны этой площадки были телеграфные столбы. Скептики пророчили авиатору печальную судьбу Уточкина во дворе 2-го реального училища. Однако все обошлось благополучно. Полетав над Днепром, Богомолковским островом, Потемкинским садом, Т. Ефимов мирно сел на Ярмарочной площади.

Даже перед самым началом первой мировой войны екатеринославцы успели поприступствовать на уже ставшем, видимо, привычным для них зрелище. 13-го июня 1914 г. у нас летали А.А. Васильев и А.А. Кузьминский. А. Васильева после его победы в перелете Петербург-Москва стали называть «королем русской авиации». В годы войны он стал воздушным разведчиком. В августе 1914 г., совсем скоро после екатеринославского визита, совершив вынужденную посадку в австрийском тылу, летчик попал в плен. (Умер в плену 1916 г.).

Не обходили Екатеринослав и трассы дальних авиаперелетов. В июне 1912 г. через территорию губернии (с посадкой) пролетал авиатор Агафонов, совершавший перелет Петербург-Севастополь. Екатеринославского губернатора В.В. Якунина об этом оповестили телеграммой из петербургского аэроклуба и просили оказать летчику содействие.

Литература:

1. Русская правда. [Екатеринослав]. – 1911. – №1238, 1279, 1296, 1322, 1343, 2217.
2. Южная заря. [Екатеринослав]. – 1910. – №1180, 1181, 1185, 1215, 1228, 1249, 1251, 1252; 1912. № 1743, 1750, 1775, 1799, 1802, 1804, 1813.

В. Д. МИРОНЧУК, М. В. ДУГАРЬ В ПОШУКАХ СУСПІЛЬНОГО ІДЕАЛУ. ПАВЛО ІВАНОВИЧ НОВГОРОДЦЕВ

Мирончук В'ячеслав Дмитрович – доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету

Дугарь Маргарита Володимирівна – студентка ІІ курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету

Російську соціологічну думку початку ХХ століття важко уявити без яскравої постаті Павла Івановича Новгородцева – талановитого педагога і вченого, відомого громадського діяча. Він рішуче виступав проти правового нігілізму, нехтування конкретним життям суспільства та людини. Був одним з засновників нового морально-ідеалістичного напрямку філософії права. Слушно вважав, що «вільна особа, яка усвідом-

Авиация становится настолько популярной, что появляются идеи внедрить новые знания в школьные программы. В 1912 году Всероссийский аэроклуб предлагает Екатеринославскому губернскому земству приобрести брошюру для народных школ «с главнейшими понятиями об авиатике». О том, что полеты в Екатеринославе стали в предвоенные годы событием если не будничным, то, во всяком случае, регулярным и предсказуемым, говорит и такая, может быть, и не важная, но любопытная подробность. Так как было много случаев отказа от полетов из-за погоды, в городе с 1912 г. появились даже особые сигнальные знаки, предупреждавшие публику о том, состоится ли сегодня полет. На установленных мачтах, которые находились на улицах, поднимались в день полетов синие или желтые флаги. Синий цвет обозначал отмену полетов, желтый – полет состоится.

Историю отечественной авиации делали множество замечательных и смелых людей. Нашему городу посчастливилось многих из них приветствовать. Но символом, знаком того времени для нас стал все же Сергей Исаевич Уточкин и его, как поется в одной современной песне, «нелепый аппарат». Его слава была не столько, видимо, славой профессионала, сколько притягательностью обаятельного человека, легкого и доступного. От всего, что делал Уточкин, веяло, по словам писателя А. Аверченко, жарким южным солнцем, которое родит светлые мысли и красивые жесты. Несколько лучей этого южного солнца упало и на Екатеринослав.

люе загальний закон – ось основа для побудови суспільного ідеалу...»[12, 47].

Феномен П.І.Новгородцева отримав певне освітлення в дослідницькій літературі. Головна увага приділялась його філософським поглядам. Особливо плідним був період кінця 80-х – 90-х рр. ХХ ст., коли була надрукована значна частина творчої спадщини [12;13;2], відбувся перехід від згадки у загальних курсах [6;11],

до оригінальних розвідок [16;18;17;7;15]. Помітною подією стала поява змістовної монографії дніпропетровського вченого О.В.Гарніка, що присвячена філософії права. В III розділі автор аналізує погляди П.І.Новгородцева [3, 124-146].

На жаль, все ще недостатньо вивчена громадсько-політична діяльність видатного філософа та правознавця. На увагу заслуговують лише стисла дореволюційна довідка «Первые народные представители Екатеринославской губернии» та нарис в енциклопедії «Политические партии России конца XIX-первой трети XX вв.» [1;14]. Існує нагальна потреба аналізу «катеринославського» періоду життя, участі Павла Івановича у роботі I Державної думи, різнобічної діяльності як члена ЦК, одного з засновників партії конституційних демократів.

Павло Іванович Новгородцев народився 28 лютого 1866 р. в м. Бахмут Катеринославської губернії (нині Артемівськ Донецької області). Батько його – харківський 2-ї гільдії купець Іван Тимофійович Новгородцев, пішов з життя, коли юнакові ще не виповнилось вісімнадцять років. Та родина не залишилась напризволяще. Суттєву допомогу надав заможний родич – таганрозький 1-ї гільдії купець Павло Філіпович Пьорішкін [12, 4].

Середню освіту юнак отримав у Катеринославській класичній гімназії, до якої вступив у 1876 р. Перевага надавалась вивченню давніх мов – латинської та грецької (відповідно 49 та 36 годин на тиждень), математики разом з фізикою та фізичною географією (37 годин), французької та німецької мов (19 годин), історії (12 годин) [8, 222-223]. Заняття розпочинались о 9 годині ранку, закінчувались опів на третю дня. Кожен день по 5 уроків (тривалість – 55 хвилин). Після уроків учні займались гімнастикою та хоровими співами. У 1877/78 н.р. гімнастика стала обов'язковою дисципліною [8, 225].

Прагнення до знань прищеплювали вчителі: А.К.Полицький, В. Н. Шамраєв (російська мова та література), К. Г. Лавріченко, С. І. Колковський (математика), А. М. Скробанський (давні мови), К. Л. Брамсон (іноземні мови) та ін [8, с.352-355]. Учні особливо захоплювались історією. Зазначимо, що її викладали директори класичної гімназії: Микола Степанович Алаєв (1877-1881 рр.) та Василій Корнійович Зозулін (1881-1886 рр.) [8, 349-350]. Як згадує колишній інспектор гімназії П.С.Козловський, В.К.Зозулін викладав історію на підставі першоджерел і соціальних праць. По суботах влаштував літературно-наукові вечори для викладачів та широкого загалу «освічених людей». Вважав, що «філософія історії дає можливість належної оцінки явищ та людей у перспективі часу» [8, 382-383]. Яскрава особистість учителя, його погляди, безперечно, вплинули на П.І.Новгородцева, на формування його світогляду.

Навчаючись у гімназії, П.І.Новгородцев виявив неабиякі здібності. У 1884 році він закінчив повний курс Катеринославської гімназії з золотою медаллю. Отримав п'ятірки з обох давніх мов (грецької та латинської), математики. Загальний бал складав понад 4.5. В атестаті зазначалось, що навчався юнак «з великим бажанням та стараністю» [17, 40]. Коли у 1905 р. відзначався сторічний ювілей Катеринославської класичної гімназії, яка за цей час підготувала 1466 чол., професор П.І.Новгородцев потрапив до почесного списку 35 «видатних випускників» [8, 342].

У вересні 1884 року Павло Іванович вступив до природничого відділення фізико-математичного факультету Московського університету. Незабаром, у жовтні, розуміючи свою неохильність до точних наук, переводиться на юридичний факультет. Тут П.І. Новгородцев суттєво відрізнявся від більшості інших студентів, які в професії юриста шукали лише матеріальних та кар'єрних переваг. Наполегливо оволодівав знанням. По закінченню університету у 1888 році був залишений на кафедрі історії філософії права [12, 3]. Отримав наукове відрядження за кордон. Понад чотири роки працював над дисертаційними дослідженнями, відвідував лекції в Берліні та Парижі.

Вже 29 березня 1897 р. Павло Іванович захистив магістерську дисертацію «Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба», в якій заявив про свою причетність до ідеалістичного напрямку в філософії, обґрунтував необхідність відродження «природного права», що спирається на абсолютний моральний ідеал. Ця позиція була тісно пов'язана з його уявленням про «абсолютне і самостійне» значення особистої мети суспільного прогресу, про необхідність «морального суду над історією» [14, 400]. Невдовзі Павло Іванович був обраний головою товариства магістрів. Займався і видавничою діяльністю: в 1902 р. він один з авторів та редактор-укладач збірника «Проблеми ідеалізму» [1, 11]. Мета цього видання полягала у «визначенні принципів нової філософії особистості» [13, 8].

Своєрідним піком наукової діяльності П.І.Новгородцева став захист докторської дисертації «Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве», який відбувся 22 вересня 1902 р. Починаючи з 1 лютого 1903 р., стає екстраординарним, а з 12 листопада 1904 р. ординарним професором Московського університету по кафедрі енциклопедії права та історії філософії права. Одночасно викладав на Вищих жіночих курсах, співпрацював у часописі «Вопросы философии и психологии» [17, 41]. Саме в цей час переконливо розкривається важлива риса духовної індивідуальності професора – сприйняття життя як морального та релігійного обв'язку.

Важливе місце в житті Павла Івановича займала участь у ліберальному русі. У 1904 р. він стає членом Ради земського «Союзу визволення», який мав за мету встановлення конституційного ладу в Росії. Був одним із засновників конституційно-демократичної партії, автором програмної праці «Идеалы партии народной свободы и социализм» [18, 102]. Виявив здібності неабиякого оратора [14, 400]. 5 березня 1906 р. його було обрано до складу ЦК.

Яскравою сторінкою в політичній діяльності П.І.Новгородцева стала участь у виборчій кампанії до Першої Державної думи (1906 р.). Його обрали депутатом від Катеринославської губернії. Зазначимо, що в I Думі Павло Іванович був членом законодавчої комісії, доповідачем під час обговорення законопроекту щодо недоторканості особи. Вважав першочерговими економічні реформи, підкреслював, що «ліворуч треба йти не політично, а соціально». Виступав у пресі з цікавими репортажами, присвяченими засіданням I Державної думи та аналітичними розвідками. Співпрацював в «Русских ведомостях» [14, с.401].

Після розпуску I Державної думи став в опозицію до царського уряду. За підпис Виборгської відозви засуджений на 3-місячне ув'язнення, яке відбував у Таганській тюрмі в Москві. По закінченню терміну позбавлення волі продовжував працювати в ЦК кадетів, але був вимушений залишити Московський університет. Починаючи з квітня 1906 р., працює директором Московських вищих комерційних курсів (з 1907 р. – Московський комерційний інститут). Виявив яскраві організаторські та адміністративні здібності [12, 3]. Однак зазначимо, що розрив з Московським університетом був нетривалий: вже у 1907 р. Павло Іванович знов читає лекції в цьому вищому навчальному закладі. Викладав також у народному університеті імені Шанявського. Продовжував активну наукову роботу, причому в цей час його філософські пошуки були тісно пов'язані з актуальними політичними проблемами.

Провідною в творчості П.І.Новгородцева була тема суспільного ідеалу. Вчений доводив, що жоден державний лад «не принесе з собою досконалості життя», лише правова держава забезпечить найбільш сприятливі умови для прогресу [16, 202]. Вважав відносними і демократичні норми, бо демократія, на його думку, не «універсальний засіб вирішенням соціальних конфліктів, а один із аспектів організації політичної структури, який має свої негативні та позитивні сторони». Наполегливо шукав шляхи впливу правових категорій на вирішення соціальних протиріч. Підкреслював, що завдання права полягає не тільки в забезпеченні особистої свободи, але і в турботі про матеріальні умови існування, інакше воля для деяких стане «неосяжним благом, закріпленим за ними лише

юридично». Підтримував ідею відчуження приватної власності, яка була однією з складових кадетської аграрної програми [14, 401].

Саме в цей період органічно поєднуються наукова та педагогічна діяльність П.І.Новгородцева. Він швидко отримав визнання колег та студентів. Як свідчили сучасники, він був «високим, вродливим, з блискучими очима та асирійською борідкою...» [5, 188]. Привертав увагу слухачів «не тільки своєю ерудицією, логікою думки, але передусім... своєю особистістю, прагненням до джерел істини, добра і справедливості.» [17, 41]. Серед його учнів були І.Іл'їн, Б.Вишеславцев та ін. До найближчого оточення філософа входив С.Гессен, що продовжив свою наукову діяльність в еміграції, став одним з авторів прийнятої ООН «Декларації прав людини» [7, 25].

Як надалі склалася його доля? Під час I світової війни був товаришем голови економічної Ради при Головному комітеті «Всеросійського союзу міст». З 1916 р. перебував на посаді московського уповноваженого «Особливої наради з палива». Після Лютневої революції надрукував одну із своїх робіт – перший том запланованої трилогії «Об общественном идеале», в якому доводив приреченість соціалістичних та анархічних вчень як утопій. Він сформулював кардинальне положення про «неминучість заміни ідеї кінцевої досконалості початком нескінченної досконалості» [16, 205].

Ще у серпні 1917 р. закликав до встановлення військової диктатури, щоб «покінчити з більшовицькою революцією» [4, 195]. Після жовтня 1917 р. Новгородцев був учасником виборчої кампанії, депутатом Установчих зборів від Москви. 28 листопада, в день їх відкриття, прийняв участь у антибільшовицькій демонстрації.

П.І.Новгородцев не сприйняв ідеї більшовизму. Він став активним учасником політичного підпілля, членом «Ради суспільних діячів». На початку 1918 р. висловлювався на її засіданнях за встановлення в Росії конституційної монархії. У складі «Ради» представляв кадетську партію у «Правому центрі», що об'єднав несоціалістичні організації Москви. В цьому ж році був автором нарисів у збірці «Із глибини», де звинувачував російську інтелігенцію у тому, що під впливом європейського раціоналізму XIX ст. (передусім соціалістичних та анархічних вчень) вона стала руйнівною силою суспільства [15, 97].

На думку автора, відродження Росії можливе за рахунок «пробудження релігійної свідомості та національно-державного почуття» [18, 537]. Навесні-влітку 1918 р. очолював московську кадетську організацію. У травні на засіданні ЦК виступив з доповіддю щодо тактики партії. Вважав, що вона має стати об'єднуючою силою опозиційного руху. У липні, за свідченням П. М. Мілюкова, вдома у Павла Івановича часто проходили «збори друзів по партії, що входили до

складу першої в Москві підпільної антирадянської організації – так званої «дев'ятки» [10, 5].

Опозиція більшовицькій владі призвела до того, що 18 травня 1918 р. вже був готовий ордер на арешт П.І.Новгородцева. Тому він виїхав до Києва. В уряді А.І.Денікіна йому запропонували посаду міністра народної освіти, але Павло Іванович відмовився, бо хвилювався за свою родину, яка залишилась у Радянській Росії. У січні 1919 р. в Одесі на засіданні Ради Державного Об'єднання Росії професор виступив з доповіддю «з приводу створення Південноросійської влади, де обґрунтував необхідність пошуку нових форм коаліції з соціалістичними групами» [16, 205]. У листопаді 1919 р. П.І.Новгородцев приїздить до Харкова для участі у кадетській конференції, але тяжка хвороба завадила йому виступити з доповіддю. З великими труднощами потрапив до Криму. Там, займався, насамперед, науковою роботою, викладав у Сімферопольському університеті.

Після розгрому армії Врангеля, у вересні 1920 р., емігрував за кордон, мешкав у Берліні, брав участь у роботі місцевої кадетської групи, співробітничав у газеті «Руль». Потім переїхав до Праги, де на кошти, надані чехословацьким урядом, заснував Російський юридичний факультет у Празькому університеті (18 травня 1922 р.) [2, 409]. Навчальний процес намагався побудувати на позапартійній основі. У 1923 р. заявив про необхідність розриву зі старими кадетськими традиціями, про приреченість ідей лібералізму. Він вважав, що рятівником держави стане «цезар, освячений патріархом та церквою» [14, 401]. Був активним членом багатьох навчальних та наукових закладів, створених емігрантами у Чехословаччині. Очолював «Релі-

гійно-філософське товариство», керував Російським інститутом у Празі.

Період 1920-1923 рр. став справжнім переворотом у свідомості професора. У статтях, виданих у цей час, він починає теоретичне обґрунтування православного світогляду. Доводив перевагу російського східного ідеалу над західною культурою, що знаходилась, на думку Павла Івановича, у кризі. Вищу наддержавну роль надавав православній церкві. Мав глибоке переконання, що «без внутрішнього удосконалення, без внутрішньої таємничої побудови духу прогрес і культура ні до чого не призведуть» [14, 401].

Земний шлях П.І.Новгородцева обірвався 23 квітня 1924 р. Він пішов з життя після тривалої хвороби – запалення легенів. С. Булгаков зазначив: «... починаючи з березня я неодноразово його причащав, приймаючи останню волю та розпорядження» [13, 14]. «У передсмертному маренні, – згадував М. Лосський, – професор скаржився на те, що в його серці сперечаються студенти; це марення можна розуміти, як початок переходу від земного життя до іншого, більш складного» [9, 370].

Сьогодні, коли в українському суспільстві відбуваються важливі соціально-економічні зміни, час вимагає чіткої взаємодії законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Це можна досягти лише за умов правової держави, де чільне місце займає його величність – Закон. Саме до такої держави закликав П.І.Новгородцев – наш земляк, уроженець Бахмута Катеринославської губернії. Його слова, безперечно, актуальні й сьогодні: «ідеал правової держави полягає у виробленні єдиного та рівного для всіх права» [13, 16].

Джерела та література:

1. Авчинников А. Г. Первые народные представители Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1906.
2. Антология мировой политической мысли: в 5 т-х. – М., 1997, т. IV, с.409-420.
3. Гарник А. В. Философия права: предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания. – Днепропетровск, 1998.
4. Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М., 1988.
5. Думова Н. Г. Кончилось ваше время... – М., 1990.
6. Кузнецов Э. Русская философия права конца XIX- начала XX вв. – М., 1989.
7. Кукушкина Е. И. Личность, право и нравственный идеал (Социальная теория П. Новгородцева) // На рубеже веков. – М., 1997, №2, с. 24-32.
8. Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии. 1805-1905. – Екатеринослав, 1908.
9. Лосский Н. О. Учение о перевоплощении. – М., 1992.
10. Милюков П. Н. Воспоминания. – М., 1991.
11. Нерсесьянц В. С. Философия права: Учебник для вузов. – М., 1997.
12. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. – М., 1991.
13. Новгородцев П. И. Сочинения. – М., 1995.
14. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX вв. Энциклопедия. – М., 1996, с. 400-402.
15. Рябова Т. И. Российские либералы послереволюционного периода о духовных ориентирах развития страны // Общественные науки и современность. –М., 1999, №1, с. 95-105.
16. Соболев А. В. На путях к правовому государству. П. И. Новгородцев.// Новый мир, 1991, №12, с. 202-218.
17. Фролова Е. А. Павел Иванович Новгородцев // Вестник МГУ. Серия 11. Право.-М., 1996, №6, с. 40-51
18. Шамшуринов В. И. Идея права в социальной теории П. И. Новгородцева. // Социологические исследования, 1993, №4, с.97-105

А. А. КРЫМЦОВ, Б. Е. ШЕВЧЕНКО, О. Е. АФАНАСЬЕВ

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ КАК ОДИН ИЗ АСПЕКТОВ УРБООКОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ Г. ДНЕПРОПЕТРОВСКА

Крымцов Анатолий Александрович – старший преподаватель кафедры физической и экономической географии Днепропетровского национального университета

Шевченко Борис Евгеньевич – ассистент кафедры физической и экономической географии Днепропетровского национального университета

Афанасьев Олег Евгеньевич – студент IV курса геолого-географического факультета кафедры физической и экономической географии Днепропетровского национального университета

Экология города – это, прежде всего, условия проживания в нем людей. На протяжении десятилетий и веков эти условия изменялись.

Археологические находки свидетельствуют, что еще 40 тысяч лет назад, в эпоху позднего плейстоцена, то есть ледникового периода, в окрестностях теперешнего города жили люди. Это были палеоантропы – неандертальцы (культура мустье). Естественно, что экологические условия их жизни определялись в первую очередь климатом и, соответственно, ландшафтом. Компонентами ландшафта, кроме климата, являются рельеф и геологическое строение, воды, почвенно-растительный покров, животный мир.

Неандертальцы жили в балке Сажавке. Культурный слой датируется витачевским временем (70–35 тыс. лет назад). В Витачевскую эпоху потепления между двумя фазами оледенения климат был несколько суше и холоднее современного, но достаточно теплым. На водораздельных пространных была степная растительность. Вдоль долин рек и по балкам росли леса из сосны и березы с примесью широколиственных пород, о чем свидетельствуют коричневато-бурые и серовато-бурые погребенные почвы. Основным занятием людей была охота на мамонтов, бизонов, оленей и других крупных животных. 35–30 тысяч лет назад наступает бугская эпоха похолодания. Значительная часть русской равнины покрылась ледником.

До территории Днепропетровской области этот ледник не доходил, однако климатические условия значительно ухудшились. Леса исчезли, господствовали холодные засушливые степи из лебеды, полыни, злаков и эфедры... Естественно, ухудшились экологические условия обитания и животных, и человека.

Новое потепление климата началось от 30 до 20 тыс. лет назад. В понижениях рельефа тогда были распространены сосновые леса с примесью дуба, вяза, липы. На водоразделах господствовала степная растительность. Климат был умеренный, но более хо-

лодный и более сухой, чем сейчас. В Причерноморскую эпоху похолодания (20–9 тыс. лет назад) на нашей территории преобладали злаково-полынно-лебедовые ассоциации (холодные степи). Во второй половине этой эпохи (около 13 тыс. лет назад) человечество переходит от палеолита к неолиту. Появился человек современного вида, изготовляющий достаточно совершенные орудия труда из кости, камня и дерева.

9 тысяч лет назад наступает голоценовая (современная) или послеледниковая эпоха потепления. Климат становится умеренный, экологические условия обитания человека приближаются к современным. Стоянки людей эпохи неолита многочисленны, большинство из них находится по берегам Днепра и на островах: парк им. Шевченко, Игреньский п-ов, пос. Чапли, о-ва Монастырский, Каменоватый, Кодачек. В этих приречных урочищах растут пойменные леса из дуба, вяза, ольхи, тополя, ивы, лещины; в балках – байрачные леса с преобладанием дуба и вяза. В современной лесной фауне присутствуют такие виды как европейский тур, кабан, косуля, дававшие первобытным людям пропитание, одежду и материал для изготовления орудий труда. Чистые реки изобилуют рыбой. Растительность склонов речных долин представлена лугово-кустарниковыми ассоциациями, а на водоразделах господствуют разнотравно-типчакowo-ковыльные степи, где пасутся стада копытных, в том числе сайгаков и диких лошадей.

Находки одной из первых земледельческих культур (трипольской), обнаруженные на Шевском острове, датируются 2,8–2,2 тыс. лет до нашей эры и относятся уже к медному веку. Люди жили на территории нынешнего города и в последующие бронзовый, железный века (скифская культура, VII–III вв. до н.э.), раннеславянское время (черняховская культура, II–VIII вв. н.э.), в период Киевской Руси (IX–XII вв.).

Наконец, наступает эпоха позднего средневековья. Территория будущего Днепропетровска входит в состав пограничных земель

сначала Великого княжества Литовского, затем с 1569 г. Речи Посполитой (Королевства Польского), где в конце XV века возникает запорожское казачество.

«Местность при впадении реки Самары в Днепр, обильная водами, богатая прекрасным лесом, наполненная множеством зверей, дичи и рыбы, с давних пор заселена была разным народом. Нет никакого сомнения, что и у запорожцев в этой местности были самые первые поселения. Мы не можем с точностью сказать, когда именно здесь возникли первые запорожские поселения, как не можем сказать и того, когда началось само войско запорожское, потому что появление народностей и первые зачатки их культуры всегда опережают самую историю. Так бывает вообще, так и в частности. История запорожских казаков знает, что в 1576 году на реке Самаре уже существовал старый город Самарь...» (Яворницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа).

Города, крепости и другие укрепления строились на высотах, откуда была хорошая видимость в направлениях возможного появления неприятеля. Такие высоты могли размещаться на верхних или средних террасах рек (Самарь, Старый Кодак, Новый Кодак) или даже на нижних террасах (Песчаная Самара, Усть-Самара) и островах. Обычно для строительства укреплений выбирались мысы, выступавшие в акваторию или возвышавшиеся над плавнями.

Кроме климатических и ландшафтных условий, к экологическим, логично отнести также военно-политические условия и все, что с ними связано. Наши предки, восточные славяне – исконно земледельческий, оседлый, мирный народ. Однако на границе лесостепной и степной зон с древнейших времен до позднего средневековья включительно оседлое население подвергалось нападениям кочевников, и было вынуждено жить в состоянии войны. В XIII веке на смену половцам пришли татаро-монголы. Вероятно, был разрушен греческий монастырь на острове и перебиты монахи. То же произошло с земледельцами, рыбаками и охотниками, жившими по берегам Днепра и Самары... В 1430 образуется независимое от Великой Орды Крымское ханство, а около 1491 – Запорожское казачество... И эта территория – с одной стороны гидрографический рубеж на пересечении торговых путей, узел переправ через Днепр и Самару, становится на дол-

гие века пограничьем между несколькими крупными державами.

Постоянное ожидание внезапного нападения и насильственной смерти, плена... разлука, голод.

Плюс эпидемии и стихийные бедствия – вот что определяло условия проживания наших предков вплоть до 1783 года, когда Крым перестал существовать как государство.

На следующих исторических рубежах на первый план выходят другие группы экологических факторов, уже связанных с социально-экономическим развитием городского организма как административного и промышленного центра.

Таким образом, экология города – это далеко не только загрязнение промышленностью и транспортом водного и воздушного бассейнов. Современные условия человека определяются целым комплексом природных и антропогенных (техногенных) факторов.

Но есть и исторически и историко-географические факторы.

На современном этапе историко-географических исследований в городе и его окрестностях выделено 107 исторических районов и более 100 исторических пунктов. Каждый из районов имеет собственное историко-географическое название. Многие районы подвергались однократному или неоднократному переименованию. По поводу приоритетности того или иного названия ведутся дискуссии. До сих пор точно не установлены границы многих районов, а некоторые границы изменялись, соответственно изменялось и название. Изменялись также функции поселений и их планировка. Некоторые поселения прекратили свое существование. На составленной нами карте историко-географического районирования территории города и окрестностей показаны два вида границ: достоверные и предполагаемые. Кроме того, выделены границы исторических ядер поселений. И хотя тема эколого-географической классификации и эколого-исторической периодизации применительно к территории большого города не может быть охвачена в одной статье, мы считаем, что предлагаемая схема историко-географического районирования может быть одной из важных для дальнейшего комплексного урбоэкологического картографирования. Это своего рода приглашение к дискуссии на тему соотношения исторического, географического, социального и других факторов формирования городской среды.

ТИПИ МЕСТНОСТЕЙ:

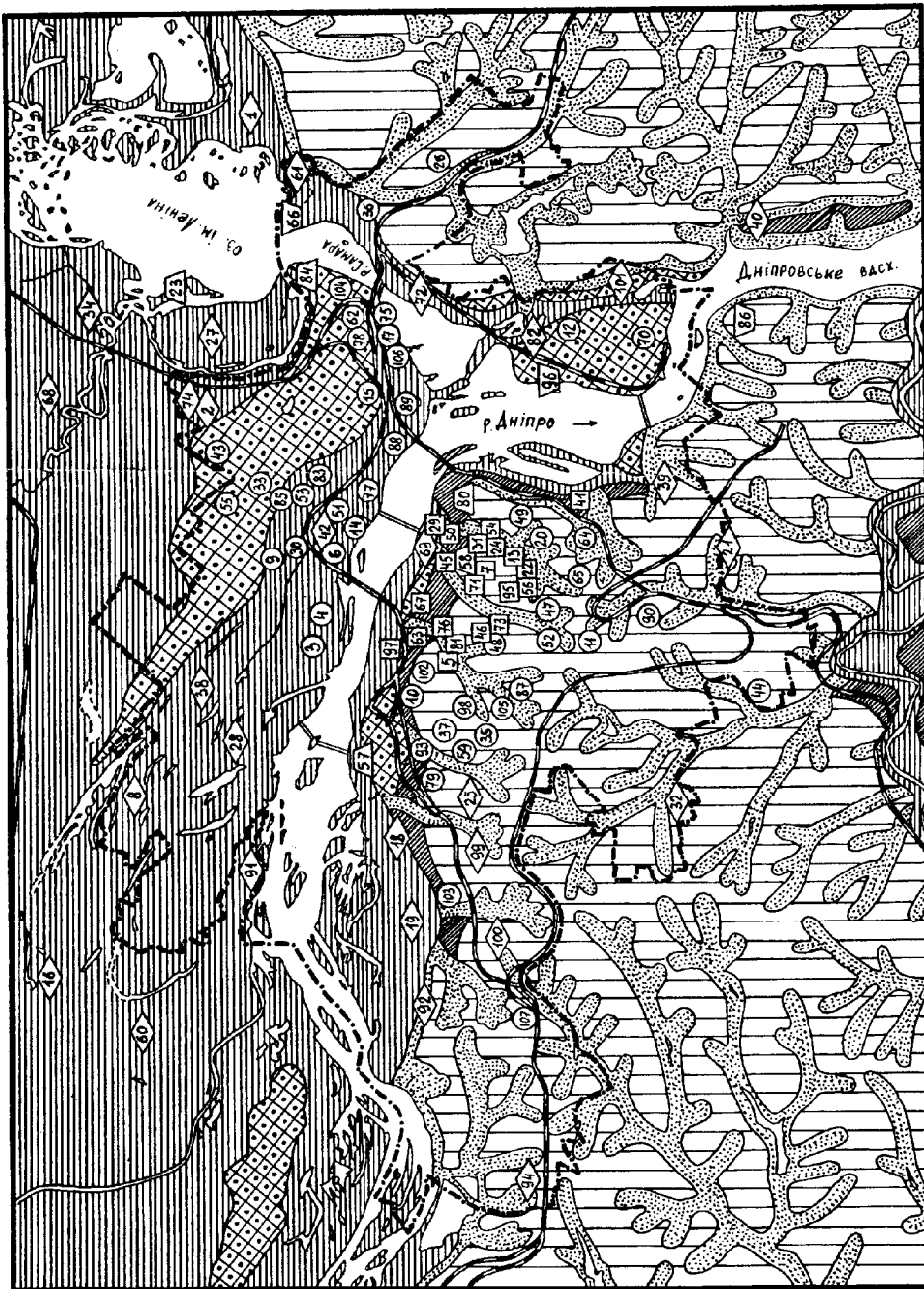
- 1 – пойменно-нижнетеррасовый;
- 2 – среднетеррасовый;
- 3 – верхнетеррасовый;
- 4 – балочно-склоновый;
- 5 – водораздельный.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ТИПЫ

ПОСЕЛЕНИЙ:

- 6 – крепости и укрепления
- 7 – города, городские поселки и районы;
- 8 – городские слободки (окраины);
- 9 – рабочие поселки, заводские колонии;
- 10 – городские дачи, хутора, пригородные села немецкие колонии.

- 11 – железные дороги;
- 12 – границы

**ТИПЫ МЕСТНОСТЕЙ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ТИПЫ ПОСЕЛЕНИЙ
ТЕРРИТОРИИ Г. ДНЕПРОПЕТРОВСКА И ЕГО ОКРЕСТНОСТЕЙ**
(составили А.А. Крымцов и О.Е. Афанасьев)

ИСТОРИЧЕСКИЕ РАЙОНЫ ГОРОДА ДНЕПРОПЕТРОВСКА

Название рекомендуемое (исторически устоявшееся)	Название первоначальное (приоритетное)	Другие названия	Первоначальный тип поселения	Современный тип поселения	Годы существования
1	2	3	4	5	6
1. Александровка	Александровка	Валлерфельд	немецкая колония	пригородное село	XVIII в.
2. Александровка (часть Самаровки)	Хутор Попов		хутор (село)	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1925
3. Амур-Пески	Амур-Пески		рабочие посёлки		с 1875
4. Амур-Чернозём	Амур-Чернозём				с 1875
5. Аптекарская балка	Аптекарская балка		городская слободка		с 1850
6. Бараф (часть Воронцовки)	Бараф		рабочий посёлок		с 1895
7. Безулевская (Безуловская) слободка	Безулевская слободка		городская слободка	район многоэтажной застройки (ул. Минина)	с 1890
8. Березановка	Березановка		село	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1757
9. Боржом	Часть Мануйловки (Поповки)	Мануйловка	рабочий посёлок на месте села		с 1895
10. Брянская колония	Брянская колония	поселок им. тов. Петровского	заводская колония	жилой район с преимущественно малоэтажной застройкой	с 1887
11. Верхний	Верхний		рабочие посёлки	район с преимущественно многоэтажной застройкой	с 1946
12. Винница	Винница			район с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1954?
13. Вознесенская слободка	Вознесенская слободка		городская слободка	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1880?
14. Воронцовка*	Мануйловка	частично Бараф и Сахалин	село и рабочий посёлок на месте села		село с 1750? поселок с 1895?
15. Вторчермет (часть посёлка Северного)	Вторчермет		рабочий посёлок	район с разноэтажной застройкой	с 1930?
16. Горяновское	Горяновские хутора	Горяновка	хутора (село)	Село	с 1880?
17. Депо-Узел	Депо-Узел		рабочий посёлок	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1930
18. Диёвка-Первая	Диёвка	им. Димитрова	сёла		с 1755
19. Диёвка-Вторая	Ростыковка	им. Чкалова			с 1755
20. ДИИТ	ДИИТ		городской посёлок		с 1930
21. Дослідное	Дослідное	Опытный	опытная станция сельского хозяйства	сельский посёлок с преимущественно малоэтажной застройкой	с 1956?
22. Еврейская слободка	Еврейская слободка		городская слободка	район с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1880?
23. Екатеринослав (на Кильчени)	Екатеринослав		губернский город		1776-1784
24. Жандармская слободка	Жандармская слободка		городская слободка	район с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1880?

Название рекомендуемое (исторически устоявшееся)	Название первоначальное (приоритетное)	Другие названия	Первоначальный тип поселения	Современный тип поселения	Годы существования
1	2	3	4	5	6
25. Западный	Хутора Криничане (частично)		хутора (село)	район с одно- и многоэтажной застройкой	с 1880?
26. Игрень	Одинково	им. Карла Маркса	рабочий посёлок	район с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1880?
27. Иосиповка (Иозефсталь)	Иозефсталь (Юзефсталь)	Долгая колония	немецкая колония		1790-1956
28. Каменка	Каменка	Фрунзенское, Старожилая Камянка	село	район с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1750?
29. Каменья	Каменья		городская слободка	район с преимущественно малоэтажной застройкой (частично сохранился)	с 1800
30. Кирилловка	Кирилловка		рабочий посёлок	район с одно- и среднеэтажной застройкой	с 1895?
31. Кирпичная слободка	Кирпичная слободка		городская слободка	районы с преимущественно малоэтажной застройкой	с 1880?
32. Краснополье	Краснополье		село		с 1850?
33. Красный металлист	Красный металлист	Металлист	рабочий посёлок	район с одно- и среднеэтажной застройкой	с 1850?
34. Кронсгартен	Кронсгартен	Половица	немецкая колония	часть города Подгородного преимущественно с одноэтажной застройкой	с 1790?
35. им. Крупской	им. Крупской		рабочие посёлки	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1930
36. Ксеньевка (часть Игрени)	Ксеньевка				с 1910?
37. Кубучи	Кубучи			район с одно- и среднеэтажной застройкой	с 1925?
38. Ломовка	Ломовка	Орджоникидзе	сёла	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1850?
39. Лоцманская Каменка (Лоцкаменка)	Лоцманская Каменка	Норовка			с 1750
40. Любимовка	Алексеевка	Норовка			пригородное село
41. Мандрыковка	Мандрыковка	им. Пушкина	городская слободка	район с преимущественно одно- и многоэтажной застройкой	с 1787
42. Мануйловка**	Мануйловка	Поповка	село	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1750?
43. им. Маяковского	им. Маяковского		рабочие посёлки		с 1930?
44. Мирный	Мирный				с 1950
45. Млынки	Млынки	Ст. Кут	городская слободка	район со средне- и многоэтажной застройкой	с 1850
46. Монастырская Слободка	Монастырская Слободка			район с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1870

Название рекомендуемое (исторически устоявшееся)	Название первоначальное (приоритетное)	Другие названия	Первоначальный тип поселения	Современный тип поселения	Годы существования
1	2	3	4	5	6
47. Нагорный	Нагорный		рабочие посёлки	район с преимущественно одно- и среднеэтажной застройкой	с 1950
48. Надеждино	Надеждино			район с преимущественно мало- и многоэтажной застройкой	с 1900
49. Научных работников	Научных работников		городской район на месте артиллерийских лагерей	район с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1930
50. Невенчаная слободка	Невенчаная слободка		городская слободка	район с много- и среднеэтажной застройкой	с 1850
51. Нижнеднепровск	Нижнеднепровск		рабочие посёлки	районы с преимущественно малоэтажной застройкой	с 1875
52. Нижний	Нижний				с 1950
53. Новая колония	Новая колония				с 1895
54. Ново-Жандармская слободка	Ново-Жандармская слободка		городская слободка		с 1900
55. Новое Ключко (Новый Ключко)	Новое Ключко		рабочий посёлок		с 1946
56. Новотроицкая слободка	Новотроицкая слободка		городская слободка		с 1900
57. Новые Кодяки***	Новые Кодяки, Новый Кодяк	Новые Кайдаки, Кайдаки	палаточный город и крепость на месте села		с 1596? с 1650 крепость с 1656 палаточный город
58. Новые Планы			городской район		с 1902
59. Новый	Новый		рабочий посёлок		с 1930
60. Обуховка (Кировское)	Обуховские хутора	Обухивка	хутора (село)	пригородный посёлок городского типа с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1750?
61. Одиноква (часть Игрени)	Куриченково	Куличенково, Куличенково	село	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1776 на месте казацких зимовников
62. Октябрьский (часть Северного)			рабочий посёлок		с 1925?
63. Павловская слободка	Павловская слободка		городская слободка	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1830
64. Перемога	Городские дачи, Артиллерийские лагери (частично)	Городские хутора, Садовые дачи	городские дачи и артиллерийские лагери		дачи с 1880, посёлок с 1946
65. Перше Травня	Перше Травня		рабочий посёлок		с 1946

Название рекомендуемое (исторически устоявшееся)	Название первоначальное (приоритетное)	Другие названия	Первоначальный тип поселения	Современный тип поселения	Годы существования
1	2	3	4	5	6
66. Песчаная Самара (часть Одиноквки)	Песчаная Самара	Песчано-Самарское укрепление	крепость	район с преимущественно одноэтажной застройкой	крепость 1751-1783
67. Подгорная слободка	Подгорная слободка		городская слободка	район малоэтажной застройки	с 1880
68. Подгородное	Подгородное		село	город с одноэтажной застройкой	с 1600
69. Половица	Половица			центр города с преобладанием среднеэтажной застройки	1750-1784
70. Приднепровск	Приднепровск		посёлок городского типа, позднее город	районы с одно-, мало-, средне- и многоэтажной застройкой	с 1954
71. Прозоровская слободка	Прозоровская слободка		городская слободка		с 1900
72. Рыбальское	Колония Рыбальская	Фишдорф, Червоноармейское, Красноармейский	немецкая колония	районы с преобладанием одноэтажной застройки	с 1790?
73. Рыбаковская слободка	Рыбаковская слободка	Рыбальская слободка	городская слободка		с 1880
74. Самаровка	Самаровка		село		с 1925?
75. Самарский	Самарский		рабочий посёлок		с 1930?
76. Сапёрная слободка	Сапёрная слободка		городская слободка		с 1880
77. Сахалин	Сахалин	Солнечный, Лазурный	рабочие посёлки		районы с преимущественно одно- и многоэтажной застройкой
78. Северный	Октябрьский, Северный	Нижнеднепровск-Узел		с 1925?	
79. Сенгородок	Сенгородок			район с преимущественно одноэтажной застройкой (сохранился частично)	с 1925?
80. Соборная гора	Соборная гора	Нагорный район	городской район	центральная часть города с преимущественно среднеэтажной застройкой	с 1787
81. Солдатская слободка	Солдатская слободка		городская слободка	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1880
82. Старая Игрень	Огрень		село		с 1780
83. Старая Колония	Старая Колония		заводская колония	район с преимущественно одноэтажной застройкой (сохранился частично)	с 1895
84. Старая Самара (Богородицкая крепость)	Самарь, Самара	Старо-Самарский окоп, Старо-Самарский ретраншемент, Богородицк, Богородичное, Богородицкий окоп, Богородицкий ретраншемент, Новобогородицк, Новобогородицкая крепость	паланочный город и крепость		1576? 1688-1711, 1736-1783

Название рекомендуемое (исторически устоявшееся)	Название первоначальное (приоритетное)	Другие названия	Первоначальный тип поселения	Современный тип поселения	Годы существования
1	2	3	4	5	6
85. Старое Клочко (Старый Клочко)	Султановка	Салтановка	рабочий посёлок	район с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1895
86. Старые Кодак	Кодак	Старые Кайдаки	крепость и поселение, впоследствии село	пригородное село	с 1635 крепость с 1648 город с 1750 село
87. им. Стаханова	им. Стаханова		рабочие посёлки	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1930
88. Стрелочного завода	Стрелочного завода				с 1925?
89. Стройдеталь	Посёлок Строительного завода				с 1930
90. Строитель (Корея)	Строитель				с 1946
91. Сугаковка (часть Обуховки)	Хутора Сугаковские		хутора (село)	Одноэтажный посёлок	с 1880?
92. Сухачёвка	Сухачёвка		село	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1770
93. Сухой Остров	Сухой Остров		рабочий посёлок		с 1925?
94. Таромское	Таромское		село	пригородный посёлок городского типа	с 1635
95. Троицкая слободка	Троицкая слободка		городская слободка	район с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1880
96. Усть-Самара	Усть-Самарская крепость		крепость		1736-1783
97. Фабрика	Фабрика	Старо-Фабричная слободка	городская слободка	Промышленная зона с частично сохранившейся малоэтажной застройкой	с 1790
98. им. Фрунзе	колония Фрунзе		рабочий посёлок	район с преимущественно малоэтажной застройкой	с 1922
99. Хутора Криничане (часть Диевки)	Хутора Криничане	Криницы, Диевка Верхняя	хутора (село)	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1880
100. Хутор Вонючки (часть Диевки)	Хутор Вонючки	Диевка Верхняя			с 1768
101. Чапли	Чапли				село
102. Чечелевка	Чечелевка	Чечеловка	городской район	район с преимущественно малоэтажной застройкой	с 1880
103. Чкалова (часть Диевки)	Хутор Вонючки (частично)	Диевка Верхняя, Диевка Вторая	рабочий посёлок на месте села	районы с преимущественно одноэтажной застройкой	с 1895?
104. Шевченко	Шевченко		рабочий посёлок		с 1945
105. Шляховка	Хутор Негрескуло	Шевченко	рабочий посёлок на месте бывшего хутора		с 1910?

Название рекомендуемое (исторически устоявшееся)	Название первоначальное (приоритетное)	Другие названия	Первоначальный тип поселения	Современный тип поселения	Годы существования
1	2	3	4	5	6
106. Южный	Южный		рабочие посёлки	район с одно-, средне- и многоэтажной застройкой	с 1925
107. Ясное	Ясное	Блочок		район с преобладанием одноэтажной застройки	с 1950?
108. Ямбург	Ямбург	Днепровое	Немецкая колония	Пригородное село	с 1793

Примечания:

- * Нынешняя Воронцовка состоит из части бывшей Мануйловки, Барафа и части Сахалина
- ** На части бывшей Мануйловки теперь расположена Воронцовка, а на части – Мануйловка
- *** На значительной части бывших Новых Кодачов размещены промышленно-складские помещения

СОЦІОЛОГІЯ

В.Г. ГОРОДЯНЕНКО, Ю.В. ГЛУЩЕНКО

СТУДЕНЧЕСКАЯ МОЛОДЕЖЬ ДНЕПРОПЕТРОВСКА: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОТРЕБНОСТЕЙ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ

Городяненко Виктор Георгиевич – заведующий кафедрой социологии Днепропетровского национального университета, член правления Социологической ассоциации Украины, доктор исторических наук, профессор

Глущенко Юлия Викторовна – студент V курса факультета психологии и социологии Днепропетровского национального университета

В условиях системного кризиса украинского общества проблема социального статуса молодежи все чаще вызывает интерес. Известно, что социальная группа молодежи выступает в роли индикатора общественных процессов, концентрирует новую физическую, интеллектуальную, творческую энергию. Ведь будущее любого общества непосредственно связано с тем, обеспечены ли молодежи возможности самореализации, какое место занимает эта социально-демографическая группа в структуре общества.

В социологии молодежь определяется как большая социальная группа, имеющая специфические социальные и психологические черты, обусловленные как возрастными особенностями, так и ходом процесса формирования ее социально-экономического и общественно-политического положения. Современные исследователи отказываются от восприятия молодежи как целостной социальной общности. Объективно существуют различия по социально-экономическим характеристикам, политическим ориентациям, возможностям социальной мобильности и в целом по социальному статусу. Неоднородность характерна и для отдельных социальных групп. Примером может служить студенчество – социальная группа, состоящая из молодых людей, обучающихся в вузах, и отличающаяся от других групп характером деятельности, интересами и профессиональными ориентациями. Представление о студенчестве как переходной, гомогенной, локализованной во времени и пространстве социальной группе сменилось восприятием его как особой гетерогенной, внутренне дифференцированной социокультурной общности, характеризующейся разнообразием потребностей, образов и стилей жизнедеятельности.

Характер социальных проблем молодежи убеждает сегодня в том, что практическому их решению уделяется недостаточное внимание. В частности, не используются возможности молодежных объединений, которые оказались

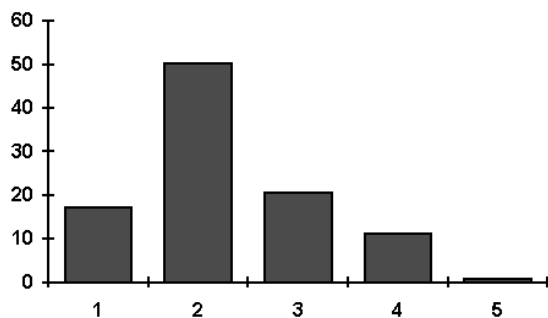
в сложной ситуации и не реализуют в надлежащей степени функцию интеграции, адаптации студенчества в современных условиях, выражения и защиты прав и интересов молодежи.

Как известно, социальный статус социальной группы или отдельного индивида определяется положением в нескольких сферах общественной жизнедеятельности (профессиональной, экономической, политической, этнической и т.д.). Данные по социально-экономическому статусу молодежи сегодня получить достаточно трудно по причине отсутствия социальной статистики, неопределенности истинной картины доходов. Кроме того, неясно, что принимать за основу определения степени материального благополучия: собственные доходы студентов или доходы их родителей? Учитывать ли в процессе исследования проблему материальной зависимости молодежи? Так как в большинстве случаев уровень и образ жизни молодежи определяются именно благосостоянием родительских семей, то социальная поляризация общества практически зеркально отражается на социальной группе молодежи и на студенчестве в частности. В социально-экономическом плане для большинства современных молодых людей характерна неустроенность быта, скромность материальных возможностей. Закономерно отражается материальное положение на уровне жизни: большинству днепропетровских студентов средств постоянно не хватает даже на самое необходимое, часто приходится ограничивать себя даже в питании (см. рис. 1). Как показало исследование, основу доходов большинства из них в значительной мере составляет помощь родителей и родственников [8, 11-12].

Так или иначе, но будущий специалист еще в начале жизненного пути оказывается в положении зависимости и нестабильности. Подобная ситуация приводит к распространению в молодежной среде специфической психологической атмосферы, которая может повлечь за собой конфликт поколений. Предпосылкой для этого в экономическом плане служит хотя бы то,

что средняя заработная плата молодого человека по стране ниже, чем у представителей средней социально-возрастной группы.

Рис. 1. Оценка студентами г.Днепропетровска своего материального положения

1 – Денег не хватает даже на необходимые продукты – 17,2%

2 – Деньги тратятся только на продукты и необходимые дешевые вещи – 50,27%

3 – В целом денег хватает, но приобретение вещей долгосрочного пользования затруднительно – 20,7%

4 – Живу обеспеченно, но осуществить некоторые покупки (авто, квартира) не в состоянии – 11,02%

5 – Могу позволить себе приобрести все, что хочу – 0,8%

Картина экономического расслоения среди молодежи характеризуется большим разрывом в уровне обеспеченности между полюсами, но основная масса находится в одинаково непривлекательном положении.

Что касается дополнительных заработков, то возможности студента совместить учебу с работой невелики. Согласно данным нашего исследования, 56,5% опрошенных студентов не подрабатывают вообще и лишь 8% подрабатывают по той же специальности, которую приобретают в вузе [8, 12]. Основной причиной занятости студентов сегодня, как правило, являются необходимость заработать на жизнь и учебу, получить опыт работы по специальности еще во время обучения, чтобы потом иметь возможность трудоустроиться. Но разрыв между характером специальности и регулярной деятельности постоянно растет. В основном студенты заняты в сфере торговли, общественного питания, предлагают маркетинговые, рекламные, компьютерные услуги.

Сегодня значительная часть студенческой молодежи видит причину богатства других в умении обойти закон. Сами же студенты предпочли бы для себя в будущем ситуацию, когда много и продуктивно работая, человек сможет много зарабатывать. Существование в обществе социального неравенства воспринимается ими спокойно, как объективное явление. Но студенты хотели бы в качестве определяющего

фактора социальной мобильности видеть личные позитивные жизненные достижения человека.

Одним словом, для социально-материального положения студенчества характерны неопределенность, малообеспеченность, недостаточность социальной защиты и гарантий со стороны государства. Студенты до сих пор зависимы от родительских семей, их материальное положение является скорее аскриптивной чертой, чем следствием собственных усилий и достижений.

Как известно, учеба – основной вид деятельности студенчества, определяющий существенные черты его социального облика и образа жизни. В социологии профессиональная направленность студентов идентифицируется с помощью субъективных показателей: профессиональной первичной ориентации (во время выбора профиля вуза и специальности) и планов относительно будущей трудовой жизни, которые формируются уже во время обучения. Основой профессиональной ориентации является социальная, поэтому социальные мотивы выбора профессии для современной молодежи преобладают над профессиональными. Как правило, доминируют материально-престижные ориентации, когда важно не столько содержание профессиональной деятельности, сколько то место на социальной лестнице, которое может занять представитель той или иной профессии, тот объем власти и влияния на социальные процессы, который предоставляется членам той или иной социально-профессиональной группы.

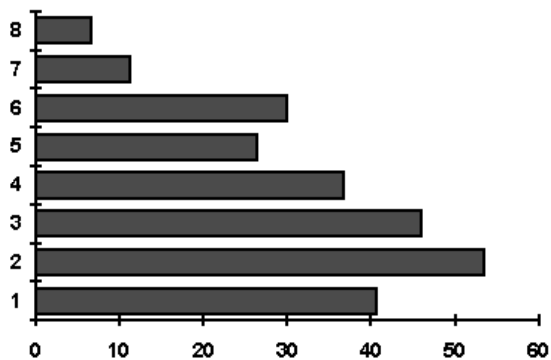
Для Украины установка на приобретение высшего образования традиционно велика. В конце 80-х годов она занимала IV место среди других республик по количеству населения с высшим образованием на 1000 человек [6, 64]. В условиях современного кризиса системы высшего образования и структурной безработицы отношение молодежи к получению образования неоднозначно. С одной стороны, молодые люди осознают, что высшая школа не выполняет в достаточной мере функцию адаптации к проблемам современной экономической жизни, что налицо отсутствие связи между уровнем образования и размером заработной платы. Появились студенты, бросающие учебу в вузе по причинам материального характера. Но с другой стороны, крепнет надежда, что в условиях стабильности в будущем специалист сможет материально себя обеспечить. Считается, что высшее образование предоставляет более широкий доступ к разнообразным видам деятельности, что высшая школа все еще дает в некоторых областях достаточно профессиональные и востребованные знания.

Без сомнения, перед современной системой образования стоит проблема повышения эф-

фективности професійно-орієнтаційної роботи з випускниками середніх шкіл. Це передбачає вивчення життєвих планів і мотивації, професійних намірів молоді. По даним дослідження в Дніпропетровській області 55% випускників середніх шкіл надіються поступити в вище навчальне заклад [4, 23]. Достатньо стійкий престиж професій, пов'язаних з інтелектуальним трудом: економіст, юрист, лікар, програміст, менеджер. Найважливішими мотивами вибору спеціальності є: бажання багато заробити; престижність і перспективність професії; можливість в майбутньому отримати цікаву, творчу роботу; порада родичів і знайомих (см. рис. 2). Спеціалісти відзначають, що такий важливий мотив, як відповідність майбутньої професії здібностям молодого чоловіка, взагалі згадується дуже рідко [10, 16].

Таким чином, вище навчання все ще сприймається дніпропетровськими студентами як ступінь соціальної сходи, що дозволяє досягти бажаного матеріального благополуччя. Найбільше орієнтовані на це студенти приватних вишів. В цілому ж можна відзначити, що мотиви вступу в вуз у сучасних студентів прагматичні.

Рис. 2. Основні мотиви вступу молоді г. Дніпропетровська в вищі навчальні заклади

1 – Можливість стати висококваліфікованим спеціалістом – 40,6%

2 – Забезпечити в майбутньому стабільний матеріальний достаток – 53,5%

3 – Зайняти більш престижне становище в суспільстві – 46%

4 – Диплом про вищу освіту потрібний в житті – 36,8%

5 – Можливість знаходитися в цікавому оточенні – 26,3%

6 – Можливість стати культурним і висококваліфікованим людиною – 30%

7 – Щоб не призвали в армію – 11,3%

8 – Вимога батьків – 6,7%

Степінь впевненості в можливості пристати після закінчення вишу працювати за спеціальністю у студентів зменшується з збільшенням

строку навчання. Найбільше песимістично налаштовані навчаючися на бюджетній основі. Сучасні студенти надіються на допомогу з боку батьків і родичів. Молодіж також відзначає вплив особистих зв'язків на кар'єру, тобто знайомства з впливовими людьми вважаються одним з основних факторів просування вгору по професійній сходи.

На наш погляд, сьогодні можна говорити про розшарування в студентській середі за ознаками престижності отримуваної спеціальності і форми навчання в університеті. Матеріальні витрати на освіту, по-видимому, сприймаються студентами як заклад майбутнього благополуччя і високого соціального статусу. Студенти, навчаючися в приватних вишах або на контрактній основі, і ті, хто отримує престижні спеціальності юриста, економіста, вважаються кращим соціальним самопочуттям і настроєм, впевненістю в завтрашньому дні, хоча вони менше інших покладаються на власні сили.

По думці економістів, для українського суспільства з початку 90-х років характерно різке зниження значимості суспільної цінності праці. Але в той же час зростає прагнення людей реалізувати в праці свої особисті інтереси і плани. В молодіжній середі престиж професіоналізму і таланту поступово знизився. Критеріями життєвого успіху в очах студентів стали підприємливість і матеріальний достаток, як передумови успішної професійної кар'єри. Нова економічна ситуація вплинула на формування образу спеціаліста, хоча не в усіх аспектах риси цього образу збігаються з вимогами роботодавців.

Студентська молодіж виявилася в складному і суперечливому становищі на сучасному ринку праці. Зокрема, недоліки правового регулювання трудових відносин створили умови для фактичної експлуатації праці молодіж. Особливо яскраво це проявляється в сфері приватного бізнесу, де процвітає практика неограничених неоплачуваних випробувальних термінів і учнівства. Результати соціологічних досліджень свідчать про те, що студенти готові примиритися з працею напруженою, передбачаючою високі вимоги, але за умови, що це передбачає високу оплату праці. Значительна їх частина орієнтована на індивідуальний стиль праці і особисту відповідальність [9, 27].

Однак, велика можливість того, що молоді спеціалісти потраплять в категорію безробітних. Сьогодні для молодіжної безробітності нашого регіону характерні поширеність прихованих її форм, зростання частоти безробітних. По думці спеціалістів, одним

из условий реформирования структуры образования в Днепропетровском регионе должно стать обеспечение баланса между количеством выпускников и качеством предоставляемых им на рынке труда рабочих мест.

Именно молодежь крайне остро реагирует на проблемы трудоустройства. Для молодого специалиста работа – это способ достижения материального благополучия, возможность реализовать творческий потенциал, приобрести и закрепить профессиональные навыки и умения. Наконец, занятость позволяет достичь определенного социального статуса, ощутить свою принадлежность к конкретной социальной среде.

Таким образом, несмотря на то, что обладатели дипломов о высшем образовании чувствуют себя увереннее в пространстве карьерных возможностей, сегодня в сфере образования существует ряд острых проблем, отражающихся на социальном положении студенчества: по причинам материального порядка ограничены возможности приобретения высшего образования для значительной части потенциальных студентов; упал престиж знаний в сравнении с утилитарными ценностями, углубился разрыв между образованием и практической деятельностью; низка оценка обществом труда специалистов, что не способствует формированию у молодых профессионалов положительной трудовой мотивации. Неполное использование профессионального потенциала студентов и молодых специалистов наносит значительный ущерб экономике Украины. В результате перекоса в возрастной структуре производства, нарушается ход процессов наследования знаний, мастерства и внедрения инноваций. Кроме того, наблюдается поляризация возрастной структуры работников по секторам экономики.

Положение в социально-материальной структуре общества отражается в современных условиях на уровне и характере социальной активности членов групп.

Сегодня отмечается ограниченность политической активности многих социальных групп. Кризис обусловил распространение явления социальной атомизации. Гражданский патриотизм, коллективизм воспринимаются как что-то искусственное, не соответствующее реальным интересам, потребностям и ценностям человека. Студенчество, как органическая часть общества, ощущает на себе действие всех современных социальных процессов. Для определения политического статуса данной социальной группы были рассмотрены особенности ее политических ориентаций.

Политические ориентации – это составная часть политической культуры, которая определяет отношение людей к политической сфере общества, уровень и направленность их политической активности. За показатель политичес-

ких ориентаций студенчества можно принять степень доверия субъектам политического действия, уровень информированности и компетентности, активности и вовлеченности в различные формы политической жизни.

В 90-е годы структура ценностей студенческой молодежи претерпела ряд изменений, в результате чего гражданское признание занимает лишь 10-е место и практически замыкает предложенный перечень [5, 32]. Но наблюдается и некоторое противоречие: молодые люди все же считают, что в идеале необходимо иметь четкую гражданскую позицию и активно интересоваться проблемами общественной жизни.

Снижение социально-политической активности отображается и на уровне популярности молодежных организаций. Это связано как с особенностями политической ситуации, с экономическим кризисом, так и с трудностями перехода от акций протеста к каждодневной работе, с отсутствием надлежащей правовой базы, декларативностью программ самих молодежных организаций и движений. Студенческое молодежное движение до сих пор находится на стадии становления – из 40 зарегистрированных всеукраинских гражданских молодежных организаций только 5 относят себя к студенческим и декларируют защиту разнообразных прав и интересов этой социальной группы, число их активных членов не превышает 17 тысяч человек при том, что все они были организованы еще в начале 90-х годов [3]. Невелика и элементарная известность молодежных организаций среди студентов [5, 29].

В мире у студентов репутация наиболее активной, радикально настроенной политической силы. Украинской же молодежи сегодня в большей степени приписывают гражданскую пассивность. Это связано с тем, что студенчество, прежде всего, погружено в решение своих острых насущных проблем, связанных в первую очередь с окончанием обучения и поисками работы. У значительной части студенчества, кроме того, отсутствие интереса к общественным проблемам принимает форму своеобразного протеста. Наконец, гражданская активность не находит адекватного выхода по причине отсутствия соответствующих механизмов влияния на принятие политических решений. Результатом явились аполитичность студенческой молодежи, индифферентность отношения к политическим партиям и формам политической активности, повсеместная размытость и неоформленность политических взглядов, низкий уровень политической культуры и образования. Так, 30% современной молодежи даже не могут определить собственные политические взгляды [2, 112].

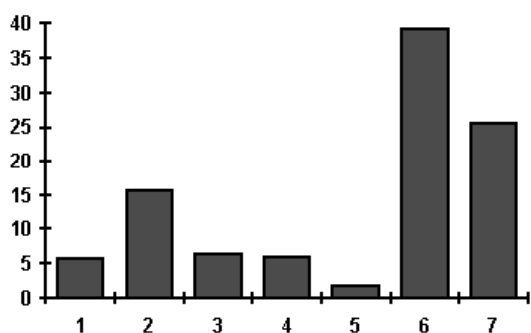
Заинтересованность студентов политической жизнью носит довольно ситуативный характер. Однако специалисты отмечают, что в слу-

чае ухудшения экономической ситуации в государстве или обострении других острых кризисных явлений может быть спровоцировано резкое повышение политической активности студенчества, которая в этом случае может повлечь за собой деструктивные и дестабилизирующие процессы [5, 32].

Углубляется тенденция департизации массового сознания молодежи, практически отсутствует интерес к личному участию в каких-либо политических объединениях. Политическая пассивность студенчества может объясняться известными социальными факторами: общей апатичностью населения современной Украины, низким социальным статусом группы, не дающим возможности влиять на государственную политику, несовершенством механизмов вовлечения молодежи в политическую жизнь.

Но, так или иначе, студенчество включено в политический процесс, а потому имеет определенные политические симпатии и ориентации (см. рис. 3).

Рис. 3. Симпатии студентов г.Днепропетровска к политическим партиям

- 1 - Левые партии - 5,65%
- 2 - Левоцентристские партии - 15,59%
- 3 - Центристские партии - 6,45%
- 4 - Правоцентристские партии - 5,91%
- 5 - Правые партии - 1,61%
- 6 - Не поддерживаю ни одну из существующих партий - 39,25%
- 7 - Затрудняюсь ответить - 25,54%

Наибольшей является доля тех, кто не поддерживает ни одного из существующих движений или партий. Вопреки общепринятой точке зрения, украинской молодежи в целом не присущ правый или левый радикализм, скорее оформляется позитивное отношение к центристским политическим силам [2, 113-114]. Склонность студенчества к политической пассивности и влияние западной культуры обусловили симпатии этой социальной группы к экологическим и благотворительным движениям. После них и национально-демократической наиболее популярны социал-демократическая, социально-рыночная и либеральная политические ориентации. В определенной степени студен-

ты склонны и к политическому нигилизму [5, 29].

Несмотря на департизованность молодых людей, почти каждая политическая партия имеет среди них своих приверженцев (хотя их доля и очень мала). Настораживает тот факт, что среди молодежи часто срабатывает феномен «красивого названия» при формировании позитивного отношения к партии. Наблюдается низкий уровень осведомленности студентов о программных положениях и фактической деятельности какой-либо партии. Это может свидетельствовать о недостатках в работе самих партий, которые не выработали оформленной линии молодежной политики, а также о том, что студенческая молодежь вообще не имеет перед собой четкой картины процессов в государстве.

Принято считать, что именно студенчество более всех поддерживает курс реформ. Но скорее можно говорить о поддержке продекларированных направлений реформирования. Большая часть молодежи позитивно оценивает принципы свободы экономической деятельности, отсутствие ограничений в заработке, свободу выезда за границу, возможность заниматься частным бизнесом. Но реальность болезненно коснулась студенчества, его социального престижа и социальной роли. Студенческая молодежь не получает того, что считает важнейшим: гарантированной занятости, бесплатного образования и медицинского обслуживания.

Неудовлетворенность своим положением в обществе, уровнем жизни привели почти к полной потере доверия ко всем ветвям власти. Основными критериями оценки государственной власти для студентов является степень ее моральности, этичности, компетентности и правовой характер деятельности.

Одним словом, можно утверждать, что характер и направленность ценностей, социально-политические ориентации студенческой молодежи, уровень и формы ее активности в общих чертах обусловлены углублением кризиса, неудачами экономических и социальных реформ. Поэтому особенностью политических ориентаций студентов является большая неудовлетворенность ситуацией в политической сфере и своей ролью в ней, скептическое восприятие перспектив ее развития, низкая степень доверия к структурам политической власти. Разочарование спровоцировало рост политической индифферентности, которая вылилась в недостаточную политическую заинтересованность, пассивность и пессимизм.

Гражданская позиция социальной группы в определенной степени связана с характеристиками ее национального самосознания. На современном этапе в украинском обществе наблюдается действие противоположных на вид, но связанных по сути процессов: этнической дифференциации и национальной интеграции. Если первый предусматривает консолидацию

людей на этнической основе с целью защиты и реализации своих интересов как социально-этнической общности, то национальную интеграцию можно считать процессом более высокого уровня, который предусматривает формирование нации как гражданского образования. В столь многонациональном государстве, как Украина, нельзя оставить без внимания ход этнических процессов.

Этнический статус индивида или группы с одной стороны определяется объективными факторами (вовлеченность представителей этноса в систему управления, уровень их доходов, образования), а в более узком смысле определяется феноменами группового сознания: самооценкой этноса и его отдельных слоев и оценкой их со стороны других контактирующих этносов. Поэтому в круг интересов социологов входят и сугубо этнические характеристики: национальное самосознание, язык, обычаи.

Вхождение личности в национальную культуру происходит в процессе социализации, когда формирование этничности проходит под влиянием погруженности в определенное языковое пространство, а структура быта и материального аспекта бытия имеет выраженную этническую специфику. Уже потом, под влиянием институционализированных форм воспитания и образования этничность приобретает отрефлексированный характер, становится элементом самосознания, у личности возникает чувство эмоционально-психологической тождественности со своим этносом. Как динамическое образование этническое самосознание может изменяться в процессе активной жизнедеятельности, но его фундамент закладывается на раннем этапе социализации. Особенно значительным считается его формирование в 15-17 лет [1, 261-268].

Изучая этническое самосознание молодежи можно прогнозировать ход развития межэтнических отношений в будущем. На процесс этнизации молодежи влияют как предыдущие поколения, так и современная обстановка. Управление процессом формирования этнического самосознания молодежи должно иметь цель передать ей здоровые установки, которые способствовали бы адекватной адаптации и предусматривали бы открытость к взаимодействию с другими этносами на базе толерантных отношений.

Днепропетровское студенчество в плане этнического самосознания является неотъемлемой частью молодежной общности центрально-восточного региона Украины, без сомнения имеющего специфические черты этнического состава и сознания. Согласно результатам исследования у студенческой молодежи по стране в целом наблюдается средний уровень развития национального самосознания (по их собственной оценке), многие осознают его недостаточный

уровень развития. Наибольшее влияние на уровень развития национального самосознания студентов оказывает специфика этнической среды региона проживания (см. табл. 1).

Табл. 1. Уровень развития национального самосознания студентов в различных регионах Украины

Уровни развития национального самосознания	Регионы проживания			
	Центральный (%)	Западный (%)	Южный (%)	Восточный (%)
Значительный уровень	11,9	12,8	7,9	19,5
Средний уровень	42,2	48	41,3	38,2
Малый уровень	26,9	23,8	23,3	21,7
Отсутствует	5,9	5	9,2	9,4

Что касается возрастных групп, то до 18 лет национальное самосознание развито несколько более, чем в возрасте 19-20 лет.

В структуре национального самосознания студентов преобладает эмоциональный компонент, в то время как деятельностный – практически не развит. С возрастом растет значение когнитивного и эмоционального компонентов. А роль деятельностного компонента национального самосознания, наиболее значимая до 18 лет, снова увеличивается после 25 лет.

Результаты исследования показали, что учебные заведения не уделяют надлежащего внимания проблеме формирования национального самосознания: у студентов отмечается снижение значения практически всех компонентов, особенно – деятельностного.

Сами студенты отмечают, что позитивно на формирование их национального самосознания влияет семья, чтение национальной художественной литературы, а негативно – экономический кризис и низкий уровень жизни, политическая обстановка, плохое знание истории, языка, культуры, насильственная украинизация и проявления национализма. По мнению же экспертов, наиболее негативно повлияли плохое знание молодежью истории нации, ее современных проблем и устаревшие представления о национальных процессах, непонимание их сути [7, 57].

В целом, исследование не зафиксировало в национальном самосознании студенческой молодежи тех реальных изменений, которые свидетельствовали бы о понимании ею важности изменений в сфере национальных отношений и принятии решения активно участвовать в процессе нациестроительства. Результаты исследования позволяют сделать вывод о неопределенности, противоречивости и неразви-

тости національного самосознання як характерних чертах етнічного статусу студентів.

Таким образом, в современных условиях студенчество оказалось в сложной ситуации, его социальное положение претерпело изменения. Обострились противоречия, связанные с процессом включения студенческой молодежи в систему социальных отношений, усилились процессы дифференциации по новым основаниям. Если несхожесть по признакам пола, возраста, вузовской специализации, формы социального поведения являются объективно неизбежными, то, к примеру, значительную дифференциацию по уровню материального благосостояния можно отнести к негативным явлениям переходного периода, влияющим на основной вид активности студентов – обучение. Для со-

циальной группы студенческой молодежи характерны маргинальность и неполнота социальной субъектности. Разрушение образцов поведения и системы его регулирования, утрата критериев социальной идентификации субъектов социальной жизни требуют от молодого человека самостоятельного выбора определенной социальной позиции и жизненной стратегии. Однако, декларация освобождения молодежи от традиционных ограничений, провозглашение свободы выбора жизненного пути, собственного стиля жизни на практике не находят средств для реализации. Подобная ситуация провоцирует резкое ухудшение социального самочувствия, сужение возможностей удовлетворения потребностей и осложняет реализацию жизненных планов студентов.

Литература:

1. Волдецькая О.А. Етнічність як цінність: порівняльний аналіз орієнтацій двох поколінь Харківського регіону. // Харківські соціологічні читання. – Х: «Основа», 1997. – Ч. II. – С. 261-268.
2. Корнієвський О. чи варто розраховувати українським партіям на підтримку молоді? // Віче – 1998 – №1. – С. 11-118.
3. Молодіжний рух в Україні: Довідник. Частина I. – К.: АТ «Видавництво «Столиця», 1998. – 252 с.
4. Надтока О.О. На що сподіватися молоді: проблеми молоді на Дніпропетровщині. // Людина і праця – 1997 – № 7. – С. 22-27.
5. Остапенко М. Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні. // Нова політика – 1999 – №4. – С. 28-32.
6. Студенчество: социальные ориентиры и социальная практика. Актуальные очерки (по материалам социологического исследования 1988-1989 гг.). – М., 1990. – 99 с.
7. Текущий архив Днепропетровского областного отделения САУ. Днепропетровский национальный университет. Учебно-методическая лаборатория по социологии. Отчет о результатах социологического исследования «Проблемы формирования национального самосознания молодежи Украины». – Днепропетровск, 1995. – 149 с. (N = 1936 чел.)
8. Текущий архив Днепропетровского областного отделения САУ. Днепропетровский национальный университет. Учебно-методическая лаборатория по социологии. Отчет о результатах социологического исследования «Социальный статус и особенности профессиональной социализации студенческой молодежи». – Днепропетровск, 1999. – 46 с. (N = 400 чел.)
9. Текущий архив Днепропетровского областного отделения САУ. Днепропетровский национальный университет. Учебно-методическая лаборатория по социологии. Отчет о результатах социологического исследования «Социокультурные ориентации студенческой молодежи Жовтневого района. (Эскиз социального портрета)». – Днепропетровск, 1998 – 62 с. (N = 853 чел.)
10. Тяхтенко Н. Мотиваційні основи професійного самовизначення молоді. // Україна: аспекти праці – 1999 – №1. – С. 15-18.

О.В. НОВАКОВА

МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ЗМІН

Новакова Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Східноукраїнського національного університету (м. Луганськ)

Ми живемо сьогодні в епоху глобальних змін – як в нашому суспільстві, так і в світі в цілому. Дуже важливо розглядати ці процеси не як хаотичне нагромадження випадкових, часто трагічних явищ, а як елементи нової цивілізації, що народжується на зламі тисячоліть.

Руйнація суспільних структур в усі часи викликала настрої соціальної катастрофи, страху перед майбутнім, невпевненості в своїх силах.

У такій ситуації суспільство нагадує людину, що йде по дорозі спиною уперед. Єдиний спосіб подолати непевність та непродуктивність такого руху є наукове осмислення історичної перспективи, сутності та спрямованості суспільно-політичного розвитку. Наблизитися до цієї мети дозволяє вивчення реалій сучасного життя, зокрема, в контексті теорії модернізації, яка розглядає варіанти та моделі наближення тради-

ційних суспільств до сучасних стандартів і норм.

Теорія модернізації базується на комплексному поєднанні різноманітних історичних підходів до суспільного розвитку та сучасних наукових розробок. Серед її засновників можна назвати С.Ліпсета, Г.Алмонда, Д.Ептера, Л.Пай, С.Хантінгтона, Ш.Ейзенштадта та ін. Модернізація в їх працях має дещо різне трактування. Так, в класичному розумінні, це розвиток на зразок західних країн, який містить індустріалізацію, демократизацію та оновлення в духовному житті. Первинне осмислення модернізації базувалося на уявленні про універсальність, лінійність та загальність суспільного прогресу. На основі цього, в рамках традиційного лібералізму, робився висновок про те, що всі країни та народи у своєму розвитку проходять однакові етапи на кшталт західних країн – творців стандартів сучасного суспільства [1].

На межі 80-х років, у зв'язку з невдачами втілення «західної» моделі в ряді країн, що здобули незалежність, виникає дещо інше уявлення про модернізацію суспільства, піддається критиці поняття про універсальний та лінійний характер суспільного розвитку. Відома російська вчена В.Федотова вважає, що концепція універсальності суспільно-політичного розвитку зазнала низки суттєвих змін, і сьогодні вона існує в таких формах:

- як ідея прогресу, тобто рух по шляху, відкритому Заходом;
- як ідея розвитку суспільства, що підпорядковує національне універсальному;
- як ідея взаємозв'язку людства, символ універсальних норм та цінностей для всіх людей [2].

Схожу позицію займає і відомий американський політолог А.Шлезінгер, стверджуючи, що історичний розвиток – це не маятник, який хитається поміж нерухомих точок, а спіраль, що допускає нове і тому уникає жорсткого детермінізму [3].

Дійсно, історія людства – це рух від багатства форм до нового багатства форм, а не до універсалізації. Тому зараз найбільшій популярності набуває цивілізаційний підхід, який центром модернізаційних процесів вважає розвиток самої людини, як суб'єкта процесу та його головного результату. Найбільша увага тут приділяється не створенню універсальних моделей, а вивченню і сучасному розумінню історично-культурних надбань і особливостей народу кожної держави.

Акцент на внутрішніх, соціокультурних особливостях конкретного народу дозволяє підійти до проблеми модернізації суспільства з точки зору гегелівських законів діалектики. Відомо, що німецький філософ розглядав процес виникнення якісно нового як результат накопичення «критичної маси» кількісних змін. При цьому, він

підкреслював, що кількісні зміни проходять в границях даного буття речей. Це означає, що процес модернізації повинен мати внутрішню природу, тобто в першу чергу визначатися внутрішніми, а вже потім зовнішніми факторами.

Серед новітніх підходів до аналізу суспільно-політичного розвитку звертає на себе увагу його світ-системний аналіз. Сутність цієї теорії була викладена в книзі професора Вінгемптонського університету І.Валлерстайна «Сучасна світ-система» та в дослідницькій праці «Століття трансформації: траєкторія світ-системи, 1945–2025», написаній колективом авторів під керівництвом І.Валлерстайна та Т.Хопкінса [4]. На відміну від теорії класичної «лінійної» модернізації, представники світ-системного аналізу вважають, що держави, які перебувають на периферії світ-системи, навряд чи зможуть посісти достойне місце в системі капіталістичної світ-економіки. Це пов'язане з ієрархічно нерівним розподілом в межах капіталістичного виробництва. Провідні галузі виробництва, як правило, концентруються у певних зонах, які стають зосередженням найбільших капіталів і утворюють зону ядра капіталістичної світ-економіки. Зона ядра панує над іншими частинами світ-системи – периферією та напівпериферією. Периферія порівняно з ядром характеризується концентрацією низькоприбуткових видів виробництва, слабкими державними структурами, значним поширенням позаекономічного примусу і нижчим рівнем споживання.

Таким чином, у створеному поділі праці периферія відіграє роль постачальника дешевої сировини та робочої сили. Нееквівалентний обмін між двома зонами є головним механізмом передачі додаткової вартості від периферії ядру. Напівпериферія являє собою зону, що за зазначеними параметрами посідає проміжне місце у світ-системі. Щоб постійно нагромаджувати кількість капіталу, ядро прагне включати у світ-економіку нові регіони земної кулі у якості своєї периферії.

Цей економічний процес приводить до концентрації політичних, економічних, технологічних переваг у деяких центрах і пояснює величезну нерівність у добробуті як між так і в середині держав світ-системи.

На думку теоретиків світ-системного аналізу, сучасний світ переживає процес радикального перетворення. Його зміст полягає в переході від капіталістичної світ-системи до якісно нової. Про це свідчить зміна в напрямку руху трьох взаємозалежних вікових груп світ-системи. Їх висхідний розвиток змінився на спадний. Це стосується таких глобальних тенденцій, як централізація та посилення держави, секуляризація релігії та віра в науку, яка була політичним феноменом, оскільки ідеологія ліберального реформізму засновувалася на уявленні про безмежні можливості науково-технічного прогресу.

В сучасних працях українських вчених все більшої популярності набуває постмодерністський підхід до проблеми суспільно-політичного розвитку. Так, на думку С. Катаєва, основні риси постмодернізму полягають у поєднанні класичних і модерних принципів. Класичні теорії займалися пошуком універсальних теорій, модернізм базувався на увазі до унікальності окремих явищ, постмодернізм стверджує плюралізм засад, багатоманітність підходів [5].

В той же час термін «постмодернізація» часто вживається для означення нового типу входження в майбутнє – модернізації на основі власної традиційної ідентичності [6]. Серед західних дослідників концепції постмодернізації можна назвати Д. Крузе та Р. Інглехарта. Сутність модернізації Р. Інглехарт бачить в заміні авторитету релігії авторитетом держави. Постмодернізація, на його думку, – це рух від авторитету держави – до авторитету традиції, зростанню ролі цінностей, та зменшенню ролі раціональності в житті людини [7]. Таким чином, знову за гегелівською діалектикою, розгортається спіраль суспільного розвитку від традицій (класичне суспільство) – до раціональності (суспільство модерну), і знов, від раціональності – до традицій (постмодерністське суспільство), але до традицій більш високого рівня, традицій, які вмістили в собі позитивний досвід історії людства.

З точки зору постмодернізму суспільні системи не можуть оцінюватися в поняттях «розвинені – відсталі», їх треба розглядати як «функціональні – нефункціональні», тому постсучасним може бути суспільство, яке здатне забезпечити собі стабільність, життєздатність та розвиток на основі будь-яких підходів.

У цьому зв'язку докладніше зупинимося на теорії модернізації сучасного українського суспільства, яку в останні роки активно розробляють наші провідні вчені [8]. Більшість дослідників зазначають, що модернізаційні процеси в Україні не мають певної спрямованості, залишається невирішеним питання про мету та ідеальний образ цих змін.

Дійсно, дуже важливим елементом процесу модернізації є формування цілі розвитку. В зв'язку з цим на перший план висувається проблема політичної модернізації суспільства, бо саме в цій сфері формулюються мотиви та цілі розвитку соціуму. Політична модернізація являє собою «особливий специфічний напрямок модернізації й водночас забезпечення процесу в цілому в сфері владних відносин» [9]. До сьогодні збереглася надмірна ідеологізація цього питання – різні політичні сили надають перевагу обговоренню не конкретних підходів до модернізації політичної системи, а різноманітним ідеологічним схемам.

Натомість виникла нова концепція розвитку політичної системи, яку на думку відомого політолога Т. Іногучі, можна назвати антиутопічною [10]. Її специфіка полягає в тому, що вчені більше не прикладають зусиль до створення чітких та визначених моделей політичного розвитку, покладаючись на використання моментів раціональності в природно-історичному перебігу подій.

Цього ж підходу дотримуються і деякі російські політологи. М. Рац, наприклад, окреслює дві альтернативи соціально-політичного розвитку – дорогу та шлях. Дорога веде до попередньо заданого пункту, чітко спроектованої моделі суспільства. Шлях веде в невідоме майбутнє, воно буде таким, яким ми його створимо, і воно виявиться перетвореною формою нашого руху [11]. Оцінюючи соціальне значення цих альтернатив, вчений стверджує, що вибір дороги потребує впевненості в її вірності. А оскільки ніяких критеріїв істинності в цьому процесі немає, то організаторам руху нічого не залишається, як проголосити обрану дорогу єдино вірною, та, підганяючи дійсність під її вимоги.

На відміну від дороги шлях прокладається постійно, кожен його наступний етап випливає з внутрішніх потреб, а не з конструкції світлого майбутнього. Таким чином, треба думати про ефективність кожного наступного кроку, тобто не дійсність підганяється під гіпотетичний ідеал, а сам цей ідеал повільно формується з дійсності. До цього можна додати, що в нашому історичному минулому ми вже ходили по дорогах, які ведуть у чітко розроблені ідеальні моделі суспільства та переконалися в тому, що всі вони ведуть до закритого тоталітарного суспільства, руйнування системи саморозвитку. Якщо сьогодні ми прагнемо нових орієнтирів, реальної модернізації суспільства, то тут широкої дороги нема. Є тільки напрямок розвитку, і кожен народ обирає свій спосіб руху, спираючись на плідний синтез цивілізаційних надбань та власного історичного досвіду.

На наш погляд, для з'ясування місця українського суспільства в загальноцивілізаційному процесі модернізації, важливо розглянути два основні моменти. По-перше, це – сутність політичної модернізації, її вплив на життя суспільства. По-друге, – специфіка та особливості розвитку політичної модернізації в нашому суспільстві, об'єктивні та суб'єктивні фактори, що здатні вплинути на її перспективи.

На нашу думку, комплексне осмислення політичної модернізації полягає в її розгляданні як складової загального політичного процесу. Методика дослідження політичного процесу спирається на такі виміри, як означення його сутності, змісту та структури. Виходячи з цього, розглянемо політичну модернізацію за вказаною схемою.

З точки зору сучасних підходів, сутність політичної модернізації, на наш погляд, полягає в:

1. Еволюційному запровадженні нових прогресивних форм організації політичного життя.

2. Раціоналізації влади шляхом комплексного поєднання соціально-економічних та духовно-культурних чинників суспільної системи.

Процес політичної модернізації виявляє себе, перш за все, в трьох основних сферах – політичній системі, політичній культурі та політичній поведінці. У сфері політичної культури модернізаційні процеси приводять до активізації соціалізації особи, постійного вдосконалення політичних цінностей та норм, формування принципово нової, орієнтованої на раціональні зміни еліти. Модернізація безпосередньо політичної системи виявляється в її диференціації, умінні адекватно відповідати на різноманітні виклики часу. Зміни політичної поведінки полягають в активізації та вдосконаленні форм залучення громадян суспільства до політичного процесу.

Поняття «політична модернізація» відображає динаміку оновлення різних компонентів політичної системи, структур, інститутів та засобів політичного володарювання, політичної участі, культури та норм. Кінцевим результатом процесу модернізації політичної системи має бути створення нового, більш раціонального суспільного порядку.

Звернемося тепер до визначення змісту процесу політичної модернізації. На базі вивчення праць сучасних українських та російських вчених, аналізу світового досвіду можна сформулювати такі складові політичної модернізації, як зростання динамізму політичної системи, її здатність адекватно реагувати на зміни політичних реалій; формування нової модернізаторської політичної еліти; зниження ступеню відчуження громадян суспільства від політичної влади; забезпечення реальної участі народу у політичному житті; підвищення впливу інформації; постійне вдосконалення цінностей та норм у системі політичної культури [12].

Усі названі складові змісту політичної модернізації тісно переплітаються з процесом демократизації суспільства. Тому, на нашу думку, можна стверджувати, що саме демократизація політичної системи і є основним змістом її модернізації. Сама демократія набуває тут нових якостей. Її сутність пов'язують з ідейним та організаційним плюралізмом, технологіями упередження та розв'язання суспільних конфліктів, раціональним співвідношенням вертикального та горизонтального вимірів політики [13]. Тому дуже важливо переосмислити та виявити модернізаційний потенціал демократії, сформулювати новітні риси її сучасної сутності.

Перш за все, змін потребує уявлення про демократію як владу більшості, механізм співвідношення прямої та представницької демократії. Зрушення в економіці, духовно-культурній сфері, виникнення принципово нових тех-

нологій та інформаційних систем потребують оптимізації та дещо іншого бачення суті демократичних інститутів. Особливість політичної ситуації в нашій країні полягає в тому, що сутність політичних інститутів була викривлена, і вони стали протилежністю своїх аналогів в плюралістичних системах. Так, радянський парламент не представляв народу, а був механізмом подачі голосів; уряд не був виконавчим органом держави, замість цього він був виконавчим комітетом правлячої партії; в свою чергу ця партія не була політичною партією, а ядром держави.

Таким чином, мета модернізаторської інституціалізації демократії полягає в поверненні старим інститутам їх сутнісних функцій. Цей процес вже розпочався в Україні. Верховна Рада, наприклад, як вважають автори праці «Український парламентаризм: минуле і сучасне», втратила колишній «статус найвищого органу державної влади і вперше набула в усіх основних рисах статусу парламенту України з якісно новими ознаками» [14]. Безумовно, модернізаційні зміни ще тільки починаються в нашому суспільстві, тому їм притаманні протиріччя та неоднозначність.

Якісне оновлення основних політичних інститутів і змісту їх діяльності обумовлює також зміни в інституті представництва. Умовою його укріплення є забезпечення адекватного представництва усіх елементів громадянського суспільства, розвиток партійної системи знизу на базі вираження інтересів реальних соціальних груп.

Принципова новизна ситуації полягає в тому, що людина вже не може, а повинна безпосередньо приймати участь в політичному процесі. Повинна не з причин безальтернативного примусу, а в наслідок багатоманітності та багатоваріантності сучасного розвитку, успіх якого ґрунтується не стільки на глобальних речах, скільки на урахуванні та взаємозв'язку нескінченної кількості цілей та інтересів самодіяльних членів суспільства.

Другий аспект сучасного вдосконалення демократії в напрямку раціоналізації влади – оптимізація процесу прийняття рішень. Ступінь розвитку демократії залежить від обсягу та механізму прийняття рішень в політиці. Оскільки в сучасному світі кількість рішень соціальної системи весь час зростає, а зміст їх ускладнюється, то демократія як механізм перерозподілу рішень стає необхідною умовою раціоналізації влади.

Структура модернізації як політичного процесу складається з таких елементів – суб'єкт процесу (носії реальної влади); об'єкт, який повинен бути створений, або досягнутий як ціль процесу, засоби, методи та ресурси.

Головним елементом цієї системи, безумовно, виступає суб'єкт політичної модернізації, тобто нова політична еліта суспільства, яка є організатором і ініціатором перетворень.

Демократизація політичної системи, як стверджує Е.Тоффлер, веде до процесу розширення еліт [15]. У зв'язку зі збільшенням кількості та ускладненням характеру політичних рішень, виникає не тільки збільшення кількості, але й якісна зміна правлячих еліт, тобто людей, що приймають рішення.

Проблема якісного оновлення політичної еліти є особливо важливою для нашого суспільства. Це обумовлюється рядом причин. По-перше, наша держава ще дуже молода і переживає процес утвердження. Згадаємо тут слова В.Липинського, який вважав, що народ, не здатний створити власних панів, все життя буде підкорятися панам чужим, не зможе створити власної держави [16]. По-друге, успіх модернізації значною мірою залежить від зусиль правлячої еліти, рівня її підготовки, світогляду та культурних рис. Історично так склалося, що Україна більшу частину свого існування входила до складу жорстких, навіть деспотичних держав, де було відсутнє уявлення про хоч відносну єдність інтересів правлячого класу та громадян. Модернізаційні перетворення йшли згори донизу, не отримуючи зворотних імпульсів. Тому на нашому ґрунті так погано приживалися правові норми, елементи самоврядування, та громадянського суспільства. Склався глибокий культурний, майновий та статусний розрив між вузькою управлінською, культурною елітою та рештою населення. Глибина цього відчуження полягала в тому, що носіями національних традицій виступали в основному представники простого народу. Що ж до української еліти, то вона часто носила маргінальний характер, бо була відірвана від власної культури і не завжди в повній мірі могла засвоїти цінності та норми домінуючих (польської, російської) культур.

Сучасний розвиток, на жаль, не зняв цього протистояння, а лише поглибив його. Соціологічні опитування, що проводилися у жовтні 1998 року Українсько-американським Центром стратегічних досліджень, показали, що громадяни України невдоволені владою в цілому, більш, ніж у 70-ти відсотків населення сформувався переконання, що основні інститути суспільства діють не на користь народу, їх очолюють корумповані та професійно не підготовлені лідери, яким не можна довіряти [17]. Результати опитування громадян, організовані газетою «День», показали що у 2000 році кількість невдоволених діями влади громадян досягла 86,3% [18].

В Україні ще не сформувалася соціальна сила, здатна очолити процес модернізації. Сучасний підприємницький прошарок складає в основному «буржуазія в першому поколінні» [19]. Його характеризує досить низький рівень культури та освіти, відсутність бачення історичної перспективи, нецивілізований характер при-

власнення матеріальних благ. Своєю поведінкою ця соціальна група дискредитує саму ідею модернізації та не прямо підтримує політичні сили, що виступають з позицій негативного популізму.

Нездатність сучасного політичного класу (і влади і опозиції) раціонально організувати модернізаційні процеси на перший план висуває завдання підвищення фахово-інтелектуального рівня правлячих груп у відповідності до вимог управління суспільством в умовах формування політичної системи більш складної організації. Цьому може сприяти модернізація системи політичного представництва, яка уже зараз починає стимулювати знизу процес перегрупування сил. Очевидно, наслідком соціально-політичних зрушень стане кардинальне оновлення «пострадянських» еліт.

Звернемося тепер до розглядання механізму та методів здійснення модернізації. Значна кількість вчених вважає, що механізм модернізації полягає в переході від традиційного до сучасного суспільства. Ці поняття вживаються тут як абстрактно-типологічні, а не часові характеристики [20]. При цьому сучасне суспільство розуміється як особлива система економічного та соціально-політичного устрою, ідеології та культури, що виникає на Заході та розповсюджується по всьому світі [21].

Політична сфера традиційного суспільства відрізняється тим, що їй притаманні такі особливості: міфологізація та ідеологізація влади, уявлення про вічність та незмінність політичної системи авторитарно-деспотичний характер влади, високий ступінь відчуження влади та громадян, відсутність розвиненого громадянського суспільства та політичної суб'єктності індивіду. В процесі модернізації в суспільстві формуються істотно нові риси: поступовий, орієнтований на постійні зміни політичний розвиток, раціоналізація влади, диференціація політичної системи та виникнення альтернативних центрів владного впливу, зниження ступеню відчуження влади та громадян, підвищення соціальної активності та відповідальності.

Таким чином, можна зробити висновок, що традиційне суспільство прагне до збереження незмінності політичної системи, а сучасне – створює динамічну політичну систему, здатну адаптуватися до постійних змін соціального життя та надавати владі раціональний характер. Людина в такому соціумі не тільки готова до сприйняття постійних змін у технологіях та пріоритетах, але й здатна відігравати роль їх творця.

Моделі здійснення модернізації поділяють на органічні та неорганічні, стихійні та цілеспрямовані. Органічним вважається американо-європейська модель модернізації. Тут перетворення здійснювалися методами, що спиралися на власну культуру та характеризувалися посту-

повістю, тривалістю, синхронністю змін у різних сферах суспільного життя.

Неорганічні методи здійснення модернізації властиві країнам, що затрималися на стадії традиційного суспільства і тепер здійснюють перетворення «навздогін». При неорганічній модернізації суспільство стикається з цілою низкою проблем, таких, як зіткнення традиційних норм та цінностей з цілями модернізації, втрата ідентичності, значна поляризація різних елементів суспільного розвитку, домінування адміністративно-бюрократичного апарату як суб'єкта модернізації, пасивність громадянського суспільства щодо перетворень.

В обговоренні різних методів здійснення модернізації важливе місце займає проблема використання авторитарних методів політичного володарювання на початковій стадії здійснення суспільних перетворень. Так, відомий американський політолог Р.Даль стверджує, що авторитаризм як гегемонія однієї суспільної сили, має негативні наслідки для процесу модернізації, деформує її цілі. Натомість, вчені консервативного напрямку вважають за необхідне для держав, що проводять модернізаційні перетворення, формування «міцного» легітимного політичного режиму з авторитетною правлячою партією, що здатна стримувати суспільну дезорганізацію [22].

У нашому суспільстві також панує складне ставлення до авторитаризму. Складність його полягає в тому, що на словах всі засуджують авторитаризм, як реакційний залишок минулого, а в душі мріють про «порядок». Вирішення цього протиріччя пов'язане з об'єктивним ставленням до авторитаризму, та вивченням його різновидів. Американський вчений Х.Ліндз виділяє такі різновиди «конструктивного» авторитаризму:

– частково ліберальний, здатний на перерозподіл влади на користь опозиції з метою зняти соціальне напруження та утримати головні важелі управління в своїх руках;

– авторитарні режими, здатні на широку лібералізацію з причини ціннісних уподобань правлячої еліти;

– авторитарні режими, що проводять фіктивну лібералізацію для виявлення та знищення опозиції [23].

Таким чином, авторитаризм і демократія – це протилежності діалектичного характеру. Проблема полягає не в обранні демократії або авторитаризму, а в визначенні, як ефективно поєднати авторитарні та демократичні тенденції в розвитку суспільства, який саме різновид авторитаризму може стати в пригоді раціональному розвитку суспільної системи. Майже усі демократичні режими мають деякі авторитарні тенденції, що урівноважують хаотичні процеси в суспільстві. До того ж, в історії різних демократичних систем, особливо в кризові періоди,

дуже часто саме авторитарні дії лідерів та партій допомагали вирішити гострі проблеми. Хіба зашкодило, наприклад, французькій демократії правління такого авторитарного лідера, як генерал де Голль, який, хоч і приймав усі рішення одноосібно, успішно подолав «алжирську кризу» і сформував конституцію, по якій досі живе Франція. Подібним прикладом є і дії президента Ф.Д.Рузвельта у США у роки великої депресії.

Специфіка розвитку процесу політичної модернізації в Україні полягає, перш за все, в соціокультурних та історичних особливостях нашого суспільства. Чому ми, як деякі азіатські країни, не почали модернізацію на базі збереження та розвитку власних традицій? Тому, що вони не були чітко визначені. Складно окреслити саме ті традиції, які рішуче впливають на поведінку більшості громадян суспільства. Цінності та традиції козацького періоду історії України багато у чому не співпадають з нормами та ідеалами існування у період розділу України поміж двома великими державами – Росією та Польщею, а традиції та установки радянського періоду були свідомо орієнтовані на розрив з минулим. Радянська традиція, найближча в історичному часі, не зуміла стати міцною, внутрішньою традицією всього народу. Це пов'язане з тим, що вона трималася на зовнішньому примусі, мала характер жорсткого ритуалу. Не було створене найголовніше – ефективна трудова мотивація громадян.

Тоталітарний режим в нашій державі майже знищив здатність громадян до саморегуляції та самообмеження. Надлишок зовнішніх обмежень заважав формуванню самоорганізації та внутрішньої дисципліни. Тому, як тільки сила примусу зменшилася, всі позитивні надбання радянського періоду почали швидко зникати, а натомість як гриби після дощу повиростали корупція, приступність, байдуже ставлення до праці, загальне безладдя. Такий стан, на думку російського вченого В.Чешкова, заданий природою радянського соціуму, як принципово нездатного до перетворення, тобто позбавленого здатності до якісної трансформації внаслідок відсутності для цього внутрішніх індивідуальних та соціальних стимулів [24].

До того ж, і сучасна влада новий етап модернізації у другій половині 80-х років XX століття знову почала з кардинального руйнування хоч би і нестійких цінностей, що були накопичені за останні десятиріччя, та ствердження принципів нових, раніш відсутніх у нашому житті ідей.

Складність ситуації полягає в тому, що українське суспільство не можна однозначно назвати ні сучасним, ні традиційним. Його культура була й остається крихкою, бо хід історії постійно переривався революційними змінами, що призводили до значних трансформацій життєвих орієнтирів та культурних установок.

Тому одним з головних завдань сучасного перехідного стану є подолання технократичних комплексів правлячої еліти та усвідомлення духовно-гуманітарних основ сучасної цивілізації, що притаманні не до зовнішнього середовища, а до внутрішньої соціокультурної сфери самої людини.

На основі вищесказаного можна зробити такі висновки:

1. Сутність політичної модернізації, перш за все, полягає в процесі раціоналізації влади шляхом системного та комплексного використання політичних, економічних та духовно-культурних чинників суспільного життя.

2. Змістом політичної модернізації є демократизація політичної системи суспільства. При цьому демократія розглядається не просто як народовладдя, а перш за все, як система раціоналізації влади. Розвиток модернізаційного потенціалу демократії дозволяє значно знизити рівень відчуження між владою та громадянами, активізувати громадянське суспільство, створюючи, таким чином, внутрішні механізми саморозвитку соціальної системи та забезпечуючи органічність модернізації.

3. Визначальне місце в структурі модернізації займає суб'єкт перетворень. Це робить надзвичайно актуальною проблему створення нової модернізаторської еліти, здатної до ініціювання прогресивних перетворень та консолідації

суспільства навколо модернізаторських програм.

4. Особливості розвитку модернізаційних процесів в Україні, перш за все, полягають в історико-культурній площині. Розрив замкненого кола невдач модернізаційних реформ полягає в визнанні того, що успішний розвиток нашої держави можна налагодити тільки на основі побудови власної моделі, що базується на основі сучасного осмислення традиційної культури та світового досвіду.

5. Відсутність суспільної консолідації на сучасному етапі розвитку нашої держави пояснюється скоріше не дійсними розбіжностями в цінностях, а міфологізацією суспільної свідомості, недоліками політико-правової культури, слабкістю громадянського суспільства.

6. Суспільна злагода може бути досягнута шляхом безпосереднього узгодження різноманітних політичних інтересів, пошуків консолідуючих ідей. В нашій ситуації головну роль відіграють поглиблене вивчення та опрацювання уявлень громадян суспільства про можливі форми суспільно-політичного устрою, шляхи доступу до нього. Така діяльність дає можливість виявити суспільні сподівання щодо організації влади і, по-перше, використовувати це знання в проектах модернізації політичної системи, по-друге, впливати на громадські пріоритети в напрямку їх раціоналізації.

Джерела та література:

1. Див.: Black С.Е. The Dynamcs of Modernisation. A Study in Comperative History. N.Y. a. Evanston, 1966. - Р. 9 - 22.
2. Российская модернизация: проблемы и перспективы // Вопросы философии. - 1993. - №7. - С. 26.
3. Старостин В.С. Социальное обновление: схемы и реальность. -М., 1981. - С. 31 - 46.
4. Пугачев В.П, Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. заведений. - М., 2000. - С. 426 - 433.
5. Див.: Федотова В.Г. Локальное воздействие на глобальные трансформации в свете изменения научных представлений о социальном развитии // Философские науки. - 1997. - №1. - С. 18.
6. Шлезингер А.М. Циклы американской истории. - М., 1992. - С. 52.
7. Див.: Sklair L. Competing Conceptions of Globalization // Journal of World-System Research. - 1999. - Vol. 5. - N 2. - Р. - 143.
8. Малюк А. Майбутнє глобальної системи з точки зору світ-системного аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2000. - № 2. - С. 181 - 192.
9. Див.: Катаев С. Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст // Людина і політика. -1999. - №3. - С. 30.
10. Див.: Федотова В.Г. Типология модернизаций и способов их изучения // Вопросы философии. - 2000. - № 4. - С. 24 - 25.
11. Там само.
12. Див.: Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. - К., 1999. - 287 с.
13. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. - К., 1999. 240 с.
14. Катаев С. Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства. - К., 1998. - 310 с.
15. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. - К., 1999. - 317 с.
16. Горбатенко В.П. Зазн. праця. - С. 28.
17. Див.: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. -1994. - №1. - С. 33.
18. Див.: Рац М.В. К концепции открытого общества в современной России // Вопросы философии. - 1999. - №2 - С. 23 - 33.
19. Див.: Горбатенко В.П. Зазн. праця. - С. 25.
20. Там само. - С. 186 - 187.
21. Див.: Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю.Г.Шемшученка. - К., 1999. - С. 217.
22. Див.: Тоффлер Э. Третья волна. - М., 1999. - С. 684 - 686.
23. Див.: Липинський В., Дорошенко Д. та ін. До українських хліборобів // Українська суспільно-політична думка у 20-му столітті. Документи і матеріали. Т.І / Упорядн. Т.Гунчак і Р.Сольчаник. Сучасність, 1983. - С. 472 - 483.

24. Див.: Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации полит. систем в странах СНГ и Балтии, Центр. и Вост. Европы): Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. - К., 1999. - С. 34 - 35.
25. Див.: День. - 2000. - 4 вересня.
26. Володин А.Г. Гражданское общество и модернизация в России. Истоки и современная проблематика // Полис. - 2000. - № 3. - С. 115.
27. Див.: Горбатенко В.П. Зазн. праця. - С. 30.
28. Див.: Eisenstadt S.N. Introduction: Historical Traditions, Modernisation and Development // Pattern of Modernity. Vol. 1. The West / Ed. by Tisenstadt. L., 1987. - P. 5.
29. Див.: Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. заведений. - М., 2000. - С. 430.
30. Там само.
31. Див.: Рац М.В. Зазн. праця. - С.30.

Е.В. ЛИСЕЕНКО

О НЕКОТОРЫХ ЧЕРТАХ УКРАИНСКОГО МЕНТАЛИТЕТА В ПЕРЕХОДНЫЙ ПЕРИОД РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Лисеенко Елена Васильевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры философии и социологии Южно-украинского государственного педагогического университета имени К. Д. Ушинского, (г. Одесса)

Украинский менталитет – весьма своеобразное явление, которое позволяет установить «генетическое объяснение» специфики мировосприятия и поведения народа, населяющего современную Украину. В настоящее время исследование украинского менталитета как духовного образования, его специфических проявлений, форм, видов, типов институализации актуально в нескольких аспектах:

во-первых, возникла потребность в какой-то степени «восстановить в правах» украинскую специфику и сопоставить её другим национальным общностям в рамках сложившегося славянского суперэтнуса или за его пределами;

во-вторых, изучение менталитета украинцев должно быть положено в основу концепции стабилизации украинского общества;

в-третьих, на современном этапе развития украинского общества происходит массовая ломка старых ценностей, стереотипов мышления и поведения, и для исследования не только современных проблем Украины, но и хода развития событий в ближайшее будущее требуется изучение существенных перемен в менталитете граждан.

Говоря об украинском менталитете, рассмотрим один из ключевых вопросов – вопрос о причинах, которые, с одной стороны, формируют данный менталитет, а с другой – поддерживают и видоизменяют его.

Среди совокупного многообразия условий, факторов, обстоятельств, детерминант, специфицирующих менталитет украинцев можно вы-

делить, по крайней мере, следующие причины:
– во-первых, совокупность геополитических факторов;

– во-вторых, влияние совокупных общественно-исторических событий;

– в-третьих, действие субнациональных начал и субкультурных основ;

– в-четвёртых, региональные воздействия.

Прежде всего, рассмотрим основные группы факторов, которые историко-генетически формировали менталитет украинцев в гео-этно-политическом пространстве Украины.

На формирование менталитета украинского народа огромное влияние оказали и оказывают до сих пор географические, или геопсихические, факторы, которые включают не только географическое положение (климат, почву и пр.), астрономические условия, чередование разнообразных ландшафтов, богатство природными ископаемыми и т.д., но и способ выживания в природной среде.

Н.И. Костомаров, автор первого историко-этнографического исследования о специфике украинской нации, убедительно обосновывал мысль о влиянии условий географической среды на жизнь украинского и русского народов. Наглядным примером этой точки зрения представляется предложенный Н.И. Костомаровым анализ влияния на характер народа такого естественно-географического фактора, как почва, земля, на которой живет и трудится конкретное сообщество. Это обстоятельство, считает Н.И. Костомаров, выработало в русском национальном характере черты, связанные с умени-

ем мобілізуватися в потрібний момент і допомогти найближчим родичам. Отсюда сильно развитое чувство коллективизма, взаимопомощи, взаимовыручки россиян. Украинская же плодородная земля «испокон веков давала возможность тем, кто на ней селился, не только выжить, а и жить в достатке...» [1]. Это порождало в характере и менталитете украинцев неторопливость и неспешность, которые очень часто приравнивают к лени. Украинцы работали монотонно, методично, но другого было и не нужно, т.к. этому способствовали природные условия – богатейшая флора и плодородная земля.

Такой же подход используется представителем украинской диаспоры Ю. Липой в его работах, посвященных исследованию особенностей украинского менталитета [2,157]. В качестве важнейших объективных детерминант выделяются:

1) основные виды деятельности, которыми на протяжении веков занимались народы, проживающие на украинской земле;

2) их образ жизни;

3) особенности национального характера;

4) культура их предков;

5) специфика местности;

6) наличие торговых путей и др.

Образ жизни, среда обитания, унаследованные от предков нормы и правила поведения, как он подчеркивает, сформировали следующие черты характера украинцев: практичность, осторожность, консерватизм. Для украинцев характерно также и то, что они трудно принимают решения, мало поддаются влиянию других, сдержанны и хитры.

Важную роль в процессе формирования менталитета украинцев сыграла пограничная бытность Украины между разными народами. По мнению В. Кизицы Украина «постоянно находилась между разными государственно-политическими полюсами, на линии их противостояния, в центре их борьбы, включаясь в состав то одной, то другой государственной структуры» [3, 125].

К примеру, на менталитет галичан не могли оказать своего влияния западно-европейская культура, прежде всего австро-немецкая, польская и греко-католическая церковь. Так, по мнению ряда специалистов, для галичан, например, в большей степени характерны такие черты как трудолюбие, исполнительность, индивидуализм, бережливость, умение хозяйствовать, лучшим образом распорядится результатами труда. При этом яркой чертой менталитета здесь становится проявление национальных чувств, патриотизма.

В то же время 10–12 и 7–8 поколения, проживающие на Левобережной и Правобережной Украине, формировалось в составе Российского государства, поэтому их с русскими объе-

диняет и роднит немало – общность исторической судьбы, общие беды, трагедии, войны, победы, религия. К примеру, на менталитет днепропетровчан оказала влияние российская культура и православная церковь. Поэтому для днепропетровчан в большей степени характерны такие черты как коллективизм, конформизм, вера в доброго и умного хозяина, который наведёт порядок. И в силу исторических причин здесь чаще отдавалось предпочтение социальному освобождению, чем национальному.

Все эти различия, прежде всего в общественной, социокультурной и религиозной среде, в разной степени своеобразно преломились в общественном сознании и формах общественного поведения людей. Особенно в настоящее время, когда Украина вынуждена решать задачу геополитического государственного устройства, прослеживаются две тенденции в определении её места во внешнем мире. Многочисленные социологические исследования показывают, что западные и центральные регионы выступают за широкое сближение с Западом, восточные и южные регионы ориентированы на союз с Россией. В целом, в начале 1998 года более половины населения поддерживало политиков, отстаивающих присоединение Украины к союзу с Россией и Белоруссией и менее 30% – отстаивающих сотрудничество с НАТО [4, 136].

Общественно-историческую ситуацию в Украине долгое время осложнял тот факт, что по выражению Л.Н. Гумилёва, она постоянно стремилась освободиться и «от жёстких порядков Москвы и от бесправия Польши» [5].

Длительное господство авторитарных режимов наложило негативный отпечаток на формирование украинского менталитета. В дальнейшем тоталитарная действительность бывшего Советского Союза оказала влияние на формирование украинского менталитета. С помощью тоталитарных порядков советский режим предельно идеологизировал массовое сознание, внедряя социалистические ценности в докоммунистическую украинскую культуру. Большинство черт украинского менталитета (терпимость, доверчивость, миролюбие, индивидуализм, неспособность к стабильному и последовательному общественному усилию) приобрели гипертрофированные контуры в результате трагических исторических обстоятельств, когда сами слова «украинский», «национальный» могли привести человека к катастрофе. Необходимо было модифицировать многие традиционные культурные черты, чтобы культура могла служить внедрению коммунистических эгалитарно-коллективистских ценностей. Ту культурную амальгаму, что появилась можно рассматривать как гибрид традиционных культурных ценностей и «совковой» культуры и менталитета.

Следует отметить, что в настоящее время тоталитарное духовное наследие влияет на содержание и характерные особенности массового сознания, воспроизводя духовные конструкции и идеологические схемы 60–80-х годов в украинском менталитете (особенно представителей старшего и среднего поколения). Так, в ходе мониторингового исследования тенденций развития украинского общества, проводившегося Институтом социологии НАН Украины в течение 1994–1999 гг., четко проявилась сохраняющаяся «совковость» украинского менталитета. Согласно результатам данного мониторинга, население Украины, в основном, позитивно относится к развитию предпринимательства и частной собственности. Однако большинство украинцев до сих пор живут стереотипами, которые сдерживают развитие потенциала экономического роста общества. К таким стереотипам относятся:

- 1) уравнилельный идеал потребления материальных благ;
- 2) представления о криминальной природе предпринимательства и эксплуататорской сущности предпринимателей;
- 3) возложение ответственности за материальное благосостояние человека на государство и официальную систему социальной защиты [6].

Таким образом, менталитету украинцев характерны патерналистские ориентации, когда хочется иметь больше частной собственности, как при капитализме, но при этом работать, как при социализме, и находиться под глубокой и полной защитой государства. Так же обращает на себя внимание тот факт, что около трети опрошенных как в 1994 году (33%), так и в 1999 году (34%) желают видеть на посту Президента Украины человека социалистических взглядов и действий [7].

Еще одним значимым фактором формирования украинского менталитета является этнический фактор. Издавна структура населения Украины являлась полиэтнической. На территории нашей страны проживали представители различных наций и национальностей, отличительные черты которых отразились на основных чертах украинского менталитета украинцев. Было бы неверно не видеть, то что менталитет украинцев оказался весьма восприимчивым к тем компонентам менталитета других народов, взаимодействующих в прошлом с украинцами, – порой даже порабошавших их, которые воспитывались в подобных же естественно-географических условиях, что и украинцы, а потому имели с украинцами сходные социально-психологические черты, были близкими или даже «родственными» украинцам по ряду своих качеств. Это взаимодействие и взаимовлияние в одних случаях приводило к заимствованию украинцами тех или иных социально-психологических качеств у

других народов, в других случаях обусловило весьма своеобразное, присущее только украинцам, решение таких проблем, как становление и развитие государственности, взаимоотношения общества и индивида, понимание природы демократизма и т.д.

Данные мониторинга свидетельствуют о том, что этнонациональная ситуация в Украине является достаточно благоприятной, поскольку большая часть населения не сталкивалась со случаями дискриминации прав и интересов представителей другой национальности. Н.И. Костомаров заметил, что вражда родственников в Украине хуже, чем между чужими людьми. Исповедуя идею равенства и не терпя никакого насилия, украинцы не совершают его над другими: «В Южной Руси не видно ни малейшего стремления подчинить чужих, ассимилировать инородцев» [8, 25].

По данным переписи населения 1989 года, количество не этнического населения Украины составляет 27,3%, остальные 72,7% населения составляют этнические украинцы. Поэтому автономные образования – субкультуры, связанные с существованием культур всех тех народов, которые населяют Украину, в условиях трансформации украинского общества проходят соответствующее испытание «на прочность» тех духовно-нравственных ценностей, которые присущи менталитету того или иного народа.

Вместе с тем, следует отметить, что анализ состояния общественного мнения, особенностей ментальных проявлений в современной социальной динамике позволяет утверждать, что наряду со многими другими факторами, важную роль в формировании менталитета играют региональные воздействия.

Регионализация общностей – объективный социально-исторический и социально-экономический фактор специфической качественной ментальной определенности, в которой проявляются особенности (часто труднообъяснимые, явные, очевидные и неявные, скрытые) социальной деятельности, экономического и политического творчества, духовно-культурных, ритуальных, традиционных видов активности. Социолог склонен считать «регион проживания» как фактор, который заранее определяет помыслы, эмоции, обыденные вербальные и реальные реакции индивидов, способен сдерживать и нейтрализовать влияние других факторов [9, с.5]. Замечено, например, что русские, которые проживают в Галичине, реагируют на события и дают оценки тех образцов, которые там доминируют. Украинцы на Востоке и в Крыму массово воспроизводят в поведении распространенный здесь образ мыслей и способ действия. Следовательно, не этническая принадлежность, а вовлеченность в общую атмосферу, подчиненность ей – вот то весомое обстоятельство, которое заметно уменьшает значи-

мость этнического фактора.

В этой связи отметим, что регионализация как территориальная специфика народонаселения нашей страны, – это явление объективное, и, безусловно, противоречивое. Конечно, есть все основания утверждать, что региональные различия свидетельствуют о полиморфной природе этноса и украинской культуры, способствуют плодотворной взаимной «подпитке» национальных достижений и приобретений. Это, во-первых. Во-вторых, регионализация, как представляется, эффективно продуцирует развитие таких компонентов совместного (в рамках государственного образования) бытия, которое в концепции А. Моля получило название «мозаичной культуры». Мозаичность, как ее понимает этот ученый, это позитивное качество социальности, обуславливающее проявление автономизации многомерной процессуальности [10, с.83].

Наконец, в-третьих, регионализация – это фактор нестабильности (в конкретных условиях, разумеется) целостного этносоциального образования, поскольку отдельные регионы имеют центробежные амбиции и эти процессы опасны. Реальная потребность в предотвращении сепаратистских предпосылок определяет актуальность и злободневность социологичес-

кого изучения ментальных особенностей региональных образований в гео-этно-политическом пространстве Украины.

Социологи уже привыкли к тому факту, что данные социологических исследований по любой теме в Левобережной и Правобережной Украине различные. Более того, Левобережная Украина, Правобережная и Крым – это регионы в одном государстве, которые отличаются не только географическим положением, но и менталитетом, традициями в целом. Так, автор книги, в которой провозглашено будущее создание «украинского экономического чуда», признаёт, что «перетягивание каната левыми и правыми, раздвоение менталитета Украины на западный и восточный нас просто погубят, не позволяют идти вперед». [11, 37]

В качестве наиболее общего вывода социологического анализа феномена украинского менталитета отметим, что раздвоение менталитета действует достаточно губительно на проводимые реформы, на языковые проблемы, и на вектор внешней государственной политики. Поэтому только изменение менталитета и построение правового демократического государства и гражданского общества позволит Украине войти в новые мировые структуры.

Литература:

1. Костомаров Н.И. Две русские народности. – К. – Х: «Майдан», 1991. – 120с.
2. Українська діаспора. Рік видання 2. Число 3. – К. – Чикаго –1993. – С.157.
3. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для»? Маргінальна сутність ментальності України. // Віче. – 1993. – №9. – С.114-126.
4. Паніна Н., Головаха Є. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1998 рр.). Соціологічні показники. – К.: Інститут соціології НАНУ, 1999
5. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Мысль, 1989. – 764с. 6. Головаха Є. Економічна просвіта в Україні: завдання, форми організації та основні принципи // Економічна свідомість населення України і економічна просвіта. – К., 1996. – С. 7.
7. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994-1999 рр.) Інформаційно-аналітичні матеріали / Під ред. д.екоп.н.М. В.Ворони, д. філос. н.А. О. Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 26.
8. Костомаров Н.И. Две русские народности. – К. – Х.: «Майдан», 1991. – 120с.
9. Оксамитна О., Макеев С. Соціологічний ракурс політичної географії України. // Політичний портрет України. – 1995. – №11. – С.1-7.
10. Моль А. Социодинамика культуры. – М., 1973. – 83с.
11. Хорошковский В. После СССР: Украина – новый рубеж. – К., 1998.

ІСТОРІЯ

В. С. ОРЛЯНСКИЙ

ЄВРЕЙСЬКЕ ЗЕМЛЕРОБСЬКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В 1920–1930 Р. : ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

Орлянський Володимир Семенович – докторант кафедри новітньої історії Запорізького державного університету, кандидат історичних наук, доцент

Поразка Української національно-демократичної революції, що пішли за цим економічна розруха і спад виробництва призвели до утворення в Україні досить стійких і небезпечних вогнищ соціальної напруженості. Такими вогнищами напруженості стали міські околиці адміністративних і промислових центрів, де зібралася велика кількість найбіднішого, викинутого зі своїх соціальних ниш єврейського населення. Такими ж вогнищами соціальної напруги стали і єврейські містечка, де в наслідку цивільної війни загострили старі проблеми цих містечок. Тому що абсолютна більшість єврейських населень цих містечок була зайнята в сфері обслуговування, де, навіть, нова економічна політика була не в змозі дозволити накопиченню проблем. Розрядити напруженість, що створилася, у тих конкретних історичних умовах міг тільки перехід основної маси єврейського населення у виробничу сферу. Такий перехід у короткий час не представлявся можливим. Однак вирішувати цю проблему було необхідно, причому невідкладно.

Одним із можливих, найбільш швидких і реальних шляхів рішення цієї проблеми міг стати переклад найбільш зuboжілої частини єврейського населення, що маргіналізує, на землю. Подібне переселення несло в собі специфіку. Справа в тому, що до землеробської праці прилучалося не селянське населення.

Ідея прилучення євреїв до землеробської праці в умовах радянської влади спочатку пророблялася ще з 1919 р. Із схвалення ЦК РКП(б) голова ЦК по єврейських національних справах С. Диманштейн у липні 1919 р. звернувся в Наркомзем із доповідною запискою «Про поширення землеробства серед єврейських мас і організації єврейських сільськогосподарських комун і кооперативів». У тому ж місяці колегія Наркомзема розглянула цю записку і прийняла рішення про виявлення вільних земельних фондів для початку переселення єврейської бідноти на землю [1, 93].

Однак труднощі пережитого періоду не да-

вали можливості для практичної реалізації прийнятого по цьому питанню рішення. Заходи, пов'язані з проведенням політики «військового комунізму», підштовхнули збіднілі єврейські маси на стихійне переселення на південноукраїнські землі. Усього на ці землі з 1921 по 1924 рік переселилося більш 12000 єврейських сімей [2, 327].

29 липня 1924 р. ВУЦІК приймає постанову «Про заохочення євреїв до землеробської праці», із котрого, власне, і почалася єврейська переселенська кампанія під егідою державних заснувань [3, 72].

Найбільше продуктивним етапом цієї кампанії були 1925–1928 р. У ці роки для євреїв-переселенців було виділено 130 738 га землі, на яких осіло 10346 єврейських родин, що проживали в 162 селищах [4, 29].

До кінця 1930-х років основні масиви колонізаційного фонду Півдня України були вже освоєні, і головний потік переселення був направлений на загальносоюзний земельний фонд. Такі основні штрихи єврейської переселенської кампанії в Україні в зазначені роки.

Як же відображена досліджувана нами проблема у вітчизняній історіографії?

Дослідження цієї проблеми почалося лише в роки незалежності, тому що в роки радянської влади, пише Н. Юхнева, «затвердилася абсолютна «закритість» єврейської теми, заборона на обговорення її як у пресі, так і в усних публічних виступах, причому заборона зовсім не відносилася до яких-небудь гострих політичних сюжетів – замовчувалося саме існування євреїв» [5, 7].

Пристаючи до аналізу літератури, присвяченій проблемі єврейського переселення на землю, необхідно насамперед розібратися в нашому відношенні до радянському минулому в цілому. Нам імпонує позиція, що відстоє в цьому питанні С. В. Кульчицьким. Він пише: «Зараз наступив час для спокійних і зважених історичних оцінок, що базуються на фактах. Не відхиляя в цілому очевидних результатів міжвоєнного пер-

іоду в індустріалізації народного господарства, а також у розвитку науки і культури, варто задуматися над ціною соціально-економічних і культурних перетворень» [6, 14]. Безсумнівно, що такі досягнення були й у розгляді «єврейського питання» в Україні, у тому числі й у проведенні переселення євреїв на землю.

Не можна не погодитися і з твердженням Ю.Вадзьо про те, що поки ми «обмежуємося лише моральним осудом» тих історичних реалій, що пов'язані з радянським минулим, ще «не осягнув історію аналітично». Наукова громадськість, продовжує цей автор, «не приділяє належної уваги інтелектуальному освоєнню радянського періоду в історії України...» [7, 10].

Не можна не погодитися з твердженням цих авторів. Одні історики просто методологічно ще не готові до глибокого аналізу цього періоду, не знайомі з новими підходами до дослідження, що вже затвердилися у світовій історичній науці; інші ж, особливо не турбуючи себе, пішли по дуже простому шляху – шляху політичної кон'юнктури, буквально «із порога» відкидаючи усе те, що пов'язано з радянським минулим.

У західній літературі висловлена досить цікава думка щодо нашого радянського минулого. Один із найстарших американських журналів «The Russian Review» у жовтневому номері за 1998 рік помістив статтю Д.Хофмана під назвою «Радянська історія в порівняльній перспективі». У ній говорилося про те, що раніш цю історію писали, як «історію, відмінну від історії Заходу». Порівняльне ж вивчення наводить на думку, що «багато рис радянського соціалізму були частиною більш загальних європейських тенденцій до раціоналізації, державному втручанню і масової мобілізації» [8, 126].

І ще одне зауваження: ми дотримуємося тієї точки зору, що кожен історик має право висловлювати свою власну думку по тому або іншому питанню. У свій час було в нас «єдино вірне навчання». Єдино вірної думки на світі не буває. Тільки в умовах плюралізму думок і можливий поступальний розвиток будь-якої науки.

Проблемам, пов'язаним із єврейським переселенням, присвячено вже чимало публікацій (І.Артюх, В.С.Орлянського, В.Сотниченко, С.Я.-Хонигсмана, Ф.Г.Турченко, І.М.Шайкіна й ін.) [9]. З'явилася, мабуть, перша, публікація історіографічного характеру О.О.Рафальського, у якій дається аналіз деяких із зазначених вище робіт, а також висловлюється думка про стан наукової розробки проблеми в цілому [10].

Насамперед варто погодитися з Рафальським, що не варто зневажати публікаціями по єврейському переселенню, що побачили світ у 1920-і роки (Ю.Ларіна, Я.Кантора, О.Шлихтера й ін.). Незважаючи на їхню політичну заангажованість, вони, по-перше, дають можливість більш глибоко розібратися у політиці правлячої партії в цьому питанні, а, по-друге, дають

великий фактичний матеріал, надзвичайно цінний для дослідження цієї проблеми.

Заслуговує на увагу наступне місце зі статті Я.Кантора, у свій час члена президії, що займав пост, Укркомзета, безпосередньо зв'язаного з проблемами переселенської кампанії: «Абсолютно невірна думка про те, що на єврейських переселенців падає золотий дощ... Голодом, холодом, безкраїми муками єврейський переселенець пробиває собі шлях до трудового життя і завойовує собі право на це життя» [11, 46].

Якщо Я.Кантор у своїй статті більше говорив про виробничі і матеріально-фінансові проблеми переселення, то О. Шлихтер, будучи значним державним діячем України, більше приділяв увагу питанням соціально-політичним: виникнення соціальної напруженості в місцях осідання єврейських переселенців серед навколишнього населення; євреїв, що одержали дозвіл на переселення на місця осідання просто не доїзжали; комерційне використання переселенцями отриманих ними кредитів і т.д. [12, 31].

Проблемам єврейського переселення була присвячена і стаття В.Жаботинського «Кримська колонізація», що була написана в 1926 р. У цій статті Жаботинський відкрито виступав проти такого переселення. Він вважав, що останнє може загострити відношення між колоністами і навколишнім населенням. «Я ще не бачив у житті нічого такого, – говорилося в цій статті, – щоб так було придумано для виникнення ненависті, як ця процедура» [13, 43]. Ф.Г.Турченко з приводу цих рядків пише: «Жаботинський підозрював більшовиків у тому, що вони закладають на Півдні України вибухівку уповільненої дії, формують ситуацію національного протистояння» [14, 248].

Дійсно, така соціальна напруженість спочатку мала місце, але вона носила, як правило, економічний характер і не була характерною тільки для єврейських переселенців. Подібна напруженість була характерна для всіх переселенців будь-якої національності. «Надалі, – пише один із дослідників цієї проблеми В.Сотниченко, – українське селянство переконалося, що євреї вміють господарювати на землі, що вони стали сусідами надовго. Нові сусіди вміло використовували інвентар, техніку, у тому числі і трактори, прислані їм. Євреї за 1925-27 роки освоїли до 90% виділених їм земельних ділянок, збирали непогані врожаї» [15, 322]. Життя показало, що підозри Жаботинського в тому, що ці переселення помітно погіршать відношення між українцями і євреями, виявилось перебільшеним.

Стаття О.Шлихтера була названа так: «Права про єврейське переселення». Справа в тому, що саме переселення обростало численними міфами, зокрема, що їм виділяють кращі землі. Численні несінитниці стали публікуватися й в українській емігрантській пресі. Газета «Нова година» від 20.06.1926 р. у статті «Жидівська

республіка» писала: «Український народ має вкрай мало землі. З Подільської, Київської або Харківської губернії українські селяни відправляються в Сибір, у Ташкент тільки щоб дістати шматочок землі... А в той же самий час уряд України віддає євреям величезну смугу родючої землі, розриває тіло українського народу, населяє з усіх боків євреїв і утворює для них державу».

Інша газета «Український голос» від 27.06.1926 р. писала в тій ж тональності: «Ми вже писали, як московські більшовики роздають євреям українську землю в той час, коли в Сибірі мають досить землі і могли б там давати євреям землю. Але євреї не хочуть йти в Сибір, тому московські більшовики посадили євреїв на плодючі українські землі понад Чорним морем» [16].

Стаття О.Шлихтера саме і була спрямована на те, щоб дати відповіді на питання, що хвилювали громадськість у зв'язку з єврейським переселенням, яке почалося.

Серед причин і цілей єврейського переселення більшість авторів виділяють, насамперед економічну – дати можливість вижити єврейським крамарям і ремісникам. Публіцист і суспільний діяч тих років А.Г.Брагін окреслив у своїх записках сформоване положення в такий спосіб: «Приватна торгівля містечок і районних містечок убита. Посередництво теж. Ремесло вимирає. Ряд дрібних фахів, що обслуговують крамарів, посередників, ремісників, самі собою повинні ліквідуватися» [17, 231–214].

«Одним із варіантів виходу з існуючого положення, – відзначає І.Артюх, – уряд розглядав переселення частини єврейського населення на землю» [18, 148]. Не виключає цей автор у проведенні такого переселення і політичного значення. «У той час, як у селі продовжувало поглиблюватися розшарування селянства, у містечках не спостерігалось економічної диференціації серед єврейського населення» [18, 148].

Ф.Г.Турченко також не виключає в єврейському переселенні визначених політичних цілей. Він пише, що «більшовики хотіли одержати додаткову соціальну базу, тому, що в надійності і відданості комунізму українського селянства в них були великі сумніви» [14, 247].

Інше важливе питання єврейського переселення – це джерела його фінансування. Автори всіх публікацій, як 20-х років, так і сучасних відзначають величезну роль у цій справі закордонних єврейських організацій. От які цифри приводить у своїй брошурі Я.Кантор. За період із початку переселення і до 1928 р. включно на його проведення було спрямовано 5824836 крб., у тому числі кошти, виділені Агро-Джойнтом, склали 3665167 крб., або 64%, ЕКО – майже 18%, ГРТ – 3% [19, 15].

Однак, відзначає І.Артюх, «приймаючи допомогу від цих організацій, радянська влада не

прагнула демонструвати їм дійсне положення справ у колоніях і применшувала в очах громадськості вплив цих організацій» [18, 152]. Приведемо одну з рекомендацій по даному питанню, що виходить від партійних інстанцій: «Надаючи всім публічним виступам і матеріалам, що відправлялися в Америку (9 резолюцій, протоколів, телеграм), характер ініціативи з боку широких мас єврейського населення, необхідно подбати про те, щоб в обертаннях населення до земляцтв підкреслювалися не стільки потреби і важке положення, скільки, головним чином, можливість дійсного економічного оздоровлення в умовах СРСР, із виділенням державного характеру роботи з переселення євреїв на землю, на існуючі вже досягнення і на залежність подальшого успіху від надання допомоги радянської влади в цій справі» [20].

Більшість дослідників проблеми єврейського переселення обмежуються тільки 1920-ми роками, тобто роками початку переселенської кампанії (1925–1928 р.), коли успіхи і досягнення в цій справі були цілком очевидними і безсумнівними. Наступні 1930-і роки подані поки лише уривчастими даними. Робота, що охоплює єврейське переселення як проблему в умовах колективізації сільського господарства, поки відсутня. У період німецько-фашистської окупації єврейське населення сільських районів було фактично знищено цілком, а самі господарства розгромлені. Так трагічно закінчилася історія, пов'язана з переселенням євреїв на землю. Проте, навіть такий короткий час існування переселенських господарств дозволяє зробити наступний висновок: євреї, як і представники інших національностей, можуть цілком успішно займатися землеробською працею, якщо для цього створені нормальні умови.

Яка ж джерелознавча база досліджуваної нами проблеми?

Нам представляється вірним те визначення джерелознавчої бази, що дає С.І.Свитленко: це «складна джерелознавча система, побудована з ряду взаємозалежних підсистем макро- і мікрорівнів первинного і вторинного характеру» [21, 17].

Корпус джерел, пов'язаних із проблемами переселення євреїв на землю, містять у собі документи наступного характеру:

1. постанови президії ВУЦІК і СНК УРСР, побічно цих проблем. Так, у спільній постанові цих органів від 19 травня 1926 р. «Про заходи щодо поліпшення положення єврейських працюючих мас» говорилося: «Відмічаючи крайню недостатність у працюючого єврейського населення засобів для переходу його на землеробську працю, доручити наркомату фінансів вишукати джерела для надання євреям-переселенцям допомоги» [22];

2. постанови партійних і радянських органів різних рівнів;

3. рішення. прийняті єврейськими секціями при партійних комітетах. У жовтні 1925 р. відбулася чергова Всеукраїнська нарада евсекцій, на котрій була прийнята спеціальна резолюція про переселенську роботу. У цій резолюції, зокрема, говорилося: «При подальшому розгортанні переселенської роботи необхідно приділити особливу увагу доборові переселенців. З огляду на різноманітний склад євреїв, що прагнуть до землеробства, як по соціальному складу, так і майновому положенню (від безробітних і батраків і до власницько-середняцьких елементів), вважати за необхідне уявлення всім цим категоріям можливості переходу до сільського господарства» [23];

4. документи наркоматів землеробства, фінансів, праці, а також їхніх підрозділів на місцях;

5. матеріали діяльності ЦКНМ при ВУЦІК і окружних бюро нацменшин. У листопаді 1925 р. ЦКНМ направило на адресу останніх циркулярний лист «Про порядок комплектування єврейських переселенських колективів», у якому на основі досвіду першого року проведення переселенської кампанії були висловлені відповідні рекомендації [24];

6. матеріали діяльності Укркомзета. У грудні 1927 р. на засіданні цього спеціального органа було розглянуте питання «Про обстеження місць виходу євреїв-переселенців, місць їхнього осідання і стана примістечкового землеробства». Була поставлена задача – з'ясувати залежність явищ текучості складу переселенців, решти ними землі в оренду і застосування найманої праці від соціального складу і майнової заможності переселенців [25];

7. публікації в періодичних виданнях.

Таким чином, набір джерел цілком достатній для того, щоб досить повно уявити собі весь процес, пов'язаний із проведенням єврейської переселенської кампанії. Необхідно мати на увазі, що історичний документ дає лише ту інформацію, що є відповіддю на поставлені істориком питання. Л.В.Таран відзначає, що «істина» історії залежить від того, які питання задає дослідник цим документам. А ставить він їх із погляду того, що хвилює суспільство сьогодні, і оцінює відповідно до системи суспільних пріоритетів сучасників» [26]. Тоді, у 1920-і роки, стояло одне питання: як допомогти знедоленим єврейським масам, загубившим свої заняття, вижити. Сьогодні документам тих років історик задає інші питання, такі питання, що відповідають сьогоденній «системі суспільних пріоритетів».

Сьогодні, коли з'являється значний інтерес до історіософського підходу вивчення минулого, можна поставити питання: як би єврейські переселенські колективи розвивалися далі, якщо б не відбулося суцільної колективізації? Російський історик С.А.Єкштут, що займається проблемою «альтернативності» історії, пише: «Якщо раніш канон змінювався канонами, а міф – міфами, то відмова від підпорядкування правилам стане парадигмою майбутнього» [27, 272].

Глибокі роботи, присвячені такому соціальному експерименту, яким було єврейське землеробське переселення, ще попереду. Попереду і джерелознавчі роботи, у яких дається досить повний аналіз джерельної бази цієї проблеми.

Джерела та література:

1. Сотниченко В. Тенденції розвитку єврейської економіки і формування передумов аграризації єврейського населення СРСР в 20-30-ті роки ХХ ст. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Вип.4. – К., 1998.
2. Сотниченко В. Єврейське землеробство в Україні: деякі аспекти історичного досвіду // Еврейская мысль сквозь века. Сб. науч. трудов по иудаике. Вип.4. – Днепропетровск, 2000.
3. Гольде Ю. Земельное устройство трудящихся евреев. – М., 1925.
4. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. – К., 1929.
5. Юхнева Н. Предисловие // Бейзер М. Евреи Ленинграда. 1917-1939: национальная жизнь и советизация. – М., 1999.
6. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939). – К., 1999.
7. Бадзьо Ю. Передмова // Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генега і наслідки). – К., 1995.
8. Олегина И.Н. Журнал «The Russian Review» // Отечественная история. – 2000. – №6.
9. Артюх И. переселение евреев на территорию запорожского округа в 20-х годах ХХ века // Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы. – Харьков-Запорожье, 1998; Орлянський В.С. Євреї України в 20-30 роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000; Сотниченко В. Тенденції розвитку єврейської економіки і формування передумов аграризації єврейського населення СРСР в 20 - 30-ті роки ХХ століття // Наукові записки Ін-та політичних і етнонаціональних досліджень. Вип.4. – К., 1998; Его же. Єврейське землеробство в Україні: деякі аспекти історичного досвіду // Еврейская мысль сквозь века. Вип.4. – Днепропетровск, 2000; Турченко Ф.Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України // Міжнародні відносини на півдні України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1993 і др
10. Рафальський О.О. До питання єврейської сільськогосподарської колонізації півдня України (спроба історіографічного аналізу) // Укр. іст. журн.. – 2000. – №6.
11. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні // Більшовик України. – 1928. – №11.
12. Шліхтер О. Правда про єврейське переселення // Більшовик України. – 1927. – №9.

13. Жаботинський В. Кримська колонізація // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. - К., 1991.
14. Турченко Ф.Г. Назв. праця.
15. Сотниченко В. Єврейське землеробство в Україні...
16. Державний архів Запорізької області (далі - ДАЗО). - Ф.П.1. - Оп.1. - Спр.489. - Арк.5.
17. «Объективно создававшаяся экономическая катастрофа». Еврейские местечки в 1920-х годах. Публикация В. Хитерер // Вестник еврейского университета в Москве. - 1995. - №1(8).
18. Артюх И. Назв. праця.
19. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. - К., 1929.
20. ДАЗО. - Ф.П.1. - Оп.1. - спр.555. - Арк.25.
21. Світленко С.І. Народництво в Наддніпрянській Україні 60 - 80-х років XIX століття: проблеми історіографії, джерелознавства та археографії. Автореф. дис. док. іст. наук. - Дніпропетровськ, 2000.
22. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф.969. - Оп.3. - Спр.475. - Арк.89.
23. ДАЗО. - Ф.П.1. - Оп.1. - Спр.401. - Арк.93.
24. ДАЗО. - Ф.576. - Оп.1. - Спр.1а. - Арк.35.
25. Там само. - Спр.45. - Арк.21.
26. Таран Л. Пока история не станет наукой... // Зеркало недели. - 1998. - 21 февраля.
27. Эжгут С.А. На службе российского Левиафана. Историсофские опыты. - М., 1998.

І.В. ІЩЕНКО

ПРОСТИТУЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНА ХВОРОБА В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕПУ (1921-1928 РР.) : СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

Іщенко Ігор Васильович – викладач кафедри військової підготовки Дніпропетровського національного університету

Термін *prostituere* у перекладі з латинської мови означає «виставлятися прилюдно». Ця тема вже багато років приваблює увагу дослідників. Складність її і надзвичайний інтерес до неї обумовлені тим, що проституція дуже багатогранне явище в історії, культури людства. Внаслідок цього, суперечки про суть проституції, її відмітні риси тривають давно. Однак питання про визначення суті та змісту такої категорії, як «проституція», у сучасній історіографії розроблене досить слабо. З небагатьох робіт, що торкаються цього питання, можна виділити статті С.І.Голода. Як кожне соціальне явище воно має свої ознаки. Науковці XIX століття П.А.Граціанов, С.Ф.Платонов, Е.Шперк, Р.Вардлоу, М.Кузнецов, М.Рабюто, Л.Мартіно, М.Чистяков, А.Поспелов, Д.Ахшарумов, А.Бляшко, А.Сабінін, В.Тарновський, Х.Чарихов, В.Держунинський, І.Блох та ін. – кожен зі своєї позиції визначали проституцію. Їх спільна думка відбила такі головні ознаки проституції: продажність, прилюдність, професійність [1]. Радянські офіційні довідники містять зовсім заідеологізоване поняття цієї вади. На першому плані його притаманність класово-антагоністичному суспільству і особливо капіталізму [45, 1067]. На нашу думку, варто погодитись з поглядом на це явище відомого вченого С.І.Голода. Він пише: «Проституційні відносини для обох партнерів є лише засіб досягнення далеко не сексуальних цілей.

Чоловік, як правило, бачить у проституції засіб для релаксації, а поведінка жінки підлягає або матеріальним, або кар'єрним розрахункам. Тому визначення проституції як продажу тіла за будь-яку винагороду виявляється занадто звуженим. У дефініції, в першу чергу необхідно підкреслити – ці відносини не будуються на пристрасті та виборності, тобто особистісною відчужені» [6, 16]. Замовчування тривалий час проблеми за радянських часів спричинило небувалий спалах цієї аномалії. Тим паче, не було розроблено ніякої стратегії боротьби з проституцією на державному рівні у післявоєнні роки. Проституція існувала у різні часи і у різних країнах незалежно від державного і політичного устрою. Чому це так, які соціальні та психологічні коріння цього явища? Пошук відповіді на означене коло питань – мета даної статті. Хронологічні рамки дослідження – 1921-1928 рр., тобто саме той період, коли в Україні економіка внаслідок війн була у занепаді. Проте, введення непу у березні 1921 р. стало чи не найпрогресивнішим кроком більшовиків, що дозволив їм утриматися при владі.

Такі глобальні чинники, як економічний устрій країни, соціальні відносини, політична сфера життя, перебудовуючи у визначеному співвідношенні, спричиняють вплив на кожного індивіда. Створюються зовнішні мотиви, причини та умови його поведінки у суспільстві. Відгуком на цей

комплексний вплив є: на індивідуальному рівні – формування психологічних якостей особистості; на груповому, суспільному – поява масовидних явищ.

Взаємодія особистості з державними, суспільними інститутами на тлі існуючих традицій, звичаїв породжує поступове складання стереотипів мислення та відбивається на зразках поведінки.

Таким чином, групи людей, які мають схожу спрямованість, підлягають тому стереотипу, що найближче їх індивідуальності. Так складаються соціальні групи з визначеною спрямованістю, у тому числі і негативного змісту. Це, так звані, соціальні аномалії. В даному випадку розглядається проституція. Не будемо торкатися подробиць створення нормативно-правової бази боротьби з цим явищем. Розглянемо його, так би мовити, з середини, й спробуємо розібратися у соціально-психологічних механізмах та демографічних характеристиках.

На наш погляд, серед головних мотивів у суспільному житті 20-х років, що заохочували заняття проституцією, є поєднання двох чинників. По-перше, стрімка відмова від принципів воєнного комунізму та введення товарно-грошових відносин у країні. По-друге, наявність специфічного прошарку населення, для якого не існувало ні правових, ні моральних перешкод у формах, методах та засобах заробляння грошей. Спираючись на досвід минулих поколінь, люди з цієї групи й обрали проституцію. Як свідчать дослідження 20-х років, 82 % жінок прийшли «на панель» саме у період непу [36, 73]. І суттєвою помилкою на державному рівні стало твердження, що перемога пролетаріату, ліквідація безробіття серед жінок та економічна допомога матерям вирішить цю проблему повністю [50, арк.25].

Основною причиною заняття проституцією, що називалася у 20-х роках, було скрутне становище. Принаймні, так заявили 47,9% представниць «найдавнішої професії» з 642 жінок, які опитувалися [36, 73].

Однак, з точки А.Габіані, котрий вивчав це явище в СРСР, тоді жінки аж ніяк не голодували. В основу мотивації заняття подібним «ремеслом» він поставив протиріччя між реальним становищем жінок, їх зазіханнями та можливостями самоутвердження і самореалізації. «Що зустрічає молоду жінку у великому місті? – запитував дослідник і сам же відповідає, – скромна заробітна платня і десь поруч – красиве життя [5, 62].

У квітні 1997 р. по українському телебаченню на каналі «1+1» демонструвалася передача «Табу». Ведучий М.Вересень запитав проститутку, присутню в залі, чи хоче вона вийти заміж, буди забезпеченою. «Так», – відповіла жінка. «І останнє питання, – промовив ведучий, очікуючи стверджуючої відповіді, – і тоді вас

не приваблювало б колишнє заняття?». «Ні, – відповіла жінка, але після паузи додала, – ну... хіба що трапиться дуже задумлива нагода». Можна погодитися зі словами професора В.Тарновського у цьому контексті: «Ліквідуйте пролетаріат, звільніть армію, зробіть освіту доступною у більш короткий термін, дайте можливість вступати в шлюб усім жінкам, гарантуйте їм спокій у сімейному житті, запевніть усіх жити морально, чесно, по закону християнському, і тоді, ...і тоді – все ж таки, буде існувати проституція» [39, 173]. Звідси випливає, що проституція є спосіб життя, котрий має місце у будь-якому суспільстві.

Які механізми та мотиви ініціювали розвиток цієї соціальної аномалії саме в період непу? Введення приватної власності у дрібній промисловості, сфері послуг, поява товарно-грошових відносин, у тому числі на селі, подарувало надію на відродження колишнього суспільства з його інститутами як позитивної, так і негативної соціальної спрямованості. Відразу ж з'явилася маса прихильників «зробити гроші» на аморальності, примітивних запитах людей в сексуальній поведінці.

Більшість з них вже мала попередній досвід такого роду діяльності. До 1918 р. в Харкові по вул. Сумській працював фешенебельний публічний дім. У 1921 р. його власниця перейшла на нелегальне становище і, працюючи в ресторані, пропонувала відвідувачам колишні забави зі своїми дівчатами [49, арк.19]. Бути посередником дуже зручно, і ризик при цьому мінімальний. До того ж, якщо представники адміністративних органів виходили на таких людей, то часто-густо через відсутність доказів порушені за ст. 171 КК УРСР справи припинялися. Наприклад, у квітні 1926 р. в райміліцію м. Запоріжжя надійшла заява щодо Іванісової Василюки, заміжньої, бездітної, біднячки, члена КНС, малописьменної, мешканки с. Дніпровка, в хаті якої було влаштовано кубло розпусти. Нерідко туди заходили сімейні чоловіки та жінки. Іванісова винною себе не визнала, на допиті від пред'явлених звинувачень відмовилась. Свідки, що давали письмові пояснення, самі неодноразово заходили у цей дім, тому її захищали. У підсумку справу було закрито [23, арк. 1-42]. Квартирна проституція була практично недоторканою. З чотирьох випадків порушення кримінальних справ на осіб, що займалися зведенням та притонуотриманням, по Запорізькій окрузі за 1926 рік було припинено три справи [22, арк. 8-37; 21, арк. 5-56; 23, арк. 1-42; 17, арк. 1-37]. Порівнюючи із сьогоденням, варто зауважити, що у 20-х роках місця сексуальних розваг ховалися під об'явами: «Танці до ранку», «Маскаради з призами» тощо [52, 244].

У наш час кожен може перекоонатися, що камуфлюється за вивісками «Топлес-бар», «Салон

еротичного масажу» і т.п. У такий спосіб намагалися легалізувати проституцію та кубла розпусти. Во найчастіше адміністративні органи реагували тільки на відверте їх призначення. Ось типові випадки. У червні 1923 р. було заарештовано власника Катеринославського готелю «Росія» Шварцмана. Організований ним притон діяв майже легально. Проститутток пропонували як додаток до меню кожному клієнту готелю [2]. В Одесі у 1924 р. йшлося про справу ліквідації публічного будинку, який було відкрито на Приморському бульварі. Хазяйкою цього закладу була малописемна Козак, що деякий час не могла організувати справу належним чином. Їй довелося запросити у компаньйонки світську даму Гільо, бо вона вільно розмовляла англійською, французькою, німецькою мовами, знала правила «доброго тону». До 1920 р. Гільо 25 років утримувала розкішний будинок побачень, де клієнтура була представлена заміжними одеситами. Будинок цей існував з благоволення вищого одеського керівництва. Під час суду Гільо виправдовувалася: «Ніколи у старий час я за це не судилася. Навпаки...сам міськначальник Толмачов бував !!!». Одеський губсуд виніс вирок Гільо – 8 років позбавлення волі із суворою ізоляцією, Козак – 5 років [25].

Неп, як відомо, сприяв активізації міграційних процесів в республіці. Вже у 1921 р. в наслідок засухи та неврожаю у південних округах України з сільської місцевості до міст потягнулися мешканці у пошуках кращої долі, щоб хоч якось прогодуватися, знайти роботу та допомогу влади. Причому цей процес дедалі посилювався [27, с. 27]. До встановлення пільг робітникам за рішенням X з'їзду РКП(б) спостерігалися й масові зворотні процеси, коли робітники – вихідці з села поверталися в рідні місця [32, 3]. Демографічна ситуація в українському селі на початку та в середині 20-х років мала тенденцію до перевищення жіночого населення. Молодих жінок від 15 до 29 років налічувалося 3434500, а чоловіків відповідно – 3035000 [29, 276]. Німецький історик Є.Фукс, досліджуючи проституцію в період класичного капіталізму, писав: «Так мільйони людей найрідноманітніших професій перетворилися на кочовиків, які сьогодні тут, а завтра там, котрі кожен день повинні бути у якомусь іншому місці, тому вони не мають можливості заснувати свою сім'ю, або змушені більшу частину року бути поза межами своєї оселі. Подібні кочовики переповнюють щоденно цілими ордами кожне велике місто. Оскільки ці натовпи складаються переважно з чоловіків..., то для них єдиною можливістю задовольнити статеву потребу стає завжди готова до послуг проститутка» [48, 327–328].

Схожа ситуація, особливо після 1922 р., була притаманна українському суспільству. Наслідками війн стало збіднення селянських ро-

дин, які мали землезабезпеченість до 1 десятини на господарство [29, 89, 90]. 60,6% таких родин у 1924 р. не мали годувальників. Наявність значної кількості вдів штовхало багато жінок у місто у пошуках роботи. Проте, з такою ж метою приїжджали не лише вдови. У 1923–1924 рр. в Україні набули гостроти такі соціальні деформації на селі, як розлучення. Як свідчать архівні матеріали, заможні селяни одружувалися на вдовах та дівчатах з бідноти виключно на літній період. Протягом цього часу жінки працювали в господарствах задарма, як батрачки, а восени їх виганяли з дому вагітними. Ніякого правового захисту не було [51, арк.8]. Це пояснюється тим, що частіше всього їх одруження не було зареєстровано офіційно [9, арк. 149]. Таке співмешкання на селі не виняток. По Катеринославській окрузі у звіті окрадмінвідділу за 1923–1924 рр. називалося с. Олександрівка Чаплинського району, де відсоток таких мешканців був дуже великим. Становище таких жінок ставало катастрофічним. Справа в тому, що поява позашлюбних дітей у доколгоспному селі – подія дуже незвичайна. Громадська думка селян на цю подію була одноставною: мати і сама дитина (байстрюк) нищівно висміювалися, вони опускалися на самісіньке дно життя [29, 83].

Коріння такого ставлення до позашлюбного сексуального життя треба шукати у християнській релігії, яка категорично засуджує подібне прелюбодійство. Християнське учення розглядає проституцію як форму розпусти [40]. М.Костомаров писав, що селяни у ставевому акті бачили щось нечисте. Вважалося необхідним після ночі, проведеної подружжям разом, ходити в баню перед тим, як підійти до образу [31, 138]. У минулому доходило до крайнощів щодо виконання цих заповідей. Так, у травні 1869 року Харківський окружний суд розглядав справу по звинуваченню Івана та Фоми Серікових, Сафона Сичова, Івана Попова та Петра Богданова у тому, що вони вчинили побої та катування Тихону Блізніченку та селянці Соломаніді Міхальовій, які були застигнуті селянами в саду при скоєнні блуду серед білого дня. Вказані особи півтори доби знущалися над спіяними Тихоном та Соломанідою. Вони водили їх зв'язаними по селу, причому тіло Міхальової було розкрито до поясу та вимазане дьогтем [39, 175].

Повертаючись у 1920-ті роки, неважко здогадатися, що відчуває вагітна жінка, вигнана своїм співмешканцем у ту ж бідність, звідки вона прийшла до нього. Зробити аборт – дізнається усе село. До речі, щоб зробити таку просту операцію, жінці треба було взяти письмовий дозвіл від представників комітету незаможних селян, жінвідділу та райвиконкому [11, арк.204]. Тому більшість з них робили ці операції таємно. У Катеринославській окрузі у 1923–1924 р. на селі було зроблено 136 офіційних абортів і 293 неле-

гальних [11, арк.204]. Ось такі жінки теж потрапляли до міста, не маючи ніякої кваліфікації. Проте, опинившись у місті, без підтримки родичів, вони дуже ризикували. Це означало для молодої жінки прямо на вокзалі зустрітися з проблемою: де знайти притулок, хто допоможе? І знаходилися «добрі люди», допомагали нещасним [46, 167,168]. Частіше всього це були немолоді жінки, які пропонували кімнату для помешкання. Те, що траплялося потім – типове явище. Вдома цій дівчині пропонували зігрітися. Стакан алкоголю. Втрата свідомості. Згвалтування. Вранці невеличкий подарунок від невідомого чоловіка. Повчальна бесіда хазяйки з обіцянкою безтурботного та ситного життя [46, 168].

Відомі й інші випадки втягнення до проституції жінок на вокзалі. У Катеринославі, приміром, колишні співробітники відділу по боротьбі з бандитизмом 13 квітня 1921 р. примушували жінок до подібного заняття [14, арк.1-41]. Так багато жінок, які шукали кращої долі у місті, робили перший крок до нового для себе «ремесла».

Головний начальник міліції України в своєму наказі від 26 січня 1922 р. повідомляв: «З відомостей, які є в Наркомсобезі, та за матеріалами доповідей з місць виходить, що у великих містах України: в Харкові, Одесі, Києві та інших розвиток проституції досяг загрозливих для суспільного здоров'я і Червоної Армії розмірів розповсюдження зарази, венеричними хворобами. Крім того, у містах навіть є гнізда розпусти, і проституція розповсюджується шляхом звідництва та сутенерства» [50, арк.19]. Звичайно, не можна говорити, що влада бездіяла. Адже саме у цей період, скажімо, президія ВУЦВК прийняла постанову, яка зобов'язувала народний комісаріат соціального забезпечення та його місцеві органи влаштовувати при всіх великих залізничних станціях України «будинки

займалась проституцією [33]. У процесі дослідження виявлена тенденція до зростання проституції у селах, розташованих поблизу промислових центрів. Так, у с. Шульгівка Кам'янського району за даними архіву майже 75% жінок займалась проституцією [12, арк.11]. На прикладі Запорізької округи чітко простежується закономірність про зростання чисельності публічних жінок у 20-х роках по районним центрам та селам, що знаходяться вздовж залізниці. Такими населеними пунктами у 1925 р., зокрема, значилися: Гуляйполе, Каменка, Орехов, Томаківка [20, арк.3]. Отже, соціальна база проституції формувалася на 50% з тих потоків жінок, що надходили з сел [33; 43]. Науковцями встановлена пряма залежність між рівнем венеричних захворювань та розвитком проституції. За їх оцінками, від 26% до 50% усіх чоловіків, які звертаються до лікаря, захворіли від проститутток [46, 170; 17, арк.1]. Для розуміння моральних та фізичних збитків, що завдає проституція, слід також прийняти до уваги такі дані: серед усіх категорій вуличних проститутток від 28% до 92% були венерично хворими [46, 170].

Щодо надання сексуальних послуг своїм клієнтам, то розбіжності дуже великі. Кількість чоловіків, котрі проходять через публічних жінок за день, могла обмежуватися тільки фізичною спроможністю такої жінки. Є. Фукс на підставі своїх досліджень робить висновок: щоденно «жриці любові» повинні були приймати від 10 до 20 чоловіків. У випадку народних гулянь, ярмарок, свят ця кількість могла подвоюватися і навіть потроюватися. Професор Ланде встановив, що у такі дні одна проститутка мала прийняти до 82 еротоманів [48, 341]. Статистика поширення венеричних хвороб, а разом і проституції, зокрема по Запорізькій округі, подається у табл. 1 [19, арк.18].

Таблиця 1. Відомості про венеричні захворювання у Запорізькій округі за 1921-1923 рр. (на 1 жовтня)

Рік	За містом (Запоріжжя)			Всього по місту	За округою		Всього за округою	Всього за містом і округою
	сифіліс	м'який шанкр	перелой		сифіліс	Інші вен. захв.		
1921	202	17	384	606	16	-	16	619
1922	282	31	256	569	42	-	42	611
1923	462	33	404	899	354	139	493	1392
Всього	946	81	1044	2071	412	139	551	2622

очікування» для приїжджаючих жінок [50, арк.20]. Цей захід, однак, кардинальних змін щодо усунення проституції на залізниці не вніс. Якщо на великих вузлових станціях, де були розташовані постійні двори, готелі, деякою мірою можна було контролювати ситуацію, то у невеличких містечках це було практично неможливо [12, арк.120].

Підрахунки показують, що майже кожна п'ята жінка, при відсутності соціального захисту,

Цифри переконливо доводять, що поряд з округовими містами саме на районні центри у 20-х роках припадало найбільше розповсюдження проституції [18, арк.27]. На цю тенденцію звертає увагу дослідниця В.Б. Жиромська, вказуючи, що у 1921-1922 рр. в Європейській частині країни велика кількість декласованих елементів (переважно проститутток та жебраків) мала суттєві розбіжності. У губернських містах вона була удвічі менше, ніж в інших містах і

навіть у селищах [27, 27]. Середньостатистичні дані дали 0,4% цих категорій населення від загальної чисельності міських жителів. У період 1921–1923 рр. по місту Запоріжжю кількість хворих сифілісом зросла у 2–3 рази, а в окрузі – у 22 рази. Для повноти уявлення щодо масштабів проституції у південних округах наприкінці непу наведемо такі дані (табл. 2) [47, 106].

Таблиця 2. Статистика венеричних хвороб на Півдні України у 1928 році (на 10000 населення зареєстровано первісних хворих)

Округи	Сифіліс	Гонорея
Миколаївська	32,4	33,6
Одеська	53,7	52,2
Херсонська	24,9	24,0
Дніпропетровська	20,7	31,6
Запорізька	18,8	24,3

Не дивно, найвищі показники тримали Одеський та Миколаївський округи, що багато в чому є наслідком інтенсивної міграції населення через портові міста. Про зростання проституції в Українському суспільстві у другій половині 20-х років свідчать дані табл.3 [47, 111].

Таблиця 3. Динаміка венеричних захворювань в Україні за період 1925–1928 рр.

Види хвороб	Роки			
	1924-25	1925-26	1926-27	1927-28
Сифіліс	42968	46014	49708	49818
Гонорея	30132	34329	37737	43880
М'якець	782	1094	2043	2161

Однією з причин поширення проституції в цей час слід вважати адміністративні вислання жінок. Через відсутність обов'язкового поселення у визначених місцевостях ці акції перетворювалися по суті на обмін проститутками між губерніями. На новому місці такі жінки з новим зав'язанням бралися за свою справу [28, 2]. Мав місце також цілий блок причин соціального та правового характеру, пов'язаний з діями керуючого класу. З одного боку, представники влади легалізували проституцію в рамках боротьби зі злочинністю, а з іншого – своєю особистою поведінкою заохочували розпусту, аморальність. У 20-ті роки органи ВУЧК, а потім ДПУ, НКВС створювали спеціальний штат проститутток з метою інформування цих органів про злочинців та негідних радянському режиму «елементів», про що свідчать приклади, наведені С.П.Мельгуновим у його книжці «Красный тер-

рор в России 1918–1923 гг.» Так, в Одесі було розстріляно 15 осіб, з них кілька жінок, що не донесли на своїх клієнтів та співмешканців [37, 84]. Там же, в Одесі, у червні 1921 р. заснували нове відділення ВЧК, пряме призначення якого – закордонна розвідка та боротьба з внутрішньою контрреволюцією. Відповідну посаду у ньому займав московський чекіст Михайловський. Його співмешканка, відома як «Лялька» чи «Алочка», була помічником резидента. У її завдання входило знайомство з потрібними «клієнтами», чого вона досягала завдяки своєму гарному обличчю, та здобуття необхідної інформації [37, 183].

Зауважимо, що метод використання проститутток в агентурних цілях не новий й застосовувався у 20-х роках по всій країні [37, 183].

Випадки примушення жінок до заняття проституцією траплялися й під час хлібозаготівель 1928 р. У доповідній записці ДПУ Дніпропетровської округи повідомлялося: «У селі Олександрівка Васильківського району представник місцевої влади зайшов до біднячки Попики Софії з метою виявити лишки хліба. Знайшов 15 пудів та наполегливо пропонував їй здати 10, залишивши на п'ять душ п'ять пудів. Коли Софія вийшла за ним зі сльозами, прохаючи залишити хліб, представник сільради Карпенко почав домагатися її з метою вступу у сексуальні статеві відносини» [26, 15].

Однією з найсуттєвіших причин поширення проституції у 20-і роки було безробіття серед жінок, яке мало стійку тенденцію до зростання. Це підтверджує табл. 4 [7, 10].

На 1 жовтня 1927 р. найвищий рівень безробітних жінок зафіксований в Одесі – 50,4% та Миколаївській окрузі – 50% [34, 118]. Звичайно, чимало з них, не маючи роботи, а відтак, й засобів до існування, змушені були займатися антигромадськими, аморальними справами, в т.ч. проституцією. Траплялися й такі випадки, як на Кам'янській біржі, де її керівник Шнітко за обіцянку взяти на облік й надіслати на роботу отримувач хабаря в 5 карбованців з кожного безробітного та видавав підробні випадки. Жінки ж роботи так і не отримували, перетворювалися на жебрачок, вдаючись до занять проституцією [8, арк.53].

Отже, біржі праці ставали осередками поширення проституції. У даному контексті доцільно навести ще один приклад. Начальник Дніпропетровського окружного відділу ДПУ у своєму зверненні від 8 лютого 1928 р. до завідувачого відділом праці писав: «... за останній час на біржі праці зафіксовані випадки, коли підлітки намагалися згвалтувати дівчат на люд-

Таблиця 4. Середньорічна чисельність безробітних жінок в Україні в період непу, які стояли на обліку бірж праці

Роки	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Чисельність безробітних жінок (тис.чол)	21,4	49,64	77,2	60,96	71,36	83,0	90,28	95,6

ному місці» [8, арк.19]. Жінкам, що тривалий час очікували працевлаштування й не схилилися до торгівлі собою, доводилося безвідлучно жити у місті. Не маючи родичів, знайомих, вони найчастіше потрапляли у нічліжні будинки. Побутові умови цих установ залишали тяжке враження. Катеринославська газета «Зірка» 26 вересня 1923 р. писала: «...Приміщення для жінок... брудні, жалісні, обірвані, лежать вони уповалку на голих дерев'яних нарах і навіть на підлозі. Порядки тут не будь-які. Ніхто не заважає нічліжникам перелягти на жіночу половину... тут же ми бачимо ще декілька щільно притиснутих один до одного парочок...» [38]. Не краще у той же період жили й нічліжники Запоріжжя. Поголовні розпусти, венеричні хвороби були незмінними їх супутниками [18, арк.8]. У червні 1924 р. понад 2000 безробітних мешкало в нічліжних будинках [34, 45].

Аналізуючи причини поширення проституції у 20-х роках, не можна залишити «поза кадром» і таку з них, як деформації у соціалізації особистості [44, 373], низький рівень культури міжособистісних відносин [5, 64]. Які ж державні інститути турбувалися про виховання людини змалку й забезпечували його безперервність? Школа? Але, за даними перепису 1920 р., в Україні було 12247350 неписьмених громадян, а жінок серед них – 8073837. Письменність дівчат шкільного віку не перевищувала 24,2%. Тобто у початок непу вони вступили без будь-якої освіти [4, 15]. А яким було виховання дитини в сім'ї? Адже, як відомо, пияцтво, розпусти, проституція процвітали насамперед у малоосвіченому робітничому середовищі та у представників колишніх селян, що знайшли притулок у місті. Дослідження проституції, що проводилося у 20-х роках, вказує на явний пріоритет цих категорій. Скажімо, з 642 опитаних у 1924 р. проститутток їх доля складала 94,9%, а представниць інтелігенції – 4,8% [36, 72]. Чому навчали такі матері своїх дочок? Дуже часто оргії проходили на очах дітей [16, арк.15]. А така емоція, як сором, майже повністю відсутня у проститутток [35, 70]. Маленькі дівчата 10-12 років наслідували своїх матерів.

Голод 1921-1923 років, наслідки війн стали головними чинниками дитячої безпритульності у роки непу. У 1921 р. в Україні було 500000 дітей, що не мали одного з батьків, та 250000 повних сиріт. У цьому середовищі теж поширювалася злочинність, проституція, хвороби [24].

Про існування дитячої проституції, як соціальної проблеми, свідчить протокол засідання ради по боротьбі з проституцією Запорізької округи від 9 жовтня 1925 р. [20, арк. 1]. Вступ у сексуальні зв'язки з неповнолітніми російський криміналіст Д. Дріль цілком слушно вважав однією з причин проституції [39, 85]. На стадії формування психічних властивостей дівчаток

недогляд з боку матерів, батьків та інших співмешканців, розпуста вкрай негативно впливали на їх поведінку. Опитування, проведені серед проститутток Москви та України у той час, виявили, що дитинство їх проходило в одній кімнаті: з батьками – 10,9%, з батьками та сестрами – 14,2%, з батьками та братом – 12,8%, з родичами та сторонніми жінками – 19,7%, з родичами та сторонніми чоловіками – 42,4%, мали власне ліжко лише 22,5%. На питання, з ким спали у дитинстві в одному ліжку, відповіді були такі: з матір'ю – 8%, з матір'ю та батьком – 11,3%, з сестрами – 18,9%, з братами – 7,2%, зі сторонніми жінками – 13,2%, зі сторонніми чоловіками – 18,9%. В опитуванні взяли участь 475 респондентів [36, 73]. Загалом частка неповнолітніх проститутток (до 16 років) в Україні на середину 20-х років складала 5%. По іншим віковим групам картина виглядала так: 16-19 років – 8,9%; 20-24 роки – 16,8%; 25-29 років – 35,5%; 30-34 роки – 23%; 35-40 років – 3,7%; 41-45 років – 2,5%; старше 45 років – 1,4%; не відповідали – 3,2% [36, 73].

Не варто забувати, що поруч із проституцією завжди крокує і злочинність. Що поєднує ці соціальні аномалії? Гадаємо, що в індивідуально-психологічному плані спрямованість цих категорій людей багато у чому схожа: по-перше, – орієнтація життєвих установок на придбання матеріальних благ аморальним способом; по-друге, – огида до будь-якої праці. Крім того, вся практика діяльності ВУЧК, ДПУ, НКВС впродовж 20-х років переконує, що каталізатором проституції виступає саме злочинність. Якраз цей зріз суспільства, знаходячись на нелегальному становищі, є одним з найбільших споживачів на ринку сексуальних послуг. Співпадання інтересів цих аномалій як магнітом притягує разом злочинців та проститутток одне до іншого. Це добре видно на конкретних прикладах.

У жовтні 1922 р. в Харкові були зареєстровані випадки вуличних озброєних пограбувань. В результаті тривалого спостереження губрозшуком було встановлено, що грабжники часто бувають у будинку №29 по Никітському провулку, де мешкали Пухова, Єршова, Вейс, Стразе. Причому остання була власницею будинку розпусти, а решта – проститутки [53, 537]. 3 серпня 1924 р. у Харкові виявлено ще одне таке кубло, причому у незвичному місці. На Мефодіївському цвинтарі було затримано близько 20 проститутток та професійних злодіїв. Вони влаштували собі ліжка прямо у склепах [42]. Нерідко злочинці діяли спільно з проститутками, використовуючи їх у якості приманки. Один з таких випадків трапився у Запоріжжі. 10 липня 1926 р. Г.Ф. Смирнов повертався увечері додому. Його наздогнали дві проститутки і запросили розважитися з ними. Позаду йшов їх сутенер Теодоренко і, побачивши у Смирнова на ремні пістолет, взяв його за руку й твердо запропону-

вав піти разом з однією проституткою. Зав'язалася бійка, в якій Теодоренко відібрав зброю. Проститутки зникли. Довести його вину не вдалося [21, арк 5–56]. Ті особи, що жили за рахунок проститутток, звалися «альфонсами», «котами» і т.ін. Останні часто схилялися своїх подруг до злочинних дій [46, 171]. Але й самі «жриці любові» займалися крадіжками грошей, особистих речей своїх клієнтів [17, арк.1–25].

Зростання проституції у роки непу пояснюється також її високими адаптивними спроможностями. В свою чергу, розмаїття прошарків населення у той час викликало поділ проституції на окремі її види. Залежно від часу заняття цим «ремеслом» та долі прибутків, отриманих від нього, проституція поділялася на професійну і тимчасову (підсобну). Для професійних проститутток це було єдиним способом заробітку. На жаль, в архівах України поки що не знайдено зведеної статистики про кількість представниць найдавнішої професії. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що такої інформації взагалі не існує. Не випадково, мабуть, на засіданні Запорізької окружної ради по боротьбі з проституцією 2 січня 1924 р. це питання ставилося досить гостро [18, арк.8]. Немає подібних відомостей і у матеріалах кримінального розшуку та міліції. Напевно, ніхто серйозно цими підрахунками й не займався. Ті ж правоохоронці виявляли проститутток, ніби мимохідь, оскільки частина з них була зв'язана із злочинцями, а решта їх не цікавила [41, 9]. Доповіді про політичний та економічний стан населення Катеринославської округи за 1923 рік за різними районами містять лише заяви голів виконкомів, мовляв, боротьба з проституцією ведеться, але конкретної, тим паче узагальненої інформації про неї, не простежується [10, арк.725, 718, 693, 610, 552]. Щоправда, міліцейське керівництво Катеринослава для встановлення осіб, схильних до проституції та розпусти, у 1923 р. намагалось здобути такі дані у венерологів. Проте, лікарі їм відмовляли у наданні списків [12, арк. 310].

До категорії тимчасових проститутток належали жінки, що мали статус безробітних, і заняття цією справою для них було допоміжним джерелом отримання засобів існування. Дослідники тієї пори вважали, що загальна чисельність таких «гулящих» була у 5–8 разів більше професіоналок [46, 166]. З тимчасовою проституцією тісно пов'язана випадкова. Представниці цієї категорії періодично обслуговували невеликі групи чоловіків, кожен з яких був не у змозі їх утримувати самотійно. Домінували тут вдови, розлучені, тобто ті, хто намагався таким чином підтримати свою сім'ю. При цьому основної роботи вони не залишали, поєднуючи обидва заняття. У Запорізькій окрузі в середині 1921 р. прогули таких жінок на основній роботі досягали від 38 до 44 годин на місяць

[49, арк. 19]. Подеколи до цієї когорти потрапляли й заміжні жінки, що належали до забезпечених груп населення. Метою їх промислу було придбання модного одягу, предметів розкоші тощо. Зустрічалися й шукачки гострих відчуттів [46, 166; 49, арк. 19].

І, нарешті, так звана «кар'ерна» проституція, якою, за образним висловом О. Коллонтай, займалися радянські баришні, щоб продажем своїх ласок виманити чоботи до колін [30]. За цим видом проституції стоїть все той же матеріальний розрахунок. Матері, селянки віддавали себе різним начальникам, аби захистити своїх дітей, оселю, врожай, не віддавати останнє в період хлібозаготівель [26, 15]. Іноді, жінки-службовці йшли на зближення з керівниками не за ради матеріальних благ, а у надії на підвищення по службі [49, арк. 19]. Зрозуміло, що така проституція ніяким вимірам не підлягає. І навіть важко збагнути, як можна було провести її соціологічне дослідження.

Безперервне заняття подібним промислом для жінки означає постійне перебування у стресовому стані, обумовленим фізичним і психологічним виснаженням, відсутністю умов для повноцінного перепочинку, загрозою бути спійманою. Саме це для багатьох «нічних метеликів» стало причиною їх алкоголізму, наркоманії, за допомогою яких вони намагалися створити ілюзію задоволення своїх потреб, пристосовуватися до такого «бруду», аморальності. Адже «професія» вимагає бути завжди веселою, без комплексів.

Проституція являє собою багаторівневе соціальне явище. На ринку сексуальних послуг поряд із жінкою завжди знаходиться її покупець. Унікальна життєздатність цієї вади полягає у зацікавленості «клієнта» знайти собі жінку на годину, на дві, на всю ніч. Є попит – буде й пропозиція. У пошуках клієнтів повії робили ставку на ті верстви чоловіків, які мали гроші, тривалий час знаходились без сім'ї чи були не одруженими. Від розміру гаманця залежала і якість товару. Жебраки знаходили собі супутниць на вокзалах, у нічліжках, трущобах міста [38, 33]. Торговці, підприємці, службовці користувалися здебільшого притонами досить високого рівня [2, 25]. Загрозлива ситуація з венеричними хворобами склалася в містах, де були розташовані військові гарнізони [13, арк.2]. Для більш оперативного реагування на цей негатив Катеринославський губвиконком 14 жовтня 1923 року ввів до складу губради по боротьбі з проституцією представника Червоної армії [3]. Вуличні професіоналки орієнтувалися в основному на робітників та селян [46, 171]. Партійні, державні та господарські керівники, знаходячись під тиском зняття з посади за розпусту, обмежувалися близькістю з обслуговуючим персоналом, секретарками [15, арк.39].

Нарешті, з дослідження соціальної аномалії

в Україні, слід погодитись з очевидними фактами. По-перше, на тлі загального розповсюдження проституції в суспільстві періоду непу особливо стрімке її розростання наглядалося під час голоду 1921-1923 рр. Саме південні округи України тоді давали найнебезпечнішу статистику. У Запорізькій окрузі, наприклад, відносні показники проституції зросли в 2,2 рази [19, арк.18]. Тоді як загалом по Україні в 1925-1928 рр. наглядалося більш повільне розповсюдження цієї суспільної владі, в 1,3 рази [47, 111]. По-друге, зіставлення статистичних даних доводить, що серед південних округів республіки Одеська та Миколаївська виявилися найбільш ураженими проституцією. До того ж, у цих округах був найвищий процент безробітних жінок. Переважно такі жінки складали соціальну базу прости-

туції. По-третє, хоча, як відомо, до «найдавнішої професії» належать жінки-мешканки міст, у 20-х роках приблизно 50% повій в Україні були походженням з сіл. Соціально-психологічні особливості у прояві суспільної думки, традицій, звичаїв пояснюють те, що селянки змушені були займатися проституцією у містах, районних центрах, селищах, розташованих вздовж залізниці та поблизу промислових центрів.

В-четверте, проституція, як соціальне явище, уявляє собою систему референтних груп, що складається з повій, злочинців та потенційних клієнтів. Взаємозацікавленість їх та вибір проституції як метода зароблення грошей, отримання матеріальних благ та сексуальних послуг, обумовлює невмирущу стійкість соціальної аномалії.

Джерела та література:

1. Быкова А.Г. Общественная и научная мысль России XIX - начала XX вв. о социальной сущности проституции // Исторический ежегодник Омского государственного университета. - 1997. - С. 35-40.
2. В гостинице «Россия» обнаружен притон. // Звезда. - 1923. - 3 июня.
3. В Губисполкоме // Звезда. - 1923. - №373. - 14 окт.
4. Вовк Л.П. Коренные изменения в образовании женщин в процессе осуществления ленинской программы культурного строительства (на материалах Украины, 1917 - 1941 гг.): Автореф. дисс.... канд. пед. наук. - К., 1975. - 25 с.
5. Габиани А.А., Мануильский М.А. Цена «любви» // Социологические исследования. - 1987. - №6. - С.61-68.
6. Голод С.И. Личная жизнь: любовь, отношения полов. - Л., 1990. - 31 с.
7. Гордиенко Л.М. Ликвидация безработицы в Украинской ССР / 1921-1930 гг. /: Автореф. дисс.... канд. ист. наук. - К., 1975. - 21 с.
8. Держаний архів Дніпропетровської області. Ф. 122, оп.1, спр.45.
9. Там же. Ф. 305, оп.1, спр.16.
10. Там же. Оп.2, спр.1"а».
11. Там же. Ф. 1184, оп.1, спр.1.
12. Там же. Ф. 1379, оп.1, спр.1.
13. Там же. Ф. 1388, оп.1, спр.1.
14. Там же. Ф. 2207, оп.1, спр.169.
15. Державний архів Запорізької області.Ф.1, оп.1, спр. 137.
16. Там же. Ф. 533, оп.1, спр.248.
17. Там же. Ф. 676, оп.1, спр.105.
18. Там же. Спр.114.
19. Там же. Спр.544.
20. Там же. Спр.790.
21. Там же. Спр.1537.
22. Там же. Ф. 1182, оп.1, спр.1564.
23. Там же. Оп.2, спр.1010.
24. Два миллиона детских жизней // Коммунист. - 1923. - №2. - 4 янв.
25. Дело Гильо // Коммунист. - 1924. - №149. - 2 июля.
26. Доповідна записка про політичний стан Дніпропетровської округи (за матеріалами окрввідділу ДПУ за період з 1 січня по 1 жовтня 1928 року) // Спадщина. - 1991. - №2,3. - С.14-16.
27. Жиромская В.В. Социально-демографическая структура советского города в первые годы нэпа // Исторические записки. -М., 1985. - Т. 112. - С.5-30.
28. Зайцев П. Итоги совещания наркомвнуделов // Административный вестник. - 1926. - №3. - С.2-3.
29. Калініченко В.В. Селянське господарство в Україні в період непу: історико-економічне дослідження. - Х., 1997. - 400 с.
30. Коллонтай А.М. Проституция и меры борьбы с ней. - М., 1921. - С. 4.
31. Костомаров Н. Очерки домашнего быта и нравов великого русского народа в XVI - XVII столетиях. - М., 1887. - 352 с.
32. Кульчицький С.В. Між двома війнами // Український історичний журнал. - 1991. - №8. - С.3-19.
33. Ласс Д. Год работы социального патронажа по борьбе с женской беспризорностью и проституцией / / Социальное обеспечение. -1931. - №9. - С. 14 -15.
34. Лобурець В.Є. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921-1932рр.). - Х., 1974. - 158 с.
35. Ломброзо Ч., Ферреро Г. Женщина преступница и проститутка. -Чебоксары, 1994. - 216 с.
36. Меликсетян А.С. Проституция в 20-е годы // Социологические исследования. - 1989. - №3. - С. 71-74.
37. Мельгунов С.П. Красный террор в России 1918-1923 гг. -Симферополь, 1990. - 196 с.

38. Ночлежка губсовета // Звезда. - 1923. - №357. - 26 сент.
39. Орлов Ю., Кубанков Е. А ще же девка... // Человек и закон. -1991. - №3/4. - С.169-177.
40. Послание к Римлянам // Новый завет и псалтырь. - National Publishing Company, 1994. - С.355-367.
41. Приградов-Кудрин А. К вопросу о борьбе с социальным паразитизмом и социально-опасным элементом // Административный вестник. - 1926. - №3. - С.5-11.
42. Притоны в склепах // Коммунист. - 1924. - №177. - 3 авг.
43. Проституция и преступность // Под ред.Ю.М.Хотченкова. - М., 1991. - 303 с.
44. Психология: словарь // Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. - М., 1990. - 492 с.
45. Советский энциклопедический словарь // Редкол.: А.М. Прохоров (гл.ред.) и др. - М., 1982. - 1599 с.
46. Угроватов А.П. Проституция в Сибири в двадцатые годы // Эко. - 1993. - №4. - С. 165-175.
47. Україна: статистичний щорічник. - Х., 1929. - 399 с.
48. Фукс Е. История нравов. Буржуазный век. - М., 1994. - 442 с.
49. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1, оп.20, спр. 824.
50. Там же. Спр. 1573.
51. Там же. Спр. 2029.
52. Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921-1925 гг. (на материалах Екатеринославской губернии): Дисс... канд. ист. наук. - Днепропетровск, 1992. - 326 с.
53. Шайка «раздевателей»: сообщение газеты // История милиции Украинской ССР в документах и материалах (1917-1937) / Под ред. П.П. Михайленко. - К. 1969. - 883 с.

І. М. КОВАЛЬСЬКА-ПАВЕЛКО

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ (СЕРЕДИНА ХІХ СТ.) НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ О. І. ГЕРЦЕНА «КОЛОКОЛ»

Ковальська-Павелко Ірина Миколаївна – аспірант кафедри історії України, викладач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету

Газета «Колокол», яка виходила впродовж десяти років (1857-1867 рр.) за редакцією О.І.Герцена (1812-1870) є унікальним демократичним виданням середини ХІХ ст. На її сторінках публікувалися статті, інформаційні повідомлення, офіційні документи про події, які відбувалися взагалі в Росії і зокрема в українських губерніях. В цих публікаціях висвітлювалися різні аспекти політичного, економічного, соціального становища тогочасних українських губерній, зокрема українського селянства до і після урядової реформи 1861 р., позиції дворянських комітетів щодо підготовки проекту реформи 1861 р., становище у вищих навчальних закладах України, порушення прав людини, зловживання владою посадових осіб, безправного становища національних меншин (кримських татар) та інше.

Особлива увага О.І.Герценом на сторінках «Колокола» була приділена питанням майбутнього України (землі якої в середині ХІХ ст. знаходилися під владою імперій Романових та Габсбургів), самостійності її розвитку, визначення україномовності, збереження національних традицій. Саме тому в період з 1859 по 1865 рр. в «Колокол» був опублікований ряд статей, автором яких був сам О.І.Герцен, стаття українського суспільного діяча і історика М.І.Костомарова, а також публікації, присвячені діяльності

окремих українських культурних і громадських діячів Т.Г.Шевченка, А.А.Красовського, М.І.Пирогова. Загальна кількість їх складає 12 публікацій.

Ці матеріали мають певне значення, оскільки в них відображені проблеми культурних, суспільно-політичних процесів в Україні, визначено значення діяльності українських культурних та громадських діячів, відображено спільне у позиціях О.І.Герцена та М.І.Костомарова щодо «українського питання».

О.Герцен вважав, що Україна має повне право на самостійний політичний і економічний розвиток. Цю думку він висловив у 1859 р. у статті «Россия и Польша» (лист №34), де зазначив, що якщо Україна не захоче бути під владою Росії або Польщі, то тоді необхідно визнати її вільною і незалежною країною. На його думку, український народ вже в другій половині ХVІІ ст. поступово втрачає свою незалежність, коли Б.Хмельницький змушений був підписати договір з Росією (мається на увазі 1654 р.) «не из любви к Москве, а из нелюби к Польше» [1, 274]. Він вважав, що тогочасний російський уряд ошукав Україну, бо вона втратила свою незалежність і самостійність. О.Герцен вважав, що незважаючи на утиски та гноблення з боку Росії, яких зазнавав український народ протягом двох століть, він не втратив відчуття народності, а

навпаки «родовое сознание у украинцев очень развито». На його думку, саме ця національна риса українського народу може стати поштовхом для боротьби за самостійність (лист №34) [1, 275].

О.Герцен з великою повагою ставився до славного минулого України. У своїх наступних статтях «Письма к будущему другу» (лист №180/181 від 1 березня 1864 р.) і «По поводу письма с Вольни» (лист №116 від 15 грудня 1861р.) він звертається до історії українського народу, особливо до періоду його боротьби за незалежність (середина XVII – кінець XVIII ст.). На нашу думку, на погляди О.Герцена щодо минулого України вплинули поетична творчість Т.Г.Шевченка та історичні праці М.І.Костомарова, присвячені українському козацтву. Крім того, погляди цих відомих українських суспільно-політичних діячів збігалися з поглядами самого О.Герцена щодо шляхів вирішення національного питання в Україні. Погляди Т.Г.Шевченка (1814-1861) та М.І.Костомарова (1817-1885) сформувалися остаточно ще під час їх спільної діяльності в «Кирило-Мефодіївському братстві» (1846-1847 рр.) [7, 8-9].

У статті «Україна» (лист №61 від 15 січня 1860 р.) М.Костомаров зазначив, що у 40-х рр. XIX ст. на Україні серед передової інтелігенції поширювалася ідея визволення і єднання слов'янських народів: «в Украине эта идея тотчас облеклась в светлую форму федеративного союза Славян, где бы каждая народность сохраняла свои особенности при всеобщей личной и общественной свободе» [2, 501]. Далі він підкреслив, що ця ідея стала основою теоретичних документів «Кирило-Мефодіївського братства». Вже з того часу Т.Шевченко й М.Костомаров стояли на позиціях визволення й єднання слов'янських народів у федеративну республіку [2, 501]. У спогадах російського поета Я.П.Полонського (1818-1890), який був знайомий з Т.Шевченком і М.Костомаровим є інформація про те, що між ними неодноразово виникали дискусії про майбутнє України, під час яких вони висловлювали однакову думку про те, що Україна повинна набути незалежності від Росії і увійти з нею і з Польщею у федеративний союз [8, 222-223]. На таких самих позиціях стояв і О.Герцен. Так, у статті «Ответ на письмо из Польши» (лист №37 від 1 березня 1859 р.) він зазначав: «Я искренно, от всей души желаю не разрыва славянского мира, а его свободную федерализацию» [1, 302]. У 1861 р. у Петербурзі став виходити український журнал «Основа», редактором якого був В.Вілозерський. Співробітники «Основи» М.Костомаров, П.Куліш, В.Вілозерський та інші увійшли також до складу української земляцької громади Петербурга і були її активними членами [8, 105].

На погляди О.Герцена мала певний вплив стаття М.Костомарова «Україна» (лист №61),

в якій він розглядав питання майбутнього України на прикладі її історичного минулого. М.Костомаров у своїй публікації звертається до рішень Гадяцького договору 1658 р. [2, 501], за яким Україна (Велике князівство Руське), як незалежна республіка, зберігаючи самостійність та самобутність внутрішнього правління, судочинства, релігійного, громадянського, фінансового та воєнного устрою, об'єдналася з Польщею в єдину федеративну Річ Посполиту. Таким чином виник би союз слов'янських держав: Королівства Польського, Велико-го князівства Литовського і Велико-го князівства Руського (Україна). Як зазначав М.Костомаров, «то была первая попытка славянского союза, о котором мы, как и вы (Костомаров звертається до О.Герцена – І.К.-П.) думаем теперь» [2, 501].

О.Герцен в публікації «Колокол» и «День» (Письмо к г. Касьянову)» (лист №167 від 10 липня 1863 р.) високо оцінив зміст статті та погляди автора і назвав статтю чудовою. Він визнав, що повністю погоджується з позицією автора «Українь» з приводу того, що кожний народ має право на самовизначення. О.Герцен писав: «Мы признаем отдельным провинциям полное право на всяческую автономию на вольное соединение, на полное слитие, на полное расторжение» [5, 1375].

О.Герцен у своїх статтях, як і М.Костомаров, розглядав сучасні йому проблеми України, проводячи аналогії з її минулим. Так, М.Костомаров у статті «Україна» (лист №61) зазначив, що Коліївщина (повстання гайдамаків у 1768 р. на Правобережній Україні) була останньою спробою українців повернути собі незалежність, але Україна була ошукана російським царським урядом [2, 501]. До цього ж періоду звернувся і О.Герцен у статті «Письма к будущему другу. Письмо I» (лист 180/181). Він висловив симпатію до ватажків гайдамацького повстання Максима Залізняка і Івана Гонта [6, 1488]. І в той же самий час О.Герцен висловив своє обурення фактом зради козаків з боку російських офіцерів (у першу чергу генерала Кречетникова), які за наказом царського уряду віддали ватажків на страту полякам. О.Герцен зазначав, що після зради український народ вже ніяк не може довіряти російському уряду [6, 1488].

О.Герцен і М.Костомаров стояли на однакових позиціях щодо збереження української мови в Україні. М.Костомаров у своїй статті «Україна» (лист №61) зазначав: «...мы желали бы, чтоб правительство не только не препятствовало нам, Украинцам, развивать свой язык, но оказало бы этому делу содействие» [2, 501]. Він вважав, що для цього необхідно, щоб в українських школах викладали, писали і розмовляли рідною українською мовою, яку зрозуміє кожний українець, а не «на официально-великороссийском (языке – І.К.-П.), иначе народ украинский будет за-

учивать лишь слова, не развивая своих понятий» [2, 501]. О.Герцен у публікації «По поводу письма из Волыни» (лист №116) писав: «С какой стати Украинец променяет свою простодушную речь – ту, на которой он говорил на свободных Радах, ту, на которой сохранена в его песнях вся история его – на язык предательского правительства, постоянно обманывающего Малороссию» [3, 966]. Він вважав, що російський уряд повинен зрозуміти те, що український народ не треба ні русифікувати, ні полонізувати, що йому не треба заважати розмовляти, мислити, вчитися і писати на рідній мові. У статті «Россия и Польша» (лист №34), О.Герцен зробив висновок, що коли український народ стане вільним від кріпацтва, російських законів, чужої мови, то він зрозуміє необхідність вступу до союзу на рівних умовах з Росією і Польщею [1, 275].

На сторінках «Колокола» були опубліковані матеріали, присвячені окремим українським культурним і громадським діячам (Т.Г.Шевченку, А.А.Красовському, М.І.Пирогову).

О.І.Герцен з великою повагою ставився до діяльності Т.Г.Шевченка (1814–1861 рр.), відомого українського поета і суспільно-політичного діяча. Він вважав, що в їх політичних поглядах багато спільного і в першу чергу це стосується їх позиції щодо обов'язкового скасування кріпосного права, яке на їх думку змінить політичну систему в Росії і покращить становище всіх верств населення. Так в інформаційному повідомленні про смерть Т.Г.Шевченка (лист №95 від 1 квітня 1861 р.) О.Герцен зазначив, що «угас... малороссийский певец. Жаль, что бедный страдалец закрыл глаза так близко к обетованному освобождению (селян – І.К.–П.). Кому было больше по праву петь это дело, как не ему? Но хорошо и то, что утренняя заря этого дня занялась при его жизни и осветила последние дни его» [3, 798]. Сам Т.Шевченко при житті високо оцінював діяльність О.Герцена, називав його апостолом-вигнанцем і намалював його портрет [7, 10].

Високу оцінку діяльності Т.Шевченка давав не лише О.Герцен, а й такий представник української діаспори за кордоном як Андрій Гончаренко (Геродиякон Агапій) (1832–1916) [11, 410]. У матеріалі, надрукованому в «Колоколе» українською мовою в пам'ять про Т.Шевченка [лист №95] він писав: «Й без того потіха, все таки була надія. Був в нас дома Кобзарь, він виспівував діла батьків наших, розказував про козацьку славу, хто ми, чії діти, коли самі не хочемо знати» [3, 798]. Далі він зазначав: «Тепер Шевченка нема, смерть скосила його. І на душі ще тяжче стало. На кого тепер надія? Хто буде потішати наш люд в неволі?» [3, 798] Надрукованих у «Колоколе» матеріалів, присвячених діяльності Т.Шевченка, всього два, але вони яскраво оцінюють значення діяльності Шевчен-

ка, його «Кобзаря» і зазначають втрату, яку понесла Україна з його смертю.

Андрію Опанасовичу Красовському (1822–1868), суспільно-політичному діячу, члену Київської Громади, учаснику Кримської війни, підполковнику, присвячено два інформаційних матеріали. В одному («Хроника террора и прогресса», лист №143 від 1 вересня 1862 р.) повідомляється про його арешт за «антидержавні» дії [4, 1182]. У другому – наводиться текст звернення підполковника Красовського до солдатів 4-го резервного Житомирського полку («Из Петербурга», лист №153 від 1 січня 1863 р.), в якому він закликає їх відмовитися брати участь у покаранні селян Канівського повіту, які виступили проти поміщиків [5, 1274]. Як зазначено у листі №153, Красовський після арешту на допиті зізнався в тому, що він писав текст звернення і зазначив, що «он считал за честь служить в рядах русской армии до тех пор, пока она была не опозорена невинно пролитой кровью крестьян» [5, 1274]. У цьому ж листі наведено слова Красовського, які він висловив після винесення йому вироку військово-судовою комісією (він був засуджений до розстрілу): «Для меня смерть теперь лучшее благо» [5, 1274]. На знак підтримки А.Красовського солдати Житомирського батальйону відправили йому листи, у яких висловлювали вдячність за його погляди і запевняли, що не забудуть ніколи його заповітів [5, 1275].

Дві публікації в «Колоколе» висвітлюють діяльність Миколи Івановича Пирогова (1810–1881 рр.), видатного українського вченого, хірурга, педагога, громадського діяча середини XIX ст. До них відносяться статті «Киевский университет и Н.И.Пирогов» (лист №100 від 1 липня 1861 р.), автором якої є О.І.Герцен, і «Н.И.Пирогов» (лист №118 від 1 січня 1862 р.), авторство якої не вказане. Ці матеріали дають можливість з'ясувати причини його відставки з посади попечителя Київського учбового округу (1861 р.) і визначити його внесок у розвиток освіти в Таврійській і Київській губерніях протягом 1856–1861 рр.

М.І.Пирогов закінчив медичний факультет Московського університету (1827 р.), а в 37 років вже став академіком, очоливши кафедру хірургії Петербурзької медико-хірургічної академії. Він брав особисту участь у Кримській війні 1853–1856 рр. Після повернення до Петербурга був відправлений на службу в Одесу. Як зазначається у статті «Н.И.Пирогов» (лист №118), він зробив значний внесок у розвиток Таврійської губернії під час своєї діяльності на посаді попечителя Одеського учбового округу (1856–1858 рр.), а саме – домігся перетворення Одеського ліцею, відкритого у 1817 р., в університет (указ про його відкриття вийшов у 1862 р.); відміни фізичних покарань учнів; підняв авторитет педагогічної ради; турбувався про удоско-

налення методів викладання, про збагачення шкіл наочними посібниками і книжками [4, 984]. Прогресивна діяльність Пирогова, як зазначено автором статті (лист №118), викликала невдоволення реакційних кіл Новоросійського краю і особливо генерал-губернатора Строганова. У дописах Пирогов звинувачувався у підриві авторитету місцевої влади, у посяганні на устої самодержавства і релігії. Саме тому в липні 1858 р. він був звільнений з цієї посади, але дещо пізніше все ж був призначений попечителем Київського учбового округу, де працював до 1861 р. [4, 987].

Значення діяльності Пирогова в Київській губернії, в першу чергу, у статті (лист №118) пов'язується з відкриттям за його ініціативою і підтримкою у 1859 р. п'яти «недільних шкіл» у Києві (причому відповідна постанова міністра освіти про їх відкриття вийшла лише у 1861 р.) та сприянні демократизації Київського університету [4, 986]. Так, зокрема за його участю була організована підготовка до вступу в університет молоді, яка внаслідок лише свого соціального стану була позбавлена будь-якої можливості пройти курс гімназичного навчання [4, 985].

Публікація «Н.И.Пирогов» (лист №118) має певне значення, оскільки в ній проілюстровано різні сторони діяльності М.І.Пирогова, зокрема адміністративна, педагогічна, методична, редакторська та ін. Автор статті визначає свою особисту думку і київської громадськості в цілому з приводу оцінки діяльності М.Пирогова на посаді попечителя Київського учбового округу: «...как человек истинно гуманный, как ученый попечитель, он обращал главное внимание на интересы научные, оставляя в стороне политические» [4, 987]. Далі зазначено, що М.Пирогов є істинним емансипатором, високим ідеалістом, виключно і самовіддано служив суспільству, з глибокою вірою у святість принципів ішов шляхом прогресу і конституційного порядку [4, 988].

У статті «Киевский университет и Н.И.Пирогов» (лист №100 від 1 липня 1861 р.) наведені цитати з негативною оцінкою діяльності М.Пирогова, висловленої губернатором Києва Васильчиковим у звіті імператору. Тут не вказана дата написання документу, наведена лише витяг з нього і коментарі імператора. Це дає можливість припустити, що саме цей документ став основою для подальших дій з боку Київської губернської влади проти М.Пирогова, що і призвело до його відставки з цієї посади 13 березня 1861 р. Так, у документі зазначено, що діяльність М.Пирогова привела до обмеження влади директорів шкіл, гімназій у зв'язку з офіційним введенням попечителем учнівських судів та відміни фізичних покарань учнів [3, 842]. Пирогов сприяв поширенню вільнодумства серед студентів університету та прагнення до створення антиурядових партій у студентському сере-

довищі. Коментар імператора був таким: «...ни с чем не сообразно и доказывает всю неосновательность Попечителя (Пирогова)» [3, 842]. На нашу думку, цей документ був опублікований в «Колокол» з метою підтвердити негативну позицію імператора і представників губернської влади щодо прогресивних суспільних діячів, до яких, безумовно, належав і М.І.Пирогов, та їх діяльності, у даному випадку спрямованої на покращення рівня освіти в Україні.

Ряд документів, які зберігаються у фондах ЦДІАУК («Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» (ф.442, секретна частина) та «Управління Київського учбового округу (ф.707)») підтверджують і розширюють інформацію про причини звільнення М.Пирогова з посади попечителя Київського учбового округу. У трьох секретних листах генерал-губернатора І.І.Васильчикова до начальника III відділення внутрішніх справ В.А.Долгорукова від 15, 21 та 24 березня 1861 р. доповідає про те, що попечитель М.Пирогов, по-перше «поддерживает польскую молодежь», по-друге, недостатньо жорстко керує учбовим округом і контролює Київський університет, тому молоді «более и более напитывается духом своеволия и неуважения к властям и закону», що, на думку Васильчикова, неприпустимо. Ці листи були написані в середині березня, а вже 28 березня 1861 р. [9] М.І.Пирогов подав заяву про звільнення з посади попечителя, у зв'язку з поганим станом здоров'я. У той же день Пирогов був звільнений, а на його посаду призначений барон Микола [9]. Для київської молоді та студентства різних учбових закладів відставка М.Пирогова була значною втратою. Як свідчать архівні матеріали, за ініціативою вдячних студентів Київського університету Св. Володимира 2 вересня 1861 р. був заснований фонд у пам'ять «Общепольной деятельности попечителя округа Н.И.Пирогова» [10]. Його метою було проведення конкурсу серед студентів на написання кращого твору та виплата переможцям грошових премій для підтримки талановитої молоді.

О.І.Герцен у публікації «Киевский университет и Н.И.Пирогов» (лист №100) висловив своє обурення проти урядової позиції щодо звільнення М.І.Пирогова з посади попечителя Київського учбового округу: «Отставка Н.И.Пирогова — одно из мерзейших дел России дураков против Руси развивающейся» [3, 842].

О.І.Герцен високо оцінив діяльність М.І.Пирогова, зазначив його внесок у розвиток науки, освіти, культури за весь період його діяльності в Україні [3, 841-842].

О.І.Герцен був одним із прогресивних представників російської інтелігенції середини XIX ст., хто зробив спробу через солідне видання, яким був «Колокол», висловити своє ставлення до відомих культурних і суспільних українських

діячів та захистити інтереси України. Звертаючись до історичних сторінок її минулого, спираючись на історичні факти, він висловлювався за визначення автономії України, вирішення питан-

ня щодо офіційного запровадження української мови на території тогочасних українських губерній у складі Російської імперії.

Джерела та література:

1. Колокол. 1859. Лондон. - М.: АН СССР, 1962. - Вып.2. - С.257-490.
2. Колокол. 1860. Лондон. - М.: АН СССР, 1962. - Вып.3. - С.491-744.
3. Колокол. 1861. Лондон. - М.: АН СССР, 1963. - Вып.4. - С.746-980.
4. Колокол. 1862. Лондон. - М.: АН СССР, 1962. - Вып.5. - С.981-1268.
5. Колокол. 1863. Лондон. - М.: АН СССР, 1963. - Вып.6. - С.1269-1444.
6. Колокол. 1864. Лондон. - М.: АН СССР, 1963. - Вып.7. - С.1445-1580.
7. Кирило-Мефодіївське товариство// Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX - початку XX ст. - К., 1990. - Т.1. - 541 с.
8. Костенко А. Шевченко в мемуарах: Критичний нарис. - К.: Рад. письм., 1965. - 261 с.
9. ЦДІАУК. - Ф.707, оп.27, спр.155, арк.2.
10. ЦДІАУК. - Ф.707, оп.27, спр.374, арк.1-2.
11. Енциклопедія українознавства. - Львів, 1993. - Т2. - 376 с.

ФІЛОСОФІЯ

В.Ф. ЯТЧЕНКО

ЛЮДИНА І БОЖЕСТВО В УКРАЇНСЬКИХ ОБРЯДОВИХ ПІСНЯХ

Ятченко Володимир Федосійович – докторант Дніпродзержинського державного технічного університету

В міфологіях багатьох народів світу однією з найважливіших світоглядних парадигм, глибинною підосновою власного самоусвідомлення людини виступає парадигма співдії людини й богів, а точніше артикульований стан ставлення людини до божественного начала. Ця парадигма як ефір проймає собою виникаючі в ході суспільно-духовного розвитку космогонічні, моральні, естетичні потуги суспільності, надаючи їм змісту специфічних відтінків, перетворюючи їх в ланки єдиної сув'язі міфологічної системи світорозуміння. Та й сама ця парадигма теж проходить певні ступені власного розвитку, зазнаючи на собі впливу найрізноманітніших факторів смислоутворюючої діяльності людини. Вивчення цієї проблеми важливе для етнології, історії культури, історії релігії, адже, виявивши сув'язь нитку різнозаряджених суспільних установок, інтенцій, ідеалів людей давніх культур, можна різнобічно осягнути глибинне підложжя філіації ідей в ході суспільного розвитку, побачити нові риси становлення й переємності релігійних, міфологічних, моральних норм, переконань, догматів. Не менш важливим є і аспект виявлення в процесі генези цієї парадигми початків філософського знання, передумов здатності людини до актів філософування. На жаль, в багатому дослідницькому спадкові авторів, які займалися і займаються проблемами давньоукраїнської міфології, аспект аналізу прориву людини в трансцендентне в системі дохристиянських міфологічних уявлень залишається розробленим надзвичайно слабо. Ось чому в даній статті зроблена спроба окреслити деякі риси даної проблеми.

Первинною світоглядною підставою осягнення парадигми взаємодії людини і божества в українській дохристиянській міфології були первісні тотемістичні та анімістичні уявлення. Особливо це помітно в такому підкласі обрядових пісень як весільні пісні. З деяких їх текстів доходить до нас прадавні переконання, що з світу предків у найважливіші для людини моменти життя надходить могутня допомога. За повір'ями під час весілля з раю прилітають пта-

хи (перевтілення предків-оберігачів або, можливо, тотемів) для охоронного супроводу нареченої до шлюбу. Пізніше ці образи уособились в персонажах дружок нареченої, надаючи в такий спосіб учасникам весільної церемонії сакрального статусу. В одній з весільних пісень розповідається як орли «поле ізорали і пшениці насіяли» молодим на весілля. Тут, як бачимо, перший хліб для нової сім'ї і періодія хліборобства здійснюється для першої пари людей тотемом або посланцем богів. В етнографічній літературі можна зустріти найрізноманітніші витрактування цього образу орла: молодий місяць, душа померлого родича і т. пр. Але в будь-якому разі спільний первень залишається єдиним – тотемний первовзір на світ, доброзичливе ставлення тотема до людини і вдячне, без надмірного остраху, ставлення людини до тотема.

Твердження про опікунське (батьківське) ставлення богів до людини підтверджується й наявним в іншому підкласі обрядових пісень (колядках) описом явищ доброзичливого, заступницького ставлення до людей також і з боку астральних об'єктів (Місяця, Сонця, Зорі), яких наші предки вважали божествами. Ось один з багатьох прикладів:

Йшов, перейшов місяць на небі В пана
Івана на його дворі,
Та й стрівся з ясною зорею. Та на його дворі,
в його хаті.
Ой зоре, зоре, де в Бога була А в його хаті
та дві радості:
Де в Бога була, де маєш стати? Перша
радість – сина женити,
Де маю стати? – В пана Івана. Друга радість
– дочку віддавати.
[1; 197]

Божества з власної ініціативи, навіть не чекаючи закликів людини, поспішають, аби уберегти її, сприяти їй в найвідповідальніших життєвих ситуаціях. Маємо також кілька текстів щедрівок (див. напр. [1;198]), за якими Бог відправляє свого посланця до людей, аби ті не забули здійснити традиційні жертвопринесен-

ня, прадавні обряди. З багатьох міфологій та релігій світу ми знаємо, як ревно ставляться боги до вшанування їх людьми, яких страшних кар завдають вони тим, хто зневажив чи навіть забув вчасно і правильно здійснити необхідні обряди. Але в колядках та щедрівках ми зустрічаємося з іншим типом ставлення богів до людей.

В ставленні людини до божественного начала в давньоукраїнській міфології проглядають і космологічні виміри. Це ми можемо помітити, уважно переглянувши міфи про створення світу в українській дохристиянській міфології. Згідно з текстами деяких колядок та щедрівок, в яких йдеться про створення світу, суб'єкти цього творення (голуби, сойка) вже в ході самого світотворчого процесу виносять з водної прастихії на світ жито, пшеницю, траву для худоби (не для диких тварин!), віск, ладан. І тут же в текстах пояснюється, що все це призначене саме людині для споживання та священнодійства. Що більше, за текстом однієї колядки навіть Світове дерево розглядається з точки зору його «трьох користей» для людини: в дерева є «чорні бобри, ярі пчоли і ясні соколи» для шуби, свічки для втіхи людини. Отже, з суті світорозуміння авторів та носіїв цих текстів сам світ створювався як такий, що від самого початку включає в себе людину з її потребами як один із найважливіших моментів. Світ і людина складають єдине ціле, а інколи в текстах навіть проходить думка, що й сам світ творився для людини, для її «користей». В тих текстах колядок та щедрівок, де розповідається про те, як Бог після купелі в трьох водах стає на престол і починає правити (неважливо помітити в цьому одну з варіацій світового міфу про перехід від Хаосу до Логосу), знову ж таки лунає мотив обдарування богами господаря (людини) щастям, здоров'ям, збіжжям, хатою, коморою, тобто створення речових реалій Богом відбувається з метою обдарування людей. Боги (Бог) благословляють тут і працю людини.

Міфологічна думка повсюдно надавала особливої ваги переломовим подіям у житті соціуму: зародження форм господарювання та ремесел, виникнення моральних норм, поява соціальних структур, а надто з'ява такого доленосного явища, як оволодіння вогнем. В легендах та міфах, через які подані ці явища, приховані відповіді на найсерйозніші запитання, котрі суспільство ставило перед собою. Саме через них найвиразніше промальовуються особливості розуміння природи і ролі людини, свого роду чи племені, людства загалом у світовому розвитку і, що для нас наразі найважливіше, взаємовідносин людей з божественним чи ширше – з сакральним (див. про це напр. 5; [153-157]). Українські обрядові пісні проливають світло на способи постановки та вирішення таких проблем предками сучасних українців.

Киньмо спочатку погляд на інтерпретацію в нашій дохристиянській міфології появи землеробства та споріднених з ним професій. За текстами українських обрядових пісень поява продуктів рільництва зумовлена божим даром для людини винятково з огляду на опікунське, батьківське ставлення богів до людини, до її потреб. В одній з колядок колядники звертаються до господаря із закликом приготуватись до зустрічі з високими гостями – ясним місяцем, ясним сонцем і дрібним дощем. І вслід за цим йде такий текст:

Що звір у полі, товар у дворі,
Дарує Господь два лани жита,
Два лани жита, третій пшениці,
Четвертий проса – колядка довша,
А п'ятий вівса – колядка уся [2; 4].

При цьому аж ніяк не можна оминати однієї особливості. Бог сам виявляє активність і сам пропонує господареві злаки для вирощування, не обумовлюючи свій крок якимись приписами чи зобов'язаннями з боку людини. Аналогічна картина і з тваринництвом. Тексти колядок свідчать, що перша худоба з'явилась теж як дар божий людині (слово «божий» пишу з малої літери зумисне, бо з контексту більшості колядок видно, що первинно мова велась про дохристиянських язичницьких богів) і теж суто задля покращення життя людини, а не як аванс за наступне служіння.

Версія про виникнення професій в міфології українців теж підтверджує припущення про вказаний вище погляд. Правда, тепер цей погляд обростає певними подробицями. В одних текстах професії створке Бог, в інших їх започатковує культурний герой. Характерно, що в багатьох випадках культурний герой творить для людей те, що підказав йому Бог (або боги). П.Чубинський (1839-1884) записав оповідку, за якою «проект» селянського воза для людей подав Бог і доручив зробити це св. Петру й св. Павлу, а ангел навчив людей будувати житло з вікнами [3; 115]. В інших текстах народних оповідок, колядок професії виступають як сакральні явища, бо їх культивували божественні істоти, а від них навчилися і люди. Це зокрема і в тексті замовляння: «Святий Адам орав, Ісус Христос насіння давав, а Мати Божа поливала та всім православним на поміч давала» [1; 175]. Таке є і в багатьох текстах колядок.

Узявши узагальнено викладені вище варіанти здобуття людиною продуктів землеробства та тваринництва, професій, які визначають спосіб життя, помічаємо, по-перше, що всі ці дари були для людини не сукупністю предметів чи знарядь, але живими сутностями, котрі прилучають її до божеств чи богів і крізь які мерехтить божественна благодать до людей. По-друге, бачимо в них типовий для багатьох міфологій світу поступовий рух до ототожнення першолюдини, культурного героя і бога. А ще дуже

часто – і тотема, в якого могла втілитись першолюдина, культурний герой чи якась інша істота. Безперечно, тексти зі згаданими персонажами відкриті для чисельних інтерпретацій і перетлумачень чи то в горизонті символіки міфологічної школи, чи то в поняттях психоаналізу чи, нарешті, крізь призму компаративістики... Кожен з цих або якихось інших підходів здатен розкрити нову грань проблеми. Але в будь-якому разі безперечним є те, що дані тексти можуть слугувати свідченням спроб людини вже перебороти парадигми анімістично-тотемістського світорозуміння.

Перед нами – артикуляція переходу до нового типу світорозуміння в рамках старої міфологічної системи. Старі тотеми вже підпорядковані новому героєві антропоморфічної форми. Їх образи (етнотипи, які походять з архитипів), занурені в нового зразку міфи, що трансформують спосіб життя й думання. В них, окрім усього іншого, помітні спроби людини увійти в контакт з вищими силами, аби придбати частину продукту, який виробляють ці вищі сили.

Як вже згадувалось вище, в найконцентрованішому вигляді особливості становлення людини і божественних сил виявились в міфах про оволодіння вогнем. Пояснення цьому просте. Здобуття вогню розцінювалось людиною як один із найважливіших поворотних моментів у своєму бутті. Часто воно дорівнювало за своїм значенням навіть події космогонічного масштабу – переходу світу від хаотичного стану до впорядкованості, Виняткове значення вогню в процесі появи ремесел, розподілу праці й статусу членів сім'ї зробило його одним із найзначиміших об'єктів міфотворчої діяльності людини. З оволодінням вогнем здобувалась відчутна автономія людини щодо природних умов життя, тому в міфах різних народів сюжети про оволодіння вогнем поєднувались із сюжетами розриву між богами й людьми, конфлікту між ними, а відтак – втрати людиною безсмертя, вигнання її з неба на землю, появами хвороб, прокляття людини Богом і т. ін.

В давньоукраїнській міфології збереглося кілька міфів про здобування людиною вогню. При цьому примітно, що в них відбилися різні оцінки факту оволодіння вогнем людиною крізь призму її взаємовідносин з богами. Це свідчить і про запозичення з чужих міфологій, і про наявність специфічних уявлень у різних племен, які стали субстратом українського етносу, і, нарешті, про різні етапи становлення духовності українців. Так, наприклад, в одних переказах, записаних Г. Булашевим (1860 р. н.) [5; 227], вогонь походить від каменів; за іншими переказами його навчився здобувати на безлюдному острові хлопець, якого прогнав від себе батько (слабкий натяк на розрив якихось первісних соціальних зв'язків як передумову здобуття вогню). В оповідках, записаних П. Чубинським, во-

гонь винайшли чорти або диявол. Тут перед нами вже цілковито інший тип уявлень про початки цивілізації. Щоправда, в цих оповідках про союз людини задля оволодіння із дияволом чи якимись іншими представниками злих сил-антагоністів богів ніде не згадується. Навпаки, в кількох оповідках говориться, що вогонь у чортів дістав Бог, а потім передав його людям. В кількох колядках викладено міф про передачу людям вогню Богом через св. Петра, через якогось фантастичного птаха. Є також колядки, в яких вогонь представлений в образі святого. Як бачимо, у всіх варіантах цих колядок про вогонь для людей когось посилає Бог, він же й приносить вогонь, якщо посланець із цим завданням не справився. При здійсненні цього акту Бог із святими знаходяться в гостях у людини, сидять з нею за одним столом, Сам же вогонь уявляється як священна істота, що вказує на давні індоєвропейські корені міфу.

Погляньмо тепер як виявляється досліджувана нами парадигма в сфері святочної обрядовості. В обрядовість Святого Вечора як одного з найшанованіших свят українців – свята, найбільш позначеного впливами містерій – входить звичай вшанування останнього снопа – Дідуха. На нього кладуть плуг чи борону. Дідухом, як стверджує видатний дослідник давньоукраїнської міфології К. Сосенко, називали також солому й сіно, розкидані по хаті в цей вечір, а самого Дідуха вже як антропоморфну істоту вважають принощем перших культурних здобутків. Це свято приурочене пізніше до народження Христа як захисника людей, що вказує і на розуміння персонажу Дідуха як такого захисника. Цей посередник між богами та людьми не стоїть ні в якому антагонізмі щодо богів.

Уособленням культурних героїв в українській обрядовості виступають також колядники. Вони вважали своїм завданням напрокукувати щастя й добробут, виголосити ідеальні зразки сімейних, моральних устоїв від імені себе як небесних посланців (саме такими первісно уявлялись колядники) і від імені того, хто їх послав.

Як ми мали нагоду пересвідчитись на багатьох прикладах з міфології, що осмислювала різні сфери життя, принцип патерналістського ставлення богів до людини проводився в давньоукраїнській міфології досить послідовно. Щобільше, під впливом цієї установки наші предки навіть переосмислювали й перероблювали сюжети інших міфів, як язичницьких, так і християнських. В українських колядках та щедрівках не знайшлося місця для Прометейя, що відкрито протиставив би себе Зевсові задля людей, бо наші предки просто не потребували героя такого типу. Не існувало також, наприклад, потреби в Люцифері. Сатана в народних оповідках часто співдіє з Богом у творенні світу, фауни, флори. Його протидії Богу або закінчуються невдачею і ганьбою, або, зрештою, приводять

до тих результатів, яких і добивався Бог. При цьому Бог завжди стоїть на боці людей.

З іншого боку тексти щедрівок, колядок дають в цілому неоднозначну картину позиції людини у відповідь на таке ставлення Бога до неї. В одних текстах мовиться про необхідність молитися на знак вдячності Богу. З інших текстів – особливо з тих, де мова йде про богів (культурних героїв), які займаються ремеслами і які дарують людям вироби з цих занять, – проглядає думка, що божі щедроти підштовхують людину до активних господарсько-економічних дій, не встановлюючи тут суворих регламентацій, строгих обрядів-заповідей. Активними діями людина підтверджує свій статус улюбленіці богів (чи Бога).

Не менш цікавим було б прослідкувати генезу уявлень про онтологічну природу Бога (вже не богів чи божеств, а Бога) в колядках та щедрівках. Це може привнести нові елементи в наші знання про світогляд українського етносу дохристиянської доби.

К.Сосенко виділяє три типи світогляду, які наклались один на одного в щедрівках і колядках. Це: а) первісна ідеологія. Характерним для неї є уявлення про Бога як про окрему тілесну істоту. Людині притаманні на цьому етапі безпосередні сердечні стосунки людей з Богом: прихід Бога в гості до господаря, допомога йому в господарстві, передача в дар засобів виробництва, вогню, рослин і т. пр.; б) втілення й величання Бога в астральних об'єктах. Це втілення може виступати у двох видах: у вигляді астральної трійці (Місяць, Сонце і Дощ або Місяць, Сонце і сам Господь), а також у вигляді астральної двійці (Місяць і Зоря); в) християнський світогляд, де Бог прямо виступає у звичному для християн вигляді і як найвища сутність. При цьому К.Сосенко розгортає думку, що ідея Бога в свідомості українського народу існувала апріорно завжди, а в дововіковій історії розвитку під впливом різних культурних течій лише набувала різних забарвлень. Під цим кутом зору він трактує й напрямок розвитку світоглядних підвалин щедрівок і колядок.

Це дуже важлива й глибока думка, хоч, безперечно, в цій царині дослідження потрібні різні підходи, тим паче, що конкретне втілення вказаної думки самим Сосенком викликає, на мій погляд, і певні сумніви.

Уважний аналіз текстів щедрівок, колядок, весільних чи купальських пісень підштовхує до думки, що ідея єдиного Бога виникла в давньоукраїнській міфології поступово, набуваючи різних форм у ході розвитку.

В найархаїчніших пластах весільних пісень, щедрівок, колядок подибуємо згадку про невиразний за зовнішнім виглядом та своїми функціями персонаж, який приходить в гості до господаря разом із Сонцем та Місяцем. В пізніших текстах його називають по-різному: янгол, Бог,

Різдво. Судячи з цих назв, таке божество має невиразний антропоморфічний вигляд, тому можна припустити, що в основі його лежить архетип Анімуса. Але цей архетип вже зраціоналізований міфологічними уявленнями про світобудову, господарську діяльність, часові цикли. В результаті в різних обрядових піснях образ із одними й тими ж характеристиками фігурує то як Бог, то як культурний герой, то як господар чи навіть як наречений.

Значно складнішу картину спостерігаємо тоді, коли в текстах фігурує персонаж Бога у вигляді астральних тіл. Цей феномен породжений кількома різноспрямованими тенденціями світоглядної сфери. Перенесення архетипічних образів на космічні об'єкти переплітається тут з родовими чи племінними міфами і, як вислід, астральні тіла починають фігурувати в духовній творчості як божества. Але окрім архетипічного підґрунтя ці персонажі мають і іншу світоглядну підоснову. В даних текстах збереглося відлуння ще однієї ознаки архаїчного світорозуміння – прямого ототожнення абстрактних означень явищ соціального чи морального плану з конкретними предметами, в даному випадкові з астральними тілами через опосередкування їх міфами.

Отже, в одному випадкові формувалось антропоморфне уявлення про Абсолют, в другому – виковувались уявлення про функції цього Абсолюту. А ось в текстах, котрі вже зазнали на собі вплив християнства, маємо справу з синтезом вказаних підходів. В цих текстах Бог виступає вже як самостійна істота, поруч з астральними тілами. Атмосферні явища, астральні тіла поступово втрачають свою сакральну природу й фігурують вже як звичайні природні явища, користь від яких носить суто прагматичний характер. Тому характерно, що в архаїчних текстах астральні об'єкти й природні явища зветься гостями з неба, а вже в пізніших – просто товаришами або гостями.

Оцей останній тип онтологічних установок виявився духовним середовищем, котре підірвало коріння розвитку щедрівок, колядок як потужного пізнавального й регулятивного культурно-історичного фактору. Натомість він став тим живильним ґрунтом, на якому проросли загадки, народні прикмети, казки.

Підводячи підсумок, можна говорити про виявлення статусу людини в історичному типі світогляду, який репрезентують обрядові пісні, і який виявляється через характеристики взаємин людини з божественним началом. Щонайперше в цій площині впадає в око напрям генези уявлень про статус людини і змісту взаємин людини з богами, якщо порівняти їх з тими, які викристалізувались в архаїчних текстах замовлянь. В чому конкретно це виявилось? В замовляннях людина почуває себе такою ж космічною силою, як і стихії чи боги, зате не почу-

вається як особлива, специфічна істота, здатна в цій своїй специфічності протистояти іншим космічним силам. В колядках та щедрівках людина постає вже як унікальний феномен з притаманними лише їй волею, захопленнями, слабостями. Але цей новий статус усвідомлюється й розцінюється не як результат звитяг над природними силами чи богами, а як вислід особливих взаємин патерналістського характеру між

людиною і богами (Богом). В той же час таке ставлення Бога до людини менш за все нагадує ставлення до неї як до піщинки, до безколючно малої величини. Це – взаємини близьких істот. В цьому можна побачити духовні передумови формування пізнішої установки на патерналістські уподобання і в ракурсі політичних стосунків, виробничих відносин.

Література:

1. Українські замовляння. – К.: Дніпро. 1993.
2. Щедрий вечір (колядки, щедрівки, засівалки). – К.: Б\м. 1992.
3. Чубинський П. Мудрість віків. У 2 т. – К.: Мистецтво. 1995.
4. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра. 1992.
5. Еліаде М. Мифи, сновидення, мистери. «Рефла-бук», «Ваклер» 1996.

О.В. ГАРНИК

ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ОБ'ЄКТ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Гарник Олександр Васильович – докторант кафедри філософії Дніпропетровського національного університету, доцент, кандидат філософських наук

Останні десятиліття ХХ ст. відзначені очевидним зростанням інтересу до філософсько-світоглядних аспектів осмислення прав людини, про що свідчать, зокрема, численні теоретико-практичні дискурси та публікації солідних праць з цієї проблематики (наприклад, збірка есе «Філософські засади прав людини», підготовлена Міжнародним Інститутом філософії та видана ЮНЕСКО у 1986 р.). Вельми показовим сьогодні є й поширення в інтелектуальних колах Заходу думок щодо нагальності пошуку нового філософського базису для прав людини.

Як зазначається у вступній частині до вищезгаданої збірки, ця обставина пов'язана передусім з тим розмаїттям тлумачень самого поняття прав людини, яке постійно посилюється з часу прийняття Загальної декларації прав людини в 1948 р. Можна констатувати вкрай суперечливу ситуацію: з одного боку, маємо фактичність визнання Декларації майже всіма державами, а з іншого – «конфлікт інтерпретацій» щодо значення, змісту, способів здійснення та ієрархії прав людини, який загострюється у зв'язку з відомим розширенням їх номенклатури (доповнення традиційних громадсько-політичних прав економічними, соціальними та культурними правами), аж надто у контексті міжкультурних дискурсів з проблем прав людини [12, 9-19].

Чи можливе принципове примирення розбіжностей в інтерпретації поняття прав людини

як такого та тексту Декларації взагалі? Найрізноманітніші відповіді на це питання виходять з визнання того, що концептуальна мова, якою викладаються Декларація 1948 р. та, принаймні, преамбули ло Пактів 1966 р., за своїм походженням західна (зумовлена особливим культурним фоном процесу модернізації західного суспільства): вона веде свій родовід безпосередньо від природно-правової думки ХVІІ – ХVІІІ ст., яка зазнала істотних смислових корективів під впливом критики з боку правового позитивізму, філософського утилітаризму, культуррелятивізму та історизму в ХІХ – першій половині ХХ ст. То чи може ця мова, що відбиває закорінені в західній культурі ціннісні уявлення (так звані «базові переконання», за термінологією Ч.Тейлора та інших «комунітаристів») щодо людської особи та гідності людини, бути релевантною для політичних культур, які не надають такого ж фундаментального значення, скажімо, автономії індивіда чи розмежуванню права та моралі» [13, 51-52]? А відтак маємо найбільш дискусійну в наш час проблему – проблему універсальності ідеї прав людини: чи є ці права лише західною концепцією, або ж їх домагання всезагальної значущості та обов'язковості справедливі для кожної культури, усіх спільнот та індивідів (так би мовити, незалежно від історичного простору та часу)?

Звісно, зазначена проблема має не лише науково-правовий (що найперше компаративі-

стсько-правовий), культурологічний, історико-етнічний та інші виміри, але за своєю смисловістивною суттю є насамперед проблемою філософською, яка вимагає свого осмислення за допомогою відповідних засобів філософської рефлексії. Скажімо, один з вірогідних шляхів її плідного розв'язання може набути такого вигляду: спершу визначити первісний філософсько-світоглядний контекст, в якому права людини знаходять свій сенс, а потім спробувати відшукати більш адекватний контекст для цих прав у горизонті інших культур. Справді, як стверджує у цьому зв'язку П.Рікер, будь-який текст можна взяти із його первісного контексту та вкласти в інший, де він отримує новий сенс. Але ця інтерпретаційна робота, в свою чергу, потребує визначення критеріїв, за якими відрізняються зазначені контексти [12, 11]; насамперед щодо інтерпретаційної специфіки таких ключових складових змісту поняття «права людини», як «право» та «природа людини». І, вочевидь, пошук таких критеріїв неодмінно занурює дослідну думку в найглибші підвалини тематико-проблемної царини прав людини, які можна редукувати до двох питань: 1) яким є специфічний характер прав людини відносно права взагалі? 2) яку позицію щодо природи людини слід прийняти, щоб уможливити концепцію прав людини?

Саме ці та похідні від них питання значною мірою визначають сьогодні зміст гострих суперечок, які точаться між прихильниками позитивістського та юснатуралістського праворозуміння, «комунітаристами» та «неолібералами», а також «деконструктуралістами», «концептуалістами», представниками інших постмодерністських орієнтацій та їх опонентами. Прикметно, що вирішальний вплив на ту чи іншу позицію має принципове ставлення дослідника до проблеми нагальності та можливості філософського обґрунтування прав людини. Скажімо, такі відомі поборники ідеї прав людини, як Р.Дворкін та Дж.Роулс, не визнають філософського підґрунтя прав людини, а отже, самої можливості їх обґрунтування засобами філософської рефлексії. І саме ця обставина, як здається, робить їх аргументацію надто вже вразливою для критики з боку тих фахівців (наприклад, «комунітаристів»), що категорично заперечують універсалістські домагання концепції прав людини і природу та статус останніх обмежують контекстом уявлень про спільне благо, притаманним традиції певної (партикулярної) спільноти.

Так, стверджуючи пріоритет «права» перед «благом» як засадничий принцип своєї теорії справедливості, Роулс піддає сумніву спроможність філософії «забезпечити нас ефективною базою для політичної концепції справедливості у демократичному суспільстві»; натомість, він пропонує обмежитись збиранням «таким усталених переконань, як визнання релігійної то-

лерантності і відмова від рабства», а потім спробувати «скласти з базових інтуїтивних ідей і принципів, що містяться в цих переконаннях, послідовну концепцію справедливості» [11, 230]. Мабуть, має рацію Р.Рорті (який сам позбавляє «права людини» універсального та позаісторичного сенсу на підставі їх віднесення до «історично контингентного мовного словника західної традиції»), що зазначений підхід є цілком історичистським та антиуніверсалістським і значно зближує Роулса з принциповими поглядами «комунітаристів» на проблему прав людини та справедливості. «Те, що у природі людині закладено мати права і потім питати як суспільство може зберегти і захистити ці права, не є чимось таким, що ми знаємо напевне, для впевненості у чому у нас є тверде філософське підґрунтя» [7, 21].

За Дворкіним, ми повинні визнавати невідчужені «права людини», але без спроби підкріпити це визнання філософською теорією «людської природи»; ми повинні відмовитись від метафізичних оцінок того, чим є право, і у той же час наполягати на тому, що усюди, у всі часи і у всіх культурах, люди мали одні й ті самі базові права. Існування останніх не можна продемонструвати, але, згідно з Дворкіним, з того факту, що певне твердження не може бути доведеним, ще не випливає, що воно не є істинним [10, 81]. Однак цей «аргумент», як влучно зазначає відомий «комунітарист» А.Макінтайр, може бути застосованим для захисту тверджень про все що завгодно. За його переконанням, не існує універсально значущих «прав людини», і віра і них «того ж гатунку, що й віра в відьом та єдинорогів». Концепція прав людини постає як найпопулярніша в наш час моральна фікція, яка так і не змогла виправдати наданий їй філософською думкою Просвітництва статус об'єктивного та надособистісного політико-правового критерію [6, 99-100]. «Легітимною фікцією називає поняття «прав людини» і Ж.Дерріда: воно призначене для легітимації позитивного права, яке із своєї власної природи (зумовленої політичною владою) може набути лише ознак легальності – не легітимності» [9, 27].

Принципово іншого (на мій погляд, більш конструктивного) вигляду набуває ті позиції, що ґрунтуються на розумінні права як одного з визначальних вимірів людського буття, «природи людини». Людина – це істота, яка створюється правовим порядком... Людина, просто тому, що вона людина, повинна мати якусь певне право, – це, за О.Гьофе, вихідні положення «антропології прав людини». Для такого підходу характерним є осмислення прав людини як умов можливості здобуття та здійснення людиною всіх інших прав (тобто умов можливості реалізації себе як людини). За своєю суттю це трансцендентальні права, і в цьому сенсі (і тільки в цьому сенсі) ідея прав людини може і повинна

розглядатися як ідея універсальна, що трансцендує просторово-часові виміри людської історії та культури [3, 46–48].

З огляду на визнану неадекватність за сучасних умов тих чи тих субстанційно-метафізичних способів обґрунтування правових норм (скажімо, в сенсі традиційного «природного права») щойно зазначений підхід потребує нових, «постметафізичних» засобів філософсько-рефлексивного осягнення прав людини, аж надто в контексті розв'язання проблеми їх універсальної значущості. Насамперед це стосується концептуально-методологічного потенціалу сучасної німецької комунікативної філософії (що була започаткована К.-О.Апелем та Ю.Габермасом), предметно зорієнтованої на аналіз глибинних умов можливості мовно-комунікативного спілкування, виявлення та обґрунтування загальних (універсальних) норм, що складають підвалини комунікативних практик і виникають у мовленевих взаємодіях людей.

Зі свого найсуттєвішого боку комунікативна філософія постає як універсалістська етика спільної відповідальності людей, а саме як такий різновид макроетики, для якого найвищою інстанцією суспільного життя (за словами Апеля, «мета – інституцією усіх інституцій») є лише аргументований дискурс принципово рівноправних та рівновідповідальних представників усіх людських інтересів та домагань значущості [1, 10]. На основі теорії остаточного обґрунтування (з її центральним принципом уникнення перформативної самосуперечності) Апелем вводиться контрфактичний момент, який призначений для трансцендування фактичного дискурсу, а саме – категорія «трансцендентальної (ідеальної) комунікації» (її, у певному сенсі, можна розглядати як комунікативно-теоретичний корелят «природного права»). Остання хоч і розглядається як регулятивна ідея, але має статус апріорі нормативної передумови, що зреалізовується в кожному серйозному практичному дискурсі.

Інакше кажучи, будь-яка соціокультурно зумовлена ситуація серйозної аргументації не може ухилитися від контрфактичного передбачення умов «ідеальної комунікації»; натомість, саме це передбачення розглядається комунікативною філософією як вищий ідеальний критерій загальнозначущості норм для усіх індивідів та усіх культур в сучасному світі [8, 59–66]. Насамперед це має відношення до прав людини, які у трансцендентально-прагматичний спосіб експлікуються як нормативні умови можливості ідеального дискурсу взагалі (а отже, кожного серйозного реального дискурсу з обґрунтування норм), що надає їм статус універсальних над-позитивних принципів політико-правової легітимності.

Зазначена методологічна орієнтація дозволяє уникнути тих головних недоліків, що прита-

манні як «комунітаристський», так і «неоліберальний» інтерпретації проблеми прав людини. Для останніх насамперед недостатнім є суто формальний заклик (кантівського походження) до автономного суб'єкта доброї волі, до категоричного імперативу як універсально-значущого принципу перевірки вищезгаданих принципів політико-правової легітимності, що їх так званій усамітнений суб'єкт міг би сам уявити, щоб обґрунтувати конкретні норми в сенсі всезагального законодавства як для всіх прийнятні. Йдеться про брак фактичного апріорі певної традиції спільноти, а отже, й страчення бачення комунікативного опосередкування через історико-культурну традицію та вживання мови смислу й значущості прав людини, на чому наголошує «комунітаризм» у своїй критиці «лібералів» та «неолібералів».

Однак, за Апелем, екзистенціально-герменевтична позиція більшості «комунітаристів» щодо залежності нашого мислення від контингентного передрозуміння світу не в змові запропонувати нормативно-деонтологічну орієнтацію на майбутнє, притаманну комунікативному опосередкуванню можливої універсальної значущості норм, тобто орієнтацію на належне в сенсі можливого трансцендування за межі фактичної належності до певної традиції засобами універсалістського утворення консенсусу [3, 380–381]. В цьому й полягає визначною мірою причина того, що «комунітаристи» заперечують раціональне обґрунтування таких універсально-значущих норм, як права людини, звертаючись до «усталених цінностей», «базових переконань» і т.ін. власної традиції та ігноруючи принципи, котрі трансцендують за межі партикулярної традиції спільноти. «Наслідком цього те, що вони вимушені або відмовитися від будь-якого обґрунтування стандарту раціональності чи принципів, або редукувати обґрунтування цього стандарту – наприклад, істинності та нормативної правильності – до партикулярного стандарту раціональності. В обох випадках, наголошує Апель, – це призводить до того, що перформативно послідовна аргументація, якщо виходити з комунітаристської позиції, стає неможливою» [3, 382]. Але така аргументація, як вже зазначалося, уможлиблюється в концептуальних межах комунікативної (трансцендентально-прагматичної) філософії, яка передбачає в статусі регулятивного принципу ідею необмеженої (непартикулярної) ідеальної комунікативної спільноти; остання має бути контрфактичною передумовою уявлення про ідеальні умови дискурсу в кожному реальному дискурсі, в якому йдеться про аргументоване вирішення чи критичне перевіряння домагань універсальної значущості.

Апель вважає, що суперечки між «неолібералами» та «комунітаристами» взагалі надто далекі від вирішення проблеми пріоритету «пра-

ва» (прав людини) над «благом» («усталеними цінностями» певної спільноти), якщо її вимірювати лише контингентними масштабами власної культурної традиції. Останнє таїть у собі або песимістичну зневіру у можливість етичних рішень, або нарцисичне самозамилування. Причину такого стану речей німецький філософ вбачає в тому, що самі дискусії, по суті, обмежуються контекстом західної цивілізації, представники цих альтернативних течій сучасної соціальної філософії «виходять із європоцентристських самоочевидостей, які з позицій неєвропейських чи незахідних культур можуть сприйматися як ідіосинкразія» [2, 362]. Скажімо, для Р.Рорті є самозрозумілим визнання традиції здорового глузду та розвинутих політичних інституцій – як «ліберально-демократичних». Але вже те, що він здатний визначати таку традицію як «історично-контингентне підґрунтя консенсусу» для будь-якої етично-правової дискусії, має своєю основою філософію Просвітництва, яка вкоренила аксіому рівних прав для всіх людей та особисту свободу, власність та здійснення щастя в політичних інституціях (наприклад, з американської конституції) [2, 362-363].

На відміну від радикальних варіацій «неолібералізму» та «комунітаризму», Апелъ висовує та обґрунтовує «формальний принцип доповнювальності між етикою справедливості (для всіх) і етноетикою добра (для нас)», акцентуючи на нормативній перевазі першої над останньою. Підставою для цього йому слугує універсалістська позиція щодо рівності прав людей на самоутвердження: вона нормативно-етично визнає права людини на збереження культурної ідентичності, а отже, так само визнає також і людську належність до етнічної чи квазіетнічної традиції певної спільноти. Саме тут і з'являється можливість взаємоповнення універсалістської етики рівних прав і обов'язків усіх індивідів і усіх локальних етнокультурних спільнот та комунітаристського партикуляризму, тому що право на культурну ідентичність можна розглядати як значуще для всіх людей індивідуальне право [2, 365].

Засадницька для апелівської аргументації теза полягає в трансцендентально-прагматичному граничному обґрунтуванні морально-правових норм, що уможливується на основі комунікативно-теоретичній трансформації етики Канта. Німецький дослідник виходить з того, що в обговоренні будь-яких проблем ми неминуче вже маємо передумовою факт визнання рівних прав усіх учасників дискурсу, рівних прав представляти у дискусії будь-які свої інтереси в прагненні доброго життя (для нас), тобто інтереси культурної ідентичності учасників можливого дискурсу. На це ми маємо право доти, доки згодні поважати головну норму аргументативного дискурсу, а саме: підтримувати вже апіорі визнану рівноправність та спільну відпові-

дальність усіх можливих партнерів дискурсу [2, 366].

Тим самим вже надані умови можливості обґрунтування формальної доповнювальності універсалістської етики справедливості та індивідуальної орієнтації на традиційні цінності партикулярної спільноти. Щоправда, як підкреслює Апелъ, із застереженням у вигляді висунутої Кантом та Роулсом умови пріоритету універсалізму справедливості, що накладає щоразові обмеження на всі випадки реалізації приватних та особливих інтересів людей та спільнот. Проте саме ця настанова не дає можливості нікому виводити з морального принципу такі обов'язки, що наперед встановлювали б обмеження особливих інтересів людей чи спільнот (тобто апіорі обмежували б комунітаристську етику). Швидше, ця нормативна вимога узгодженості формального універсалізму та локально значущої етноетики, ще має стати предметом відкритої дискусії, завданням досягнення консенсусу за допомогою дискурсу. У мультикультурному суспільстві, зазначає Апелъ, це питання узгодженості в ідеалі перетворюється на обов'язок досягнення перманентного комунікативного порозуміння всіх його різнокультурних складових [2, 367].

Згідно з Апелем, саме проблема прав людини дає змогу трансцендентально-прагматично обґрунтувати права учасників будь-якого практичного дискурсу, які мають визнаватися як нормативні умови можливості ідеального дискурсу взагалі. У зв'язку з цим він звертається до проблеми прав жінки. Адже легко показати, що ототожнення індивідуальних прав людини з її ж таки традиційними етноетичними правами та обов'язками часто-густо суперечить інтересам жінки. Так, наприклад, в Німеччині брати дівчини (усі вони з Туреччини) вбили її за те, що вона, всупереч волі родини, кохалася з хлопцем, тобто зганьбила своїх родичів. Апелъ вважає, що в даному разі може бути встановлено таку норму апіорі, згідно з якою у наш час мають долатися будь-які обмеження, що стосуються етноетики, якщо вони суперечити універсалістській етиці прав людини [2, 368-369].

На вищезазначених підставах засновники комунікативної філософії підходять й до самих дискурсів з прав людини. Як стверджує Ю.Габермас, герменевтична рефлексія, спрямована на «початковий стан» їх учасників – представників рівних культур, зосереджує нашу увагу на нормативних моментах, які є прихованими передумовами будь-якого аргументативного дискурсу. Адже незалежно від культурного фону, всі учасники добре інтуїтивно знають про неможливість консенсусу на основі переконань без відносин взаємного визнання, обміну перспективами, спільно створеної готовності подивитися очима стороннього на власні традиції, готовності учитися один у одного тощо. «На цій

основі стає можливою критика не лише упереджених способів прочитання, тенденційних тлумачень і примітивних здійснень прав людини,

але й широко вживаного безсоромного використання цих прав з метою приховання, затулювання партикулярних інтересів» [4, 61-62].

Література:

1. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності в ситуації сучасного світу // Апель К.-О. Дискурсивна етика: політика і право. - К., 1999.
2. Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнювальність? // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія: Підручник. - К., 1999.
3. Апель К.-О. Спрямування англо-американського «комунітаризму» в світлі дискурсивної етики // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія: Підручник. - К., 1999.
4. Габермас Ю. До легітимації через права людини. - К., 1999.
5. Гьоффе О. Політична антропологія в особливому полі уваги права // Гьоффе О. Вибрані статті. - К., 1998.
6. Макінтайр А. После добродетели: Исследования теории морали. - М., 2000.
7. Рорти Р. Пріоритет демократії перед філософією. - К., 1998.
8. Apel K.-O. The Transcendental-Pragmatic Foundation of Discourse Ethics // Апель К.-О. Вибрані статті. - К., 1999.
9. Derrida J. Force of Law // Deconstruction and the Possibility of Justice / Ed. D.Cornell. Cardoro, 1992.
10. Dworkin R. Taking Rights Seriously. L., 1977
11. Dworkin J. Justics as Fairness: Political not Metaphysical // Philosophy and Public Affairs. 1985. № 14.
12. Ricoeur P. Introduction // Philosophical Foundations of Human Rights. UNESCO, 1986.
13. Tailor Ch. Human Rights: The Legal Culture // Ibid.

В. Б. ОКОРОКОВ

К КРИТИКЕ РЕЛЯТИВНОСТИ «ЧИСТЫХ НАУК» (СУЩНОСТЬ КАК ИНВАРИАНТА ФЕНОМЕНОЛОГИИ)

Окорок Вiктор Бронiславович – докторант кафедри філософії Дніпропетровського національного університету, кандидат філософських наук

Проблема первичного обоснования философии и наук, возникающая в европейском мышлении вместе с проблемой ясности и очевидности, безусловно, нуждалась в поправках и уточнениях. Если истолковать Хайдеггера в духе современной философии, то становится понятным, что вся новоевропейская мысль развивалась в направлении поправок к Декарту, а учение Картезия явилось символом чистой науки. Обобщением такого подхода стали концепции науки конца XIX в.: натурализм, историзм, психологизм и логицизм, – представители которых стремились, в соответствии с принципами Э.Маха (возвестившего об избыточности в развитых науках объяснительной части и достаточности описательной), обосновать очевидности естествознания и философии посредством «чистых» наук (истории, логики, психологии и т.д.). Так, на основе принципа экономии мышления каждый из них утверждал, что нет необходимости доказывать и обосновывать приоритеты своей науки (например, психологии у психологов), так как они ясны и очевидны.

Иными словами, неизбежным следствием «очевидности» стало превосходство той науки, которая с точки зрения того или иного мыслителя, была очевидной (без доказательств).

Фреге вслед за Лейбницем, раскрывшим тезис «о сводимости математики к логике», т.е. истинность аналитических утверждений во всех возможных мирах, отстаивал приоритет логики; В.Дильтей, разрабатывающий проект «критики исторического разума», стремился посредством истории снять субъективно-объектную оппозицию; Б.Эрдман, Т.Липпс, К.Штумпф и др. усматривали необходимость логических законов в ассоциативных связях сознания. В духе этих теорий ранний Гуссерль пытался использовать психологизм для оправдания оснований математики и логики. Он, переживая увлечение психологизмом в период написания «Философии арифметики» (вышедшей в 1891 г.), утверждал, что основные идеи этого направления разработаны Дж.Миллем, Х.Зигвартом, В.Вундтом, Э.Махом, Р.Авенариусом и др. Его «Философия арифметики» связана с попыткой психологического обоснования фундаментальных математических структур. Отвергая позицию логицистов, Гуссерль считал правомерной редукцию понятия числа к психологической способности считать.

Однако критика психологических взглядов со стороны Г.Фреге заставила его отказаться от этого хорошо разработанного (к концу XIX

в.) направления. Г.Фреге назвал наивной гуссерлианскую концепцию числа, ибо психология, по его мнению, не способна дать ничего кроме суждений о фактах, в то время как математические суждения универсальны и объективны. Число, по Фреге, – это класс всех классов, элементы которых находятся во взаимном соответствии. Возражения Г.Фреге, заставили Гуссерля пересмотреть свои взгляды и повернуть к антипсихологизму.

И хотя на более позднем этапе свою концепцию он считал теорией, радикально искоренившей психологизм, некоторые из столпов имманентной и неокантианской философии, например, В.Шуппе и П.Наторп, упрекали его именно в психологизме. Демаркация психологизма и логицизма есть та едва уловимая граница, по которой проходили все изыскания Гуссерля после «Логических исследований». Феноменология Гуссерля и есть форма психологизма, априорная часть которой уходит корнями в «чистую логику». Таким образом, психологизм навсегда остался для Гуссерля скрытой проблемой.

Имея опыт поисков оснований одной из «чистых наук» (арифметики), Гуссерль в самом конце XIX в., попытался обобщить его на всю систему «чистых» и гуманитарных наук и построить «философию как строгую науку». Под давлением строгих усилий Г.Фреге он рассматривает и натурализм в его версии экспериментальной психологии в качестве мнимой основы философии. В своей критике историцизма Гуссерль выступает, прежде всего, против В.Дильтея, так как и историцизм не в состоянии внести вклад построения философии как строгой науки. В то же время гуссерлевская критика психологизма заключается в том, что он отвергает различного рода попытки представить логические связи как частные случаи психологических, которые ведут к скептицизму (сомнению в познаваемости) и релятивизму (утрате каких-либо устойчивых закономерностей в познании). Критику психологизма он воспринял у Г.Фреге и Б.Вольцано, а важнейшие положения своей феноменологии у Ф.Брентано.

Б.Вольцано, выступая против психологизма в логике, истинам приписывал идеальное объективное существование. Он высказал идею, разработанную в дальнейшем Гуссерлем: логика от психологии не зависит и не может быть обоснована эмпирически (законы логики не тождественны процессам, протекающим в мыслящем сознании). Б.Вольцано полагал, что чисто логический смысл истин-в-себе, как и утверждений-в-себе, не зависит от того, мыслим мы их или нет. Они составляют (наподобие вещей-в-себе) часть единого логико-объективного мира и не зависят от субъекта познания.

Пытаясь разобраться в причинах неудовлетворительности попыток психологизма, натура-

лизма и историцизма дать обоснование «чистых наук», Гуссерль приходит к выводу, что их аподиктическая несостоятельность в релятивизме.

К концу XIX в. самая возможность релятивизма в теории познания (и логике) еще рассматривалась с позиций классической философии, иными словами, любой «теории познания» должны были предшествовать «известные предпосылки»; здесь проявлялся известный закон Лейбница («все имеет свои достаточные основания»). Поэтому релятивность на гносеологическом уровне подменялась онтологическими основаниями на предшествующем ему уровне (в виде «имманентной абсолютной воли», «творческого порыва» или отдельных теорий). Лишь в XX в. К.Гедель показал, что все системы типа «Principia Mathematica» (А.Уйтхеда и Б.Рассела) существенно не полны.

Первые глобалистские устремления психологизма очерчены релятивистской формулой Протагора «Человек есть мера всех вещей». В «Логических исследованиях» Гуссерль пишет: «Специфический релятивизм утверждает: для каждого вида живых существ истинно то, что должно быть истинно сообразно их организации, согласно законам их мышления. Это учение противоречиво. Ибо из него следует, что одно и то же содержание суждения (положение) для одного, а именно для субъекта вида homo истинно, для другого же, а именно для субъекта иначе устроенного вида, может быть ложным. Но одно и то же суждение не может быть тем и другим – и истинным, и ложным. Это ясно из самого смысла слов «истинно» и «ложно». Если релятивист употребляет эти слова в соответствующем им значении, то его тезис утверждает то, что противоречит собственному смыслу этого тезиса» [1, 258-259]. То есть всякая истина относительна и зависит от высказывающего суждение субъекта. Но если даже истина относительна, тогда что же может быть основанием строгой науки. Пытаясь ответить на этот вопрос, Гуссерль приходит к исследованию понятия «сущность».

При этом феноменология выявила одно важное следствие бытия «чистых наук», все они опираются на бытие «чистых сущностей», которые почти не изменяются на протяжении истории. Но если в донаучную эпоху они интерпретировались как идеи, истины, формы, ангелы и т.д., то в свете сложных взаимоотношений естествознания и философии они все более отчетливо проявляются в качестве компонент бытия и в таком виде как инструменты науки и философии. Ф.фон Херрман при исследовании сущего как такового по рецепту Хайдеггера предлагает уяснить, «что вульгарное понятие феномена подразумевает не сущее, как оно показывает себя в донаучном к нему подходе, а сущее как тематический предмет научного и притом позитивно-научного исследования» [4,

41]. В таком ракурсе даже феноменологический подход к сущности он называет вульгарным, так и он ориентирован, прежде всего, на метод. Наука, согласно Хайдеггеру, подменяя естество вещи, конкретно-методологической обработкой, искажает ее сущность и навязывает ей свой способ бытия. Поэтому важно очиститься, по Хайдеггеру, от всякого позитивно-научного истолкования сущности и раскрыть ее в собственном свете, чего не достигает даже феноменология, ибо и она ищет, скорее, научность вещи, а не ее бытие. «Тематический предмет философии... бытие сущего, и притом таким образом, что вопрос о бытии сущего проводится через вопрос о смысле бытия вообще» [4, 41]. Так что сущее проявляется в своих истинных свойствах только в поле онтологии, и притом, по Хайдеггеру, фундаментальной. Феномен становится прозрачным для мышления лишь тогда, когда его формальное проявление направлено на сущее (что было названо расформализацией), в этом случае исчезает проблема применения метода к предмету. Но сущее это не только то, что опосредовано методом и обнаруживается в нашем отношении, но и я сам, то есть то, что раскрывается в виде экзистенции (как способ моего бытия). Таким образом, бытие открывает нам сущее, но лишь в том аспекте, в котором я лишаюсь экзистенции и превращаюсь в сущее. «Понятность бытия в бытийном понимании означает разомкнутость как отзывчивость бытия... Если бытие сущего составляет тематический предмет феноменологической философии, то лишь как разомкнутость бытия» [4, 50]. В той мере, в какой я могу приоткрыть (разомкнуть) бытие в интересующем меня направлении, оно проявляется как сущее.

Пытаясь вырваться из такой сложной мотивации, Гуссерль, опираясь только на сознание, приостанавливает действие бытия и получает два вида интуиции: интуицию факта и интуицию сущности. Когда факт является нашему сознанию в виде феномена, вместе с ним оно улавливает и сущность. Сущности, по Гуссерлю, и есть типические модусы явленности феномена. Здесь уже возникает проблема, что же первично: либо идея сущности проявляется из множественности предметов (например, деревьев), либо наоборот все предметы – частные случаи сущности (деревоности). Но в обоих случаях сущность выступает как некий неизменный параметр, представляющий предметы (и феномены) в сознании и в таком качестве выступающие константами всех возможных миров, которые только могут проявиться в мышлении. Чтобы сравнивать множество фактов, уже необходимо иметь представление об их сущности. Парадоксальность сознания проявляется в том, что понятие сущности обрамляется в традиции (на этом основано предпонимание), но там же оно и овнешвляется (т.е. соответствует

не столько требованиям выражаемого предмета, сколько представлениям о нем традиции). Сознание как носитель сущности несет в себе и все ее расходимости. Гуссерль выступает представителем строгой науки, так как узаконивает абсолютность сущностей. «Предвидение сущностей и есть эйдетическая интуиция, в отличие от интуиции эмпирической, улавливающей отдельные вещи. Конечно, реальны только единичные факты, но лишь универсальные сущности позволяют классифицировать, опознавать и различать единое» [3, 373]. Феноменология ищет во всяких приводящих в сознание данностях типические модусы, которые в случае их обнаружения и проявляются как сущности. И постольку, поскольку они обнаруживаются как единство, не подвергающееся трансформации в сознании, то превращаются в инварианты для мышления, которые сохраняются при любых его преобразованиях (в традиции, языке, бытии и т.д.). Обнаруженные методом эйдетического варьирования (когда характеристики понятия выделяются методом вариации до тех пор, пока мы не приходим к сущностным инвариантным свойствам) [3, 373], сущности в дальнейшем вариации не подлежат (именно посредством такого подхода Декарт выводит фундаментальное свойство бытия материи, выражаемое в протяженности, обнаружив, что она сохраняется при любых преобразованиях материи). Важнейшим свойством сущности для мышления является то, что они обнаруживаются не только в чувственно воспринимаемом мире, но и в мире надежд и влечений. Именно по признаку среды пребывания сущностей разошлись первые крупные феноменологи: М.Шелер исследовал феноменологию ценностей, Р.Отто типологию религиозного опыта, а Гуссерль – формальную онтологию, которая должна предшествовать региональной. Исследуя различные формы данностей сознания, Гуссерль проводит соответствующее разделение наук. Разница между фактом (как данность) и сущностью (как естество) становится для Гуссерля основой обоснования логики и математики. Математические и логические суждения, располагающиеся в пространстве естествоности, необходимы и всеобщы, ибо они выражают отношения между сущностями [3, 173]. Таким образом, математика и логика являются чистыми науками, обнаруживающими себя как пространства бытия сущностей. Логико-математическое и эмпирическое не совпадает, опытные данные нуждаются в соотношении с фактами, тогда как сущностные утверждения в этом не нуждаются. Итак, математика и логика как «свод» бытия сущностей являются и сами инвариантными «сущностями» (науками), преобразование которых в мышлении (посредством доказательства) не выводит за пределы «чистого» мышления. Это дало право Канту говорить

о чувственности от имени математики, а о рас­судке – от имени логики (категорий). Тем са­мым трансцендентальная философия легитими­ровала априорное бытие «чистых наук», инва­риантных относительно любых преобразований мышления (на уровне чувственности и рассу­дка). Гуссерль расширил сферу инвариантно­сти, утверждая, что «наука» (опирающаяся на бытие сущностей) говорит от имени «вечнос­ти». Феноменология наука о сущностях, а не о фактах, поэтому она также является «чистой наукой», претендующей на право быть первой философией. В отличие от психологии и дру­гих «частных» наук, интересующихся частными фактами, предметом ее рассмотрения являют­ся общие сущности. Феноменология тем и обо­собила себя от предшествующих «чистых наук», что она проявляется в иной сфере. Областью бытия чистых наук, таких как математика, логи­ка и метафизика, является априорность (а точ­нее сказать, абстрактные метафизические рас­ширения разума, которые в дальнейшем пыта­лись конституировать и в виде «жизненного мира», и в виде третьего мира и т.д.), обла­стью бытия феноменологии является только соз­нание (чистое мышление). Ограничив сферу бытия сущностей (сознанием), Гуссерль полу­чил принципиально новый подход и метод, что позволило ему использовать свойства сознания для дальнейшего очищения сущностей. Ему важен уже не факт существования мира как не­обходимое условие бытия «частных» наук, а факт существования сознания, как необходимое ус­ловие существования общих наук. По утверж­дению Э.Паччи, проблема не в существовании мира, проблема в смысле и наук, и мира для меня [3, 375]. С точки зрения новой парадигмы Гуссерля, единственное, что может удержаться в скобках это сознание, ибо метод эпохе заим­ствован у самого сознания и подогнан под его очистку. То, что инвариантно для сознания, ста­новится каркасом феноменологии. Нужно заме­тить, что с такой новой позиции и традиция, и язык, и сами науки уже проявляются лишь как «сущности», подлежащие «феноменологической очистке». Поэтому феноменология получила до­ступ к тому, что считалось в истории священ­ным и недоступным. Сменился сам метод «очи­стки» очевидностей и сущностей, а, следова­тельно, значительно расширилась сфера воз­действия феноменологического метода. Путь феноменологии очевиден: от актуального созна­ния конкретного человека к абсолютному (фе­номенологическому) сознанию, поэтому и исти­ны как чистые сущности противопоставляются в ней актуальной жизнедеятельности реально­го сознания. У Гуссерля возникает разрыв меж­ду психологическим и абсолютным. Психологию он отвергает исходя из временности психоло­гических фактов, абсолютность же проявляется только в эйдетических сущностях феномено­

логического сознания (по аналогии с сущнос­тями математики и логики). Феноменология лишь указывает путь к «чистым» незамутненным сущностям и стремится прорваться к ним че­рез наслоения бытия, она видит в свою задачу в прояснении смысла сущностей. Ученик Гус­серля Хайдеггер прояснял уже смысл бытия. Истина, значение, смысл, сущность, язык и бытие есть продукты отношения, корреляции сознания и вещи (мира). Проблема в том, что­бы прояснить ту нишу, которую каждое из этих понятий занимает в релятивности мышления. Науки, занимающиеся их чистотой, строгостью и аподиктичностью, задают, нормируют эту релятивность. «Значение мыслится по образу и подобию самотождественного предмета, зна­чение, по Гуссерлю, это эйдос, которым созна­ние наделяет предмет» [2, 13]. Значение мыс­лится, как некая форма, которая никогда не может быть тождественной предмету.

Ближе к концу своей жизни гениальное чу­тье Гуссерля заставило его вскрыть суть еще одной корреляции – между людьми, которая конституирует уже другой ряд понятий (этичес­кий): добро, справедливость, зло и т.д. Если истины и сущности, как и сами математика и логика, безмолвны, то этическое проявляется в действии и «кричит» (вопиет) о себе. Вместе с тем на протяжении истории становления цивилизации этическое, онтологическое, лингвисти­ческое и гносеологическое настолько тесно пе­реплелись, что человек утратил верное пред­ставление о реальности. Лишь последователь­ное возникновение «наук» (особенно «наук о духе») маркировало эту «зыбкую почву» реля­тивности мышления, которую Гуссерль видел в психологии, а Хайдеггер – в забвении бытия.

Фактически же, ситуация гораздо шире и сложнее. Релятивизм всегда продукт времен­ности и движения. Кант, естественно, еще не ставит вопрос о том, возможны ли динамиче­ские науки в области «чистого мышления». Рас­ширяя эту проблематику на философские со­бытия начала XX в. и включая в нее феномено­логию Гуссерля, можно обнаружить, что фено­менология «строгих наук» является, по суще­ству, первой попыткой создать такую науку в области «духа». С учетом той трансформации, которую претерпела трансцендентальная фило­софия Канта, конституируясь в гуссерлианской феноменологии, можно трактовать эксплицит­но феноменологический поворот, в результате чего обнаружится, что феноменология превра­щается в науку о движении «чистого сознания» (то есть науку о движении и инвариантности «сущностей» или «наук» в сознании). То, что сознание всегда стремилось изгнать из свое­го бытия – все разновидности релятивности, вместе с другими науками к началу XX в. вскры­ло его незащищенность. В такой ситуации оно и попыталось очистить себя от релятивных наук,

но вместе с тем вынуждено было допустить движение своих внутренних «объектов» (истин, сущностей, теорий, наук и т.д.). Всегда абсолютное в своей данности классическое сознание, уверенное, что всякая изменчивость привходит в него извне, обнаружило свою беспомощность перед лицом распадающихся внутри истин. Таким образом, оно и вынуждено было признать, что и само в себе релятивно. Чтобы избежать «дурной» релятивности, Гуссерль вынужденно ввел интенциональность, которая позволила упорядочить внутреннее пространство мышления. Итак, с одной стороны, Гуссерль вынужден искать демаркацию релятивности извне (то есть элиминировать за свои пределы все релятивные науки, например, психологию), с другой стороны, он вынужден допустить релятив-

ность изнутри (или найти закон движения сущностей – интенциональность). Но вместе с этим «законом мышления», который в грубом приближении Мах гораздо раньше интуитивно назвал принципом «экономии мышления», он должен допустить трансляцию всех наук и истин в сознании. Правда, сам Гуссерль этого избегает и лишь анализирует потоки переживаний сознания. Релятивность у него еще не превращается в необходимый инструмент науки, как этой было у Эйнштейна. Вот почему в рамках феноменологии Гуссерля можно еще только говорить об инвариантности ее «объектов» (сущностей), поэтому по всем признакам она, скорее, еще может быть только аналогом теории Ньютона в пространствах мышления.

Литература:

1. Гуссерль Э. Логические исследования. Т.1 // Гуссерль Э. Философия как строгая наука. – Новочеркасск: Сагуна, 1994. – С.175–353.
2. Молчанов В. Одиночество сознания и коммуникативность знака // Логос. 1997. – № 9. – С.5–24.
3. Реале Дж., Антиесери Д. Западная философия от истоков до наших дней. – С.Пб.: Петрополис, 1997. – Т.4.
4. Херрманн Ф. фон. Понятие феноменологии у Хайдеггера и Гуссерля. – Минск: Пропилеи, 2000.

О. М. КОРХ

ІНДИВІДУАЛІСТИЧНІ ІНТЕНЦІЇ У ТВОРЧОСТІ М.ГОГОЛЯ ТА П.ЮРКЕВИЧА

Корх Олександр Миколайович – начальник кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, доцент, кандидат філософських наук

Перша половина XIX ст. у розвитку українського етносу це період остаточної втрати багато в чому обмежених і нерозвинутих, але все ж таки реальних елементів політичного і духовного демократизму та свободи, які були притаманні українському суспільству попередньої доби. Навіть на тлі загального консерватизму, що панував у багатьох європейських країнах того часу, життя українців у Австрійській та Російській імперіях було надзвичайно важким, оскільки як ніде більше підпорядковувалось принципам авторитарності, покори, суспільного порядку і традиціоналізму.

Незважаючи на це, індивідуалістичні інтенції вітчизняної культури не були остаточо знищені і в цей, надзвичайно важкий для її розвитку, час. На чітко виражене, порівняно до росіян, індивідуальне начало й індивідуальну вдачу українців того періоду вказував ще відомий російський історик, філософ, правознавець К.Кавелін, який у своїй роботі «Наш розумовий устрій» писав: «Іще на початку нинішнього, XIX століття, безликість наших народних мас вражала і дивувала не тільки іноземців, але навіть малоросіян, у

яких, – підкреслював він, – навпаки, індивідуальність дуже розвинута внаслідок їх історії і порівняно вищого рівня культури» [3, 227]. Про це свідчать і постійні селянські заворушення, і «Ода на рабство» В.Капніста, і «Історія Русів», яка без особливих пересторог натякала, що в стосунках з Росією, як і з Польщею, українці ніколи не змиряться з порушенням їхніх «природних прав», оскільки життя, позбавлене честі і свободи, – нестерпне і недостойне людини. Значною мірою індивідуалістичні інтенції української культури того часу проявились у творчості М.Гоголя і П.Юркевича.

У контексті даного дослідження М.Гоголь викликає інтерес передусім тим, що, з одного боку, був явним індивідуалістом у тому сенсі, що цінував насамперед особисту незалежність. А з іншого боку, був типовим, поряд із Сквородою і Юркевичем, представником українського народу. Однак висновки, що впливають з цих двох засновків не такі очевидні, як здається на перший погляд. Треба мати на увазі визнане самим Гоголем так зване «двоєдушіє» його натури. Глибинні витоки цього «двоєдушія» Го-

голь убачає у тому, що в його душі, як і в душі «малоросійського» народу взагалі, зіткнулись дві різнохарактерні стихії – європейська та азійська, активістсько-діяльна і пасивно-споглядальна, творча і, можна сказати, конформістсько-байдужа.

Імовірно, що саме звідси й походить поєднання взаємовиключних інтенцій, характерних для його творчості. З одного боку, квієтистські настрої і рекомендації підкоритися «Тому, від Кого все залежить», з іншого – вочевидь первинна і домінуюча повага до невгамовного волелюбства своїх предків – козаків, буйна воля яких «не могла терпіти законів і влади», суперечних природі людини. Принизливі щодо людської гідності розмови про розумність того, хто «використовує нас усіх замість цегли для будівництва» і водночас неприхована симпатія до козацького «самовладдя», у рамках якого «кожен прагне бути діючою особою, а не глядачем», де кожний має повну свободу «приставати» або ні до такого способу життя [1, 56-57]. З одного боку, холопсько-вірнопідданські сподівання на «царя-батюшку», що «піднімається з руської землі», з іншого – достатньо виразне розуміння того, що суспільство поліпшиться лише тоді, коли «кожна окрема людина візьметься сама за себе», а тому несприйняття любові до абстрактної людини з «світлого майбутнього» і, навпаки, визнання цінності і достоїнства кожної, у тому числі і «маленької» людини із «темної і заплутаної сучасності»; переконання у тому, що «чим людина менше схожа на інших, чим вона незвичайніша, чим відмінніша від інших, чим своєрідніша, тим більше її вплив на оточуючих, тим більше у неї можливості дати щось нове для суспільства» [2, 300; 327]. І подобається це комусь чи ні (і це в епоху, коли казармена одноманітність розглядалась як вінець досконалості), така своєрідність, на думку Гоголя, має право на існування.

Цілком очевидно, що якщо визнати Гоголя типовим представником вітчизняної культури того часу, то слід визнати і те, що зазначена роздвоєність його поглядів стала характерною рисою українського світогляду принаймні тієї доби, яка (риса) значною мірою й визначала специфіку українського індивідуалізму.

Не менш типовим, ніж Сковорода і Гоголь, представником українського народу, що уособлював специфіку його менталітету був і П.Юркевич. Наділений, за словами В.Соловйова, розумом сильним і самостійним, Юркевич не поділяв характерного для Росії його часу просвітницького радикалізму, що, на мою думку, робить його погляди близькими до поглядів С.Кіркегора. Нестримна віра в можливість математично точної і безумовно однозначної інтерпретації світу і водночас людських учинків неспроможна, згідно з Юркевичем, насамперед тому, що духовні засади людського світовідно-

шення виходять далеко за межі раціонально усвідомленого і логічно несуперечливого. Значна частина цих засад, точніше їх координувальний центр, знаходиться у сфері компетенції «серця», майбутні рухи якого не можуть бути розраховані за загальними і необхідними законами. На противагу розуму, діяльність якого проходить за принципами, спільними для всіх людей, діяльність «серця», фактично емоційно-почуттєвої сфери, у принципі не може бути зведена до якихось спільних причин і обставин. «Начало індивідуальне тут так розвинене, що майже завжди воно дає духовним явищам якесь особливе направлення, якого ми зовсім не чекали на основі знання загальних законів духовного життя. Саме тому великі поети, зображуючи тільки індивідуальне життя особи, завжди були глибокими психологами, а великі філософи, які хотіли указати нам загальні закони духовного життя, часто будували тільки гіпотези, в собі не обґрунтовані і не відповідні до дійсності» [4, 105-106]. Завдяки цим індивідуальним началам, людина виступає не просто представником роду людського, в якому настирливо повторюється те ж саме, що й у інших, але й індивідуальністю, одною-єдиною у своєму роді і в цілому світі. Вона є носієм не душі взагалі, а саме цієї, особливої душі, з притаманними тільки їй особливими думками, бажаннями, настроями. І саме завдяки цим індивідуальним особливостям в історії можливі такі явища і події, яких не можна вивести з жодних загальних законів та ідей.

У цьому зв'язку Юркевич досить негативно оцінює ідеальну державу Платона, в якій індивідуальне, особисте, приватне придушується загальним і зникає у загальному як його несаможиттєве пасивне вираження. Також негативно Юркевич оцінює «абсолютну ідею» Гегеля, яка не може обійтись «без постійних дарунків і жертв з боку феноменального світу» і «не може наділити істоти скінченного світу самостійним життям, не може дати їм пожити для себе, мати і домагатися своїх приватних інтересів і цілей» [4, 55]. Саме на цьому ідейному ґрунті, по-перше, з'являється містична вимога самозречення і відмови від світу. А, по-друге, стає неможливим позитивне трактування свободи волі людини, а також моральної цінності її індивідуальних учинків. Адже власне моральні вчинки можливі лише тому, що людина вільна, тобто спроможна до самовизначення.

І навпаки, явну симпатію викликає у Юркевича монадологія Лейбніца, згідно з якою монада включає в себе весь світ, всю безкінечну дійсність і виражає її доцільність. Завдяки цьому «примирення спільного з приватним не вимагає знищення особистості і відмінності окремих істот. Усе на світі насолоджується почуттям удільного і самостійного життя, і це почуття не є, однак, егоїстичним, протилежним спільному

благу світу; саме у ньому, у цьому живому почутті самобутності лежить основа для сприяння спільному благу, лежить прагнення до здійснення спільної мети. Служіння і покора раба, – акцентує Юркевич, – були б катастрофічними для загальної справи» [4, 44].

Розвиваючи ці ідеї в ході полеміки з основними положеннями «Антропологічного принципу в філософії» М.Чернишевського, Юркевич підкреслює, що призначення людини та її достоїнство не визначаються самовідданим, тим більш, тупим служінням роду, нації або стану. «Людський дух є не родовим, а особистим, не пов'язаним непереборними нахилами, а вільним; його дії це не прості події, визначені ідеєю роду, а вчинки, які він ставить для себе, як особисту вину і особисту заслугу» [4, 140]. Завдяки цій свободі, людський дух і виявляється здатним до розвитку й удосконалення, у тому числі морального. Тому «доки людина дбає про свої приватні інтереси в межах справедливості, доти ці інтереси повинні поважатися станом і

цілою нацією. Це припущення про моральне право особи лежить в основі законодавства всіх просвічених народів. Що ціле більше своєї частини, – додає Юркевич, – це завжди справедливо; але не завжди справедливо, що інтереси стану вище інтересів окремої особи» [4, 175].

Таким чином, Юркевич прозорливо усвідомлює загрозу, що йде від абсолютизації раціональних засад людини. Ця абсолютизація неодмінно веде до спрощення, формалізму і догматизму, в контексті яких індивідуальне існування людини втрачає самостійне значення і сенс, перетворюється в засіб досягнення чужих їй соціально-політичних цілей, що ховаються за розмовами про месіанську роль Росії, майбутню світову гармонію тощо. Саме тому у своїй «філософії серця» Юркевич віддав перевагу українській культурно-філософській традиції, в якій емоційно-почуттєве начало домінує над раціональним, а орієнтація на цінність індивідуального «Я» над орієнтацією на колективне «Ми».

Література:

1. Гоголь Н.В. Взгляд на становление Малороссии // Собр. соч.: В 8 т. – М., 1984. – Т.8.
2. Гоголь Н.В. Авторская исповедь // Сочинения: В 8 т. – Спб., 1896. – Т.8.
3. З.Кавелин К. Д. Наш умственный строй. – М., 1989.
4. Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990.

В. І. МУЛЯР, А. О. МАСЛОВ

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ МАРГІНАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ В ТРАДИЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Муляр Володимир Іллєч – завідувачий кафедрою гуманітарних наук Житомирського інженерно-технологічного інституту доцент, доктор філософських наук

Маслов Анатолій Олексійович – старший викладач державна агроєкологічна академія України (м. Житомир)

Проблема людини – її становища в сучасному світі та її майбутнє, її розвиток і індивідуальні долі як особистості, її активного впливу на оточуюче середовище, що постійно посилюється, і разом з тим посилення залежності від нього – стала сьогодні суспільною проблемою, що зачіпає життєві основи всього людства. І не дивно, що сьогодні проблема людини стала центральною і в сучасному теоретичному, особливо соціально-філософському осмисленні.

Одним із аспектів цієї загальної проблеми в соціальній філософії є проблема маргінальної особистості. Особливо в сучасному швидко змінюваному суспільстві вивчення її набуває надзвичайно важливого значення. На наш погляд, для більш глибокого розуміння сутності маргінальної особистості було б доцільним зробити аналіз основних підходів до її розуміння в традиційних суспільствах.

Очевидно, що особистість в перехідний період корінним чином відрізняється від особистості в сталому традиційному суспільстві. Сама структура традиційного суспільства з її жорстко, майже герметично замкненими один відносно одного елементами, що склали безліч окремих, ізольованих, самодостатніх соціально-культурних організацій, інтровертно замикала життєдіяльність індивідів на проблеми окремих груп, каст населення. Соціальний статус людини в такому суспільстві з народженням її визначається раз і назавжди, статично та незмінно. Система норм життєдіяльності, напрямок формування свідомості, ментальності жорстко визначаються тією соціальною спільнотою, до якої індивід належить з народження. Вийти за межі цього соціуму майже неможливо. Важливо підкреслити, що в цій ситуації він виступає не як автономний елемент суспільства, а як по-

вність залежна, інтегрована частина певного мікросоціуму, прикована до нього і повністю підзвітна йому. «Особливість індивіда, – підкреслює Л.Баткін, даючи характеристику індивіда традиційного суспільства, – полягала, точно кажучи, не в його Я як такому, а в загальнозначимому пороці або добродетності. Вона могла чи, навіть, повинна була бути відчужена від Я, передана, відтворена, повторена. Індивіда закріпленість та відмінність спочатку були, як відомо, розпізнані в виді «персон», «личини», маски родової долі... Так Я досягло апофеозу в Не-Я. Індивід вбачав свою вищу гідність в тому, щоб як можна менше бути цим»[1, 12-13].

В різні часи філософи по різному визначали і визначають природу та сутність людини, її місце та призначення в світі. Конкретні позиції обумовлюються світоглядними настановами, тобто тим, що конкретний філософський напрямок вважає вищою цінністю, і в першу чергу тим, як розглядається людина – «ззовні» чи «зсередини».

Розглядання людини «ззовні» передбачає співставлення її з іншими сутностями та явищами: відношення з природою, суспільством, Богом та самим собою. Осмислення людини «зсередини» передбачає розкриття її власної унікальної природи, тобто осягнення її тілесного, емоційного, духовного та соціального буття. Зрозуміло, що ці два підходи в ідеальному варіанті не можуть існувати ізольовано один від одного. Вони, як правило, доповнюють один одного, виробляючи загальний синтезуючий підхід.

Життєдіяльність особистості античної епохи (традиційне суспільство) детермінована зовнішніми умовами, вона не може вийти за межі правил, встановлених в конкретному мікросоціумі, до якого вона належить. Тобто, і можливості маргіналізації особистості в такому суспільстві сильно обмежені. Та, навіть, в тій ситуації не відкидалась думка про самовдосконалення особистості, про можливості змін внутрішньої її природи, але в рамках, знову ж таки, норм та правил встановлених в відповідній спільноті, до якої належить особистість. Так, Демокрит підкреслює, що якості, необхідні для громадянина, створюються вихованням та навчанням. «Ні мистецтво, ні мудрість, – цитує його слова А.Маковельський, – не можуть бути досягнуті, якщо їм не навчатися»[3, 322].

Вчення Демокрита містило і спробу дати природне пояснення людського співжиття та цивілізації. На думку Демокрита, вони абсолютно не пов'язані з діяльністю богів і навіть героїв. Тільки скрута, ця істина «вчителька людей», що вдивляються в світ та імітують тварин та рослин, привела їх до цивілізації та державного співжиття. Звідси витікає, що особистість, яка робить спробу адаптації до певного соціуму, «скрута примусить» прискорити цей процес.

Вислів, що висічений на одній з колон при вході в храм Аполлона в Дельфах, «Пізнай самого себе» підкреслює орієнтацію грецьких мислителів на людину та її розум. «Є лише одне благо – знання, – передає думку Сократа Діоген Лаертський, – і одне лише зло – невігластво»[2, 113].

За Сократом, добродетельність індивіда знаходиться в прямій залежності від знання. Саме знання мужності робить людей мужніми. А в цілому, знання того, що є добро та зло, робить людей добродетельними. Отже, у людини має існувати потяг до знання, і саме цей потяг до знання є суттю самодостатньої, добродетельної людини (суттю особистості). Звідси і порада або, навіть, вимога Сократа «пізнай себе», що фактично означало «пізнай, як мало ти знаєш», «пізнай свою обмеженість». Ці думки Сократа – це дилема: норма – знання; відхилення – обмеженість. Ця дилема і на сьогодні є базою для аналізу процесу маргіналізації особистості та її адаптації в оточуючому соціальному середовищі.

Видатний давньогрецький мислитель Платон підкреслював недосконалість індивіда, який не може бути самодостатнім і для нормального існування потребує колективної опори. Платоном підтверджується думка про те, що в суспільстві традиційного типу особистість не може існувати поза межами певного соціуму та вільно переходити від однієї соціальної групи до іншої. Вона «прив'язана» до певного соціуму «міцними ланцюгами» чітко встановлених норм життєдіяльності. За Платоном, справедливість – це доблесть, що не допускає можливості змішування класів. «Перехід з однієї касти до іншої, – підкреслює він, – найбільша шкода для держави і з повним правом можна вважати вищим злочином»[4, 225-226].

Арістотель відкидає ідею Платона про необхідність надмірної єдності в державі. Але погляди цих двох мислителів античності співпадають в детермінації поведінки особистості суспільними процесами. За Арістотелем, людина, як соціальна істота, обумовлює свою поведінку державними інтересами. Людина в такому суспільстві є повністю залежною від традицій та правил поведінки мікросоціуму. Поза спільнотою вона існувати не може.

Ефективною основою функціонування будь-якої моделі соціуму є система відносин «індивід-суспільство». Якщо не все, то дуже багато в розвитку цих відносин залежить від того, на яких засадних принципах вони будуються. У філософів античності, як бачимо, увага акцентується безумовно на принципі зовнішньої зумовленості індивідуального буття, детермінації життєдіяльності індивіда суспільними інтересами.

Зовсім інші ціннісні орієнтири, світоглядні настанови приходять їм на зміну в християнські середні віки. На зміну акцентам на важливості

мислення, прагнення до знання та самопізнання в античній філософії, приходять акценти на необхідності молитви, беззавітної віри в Бога в західному середньовічному християнстві.

Перегляд поглядів на сутність та призначення людини, при переході від античного світосприйняття до середньовічно-християнського, супроводжувався «переоцінкою цінностей», що базувалась на релігійних догматах. В цьому контексті особливого значення набували тлумачення біблійських текстів. Фраза з «Книги буття» «Створимо людину за образом та подобою нашою,» (Бут. 1,26) лягла в основу всієї християнської середньовічної філософії. Саме, розглянута крізь призму догматів творіння, гріхопадіння, втілення, спокутування та воскресіння, теологія образу та подоби, стала наріжним каменем філософії західноєвропейського Середньовіччя.

Християнство повністю відкидає індивідуалізм. Людина виступає в християнстві не як випадковий атом, а як член релігійної спільноти. В духовних відносинах з Богом особистість виходить за рамки земної ієрархії; перед Богом всі рівні. Раб повністю належав своєму володарю, він розглядався як річ. Середньовічний кріпак, якою б великою не була його соціальна залежність, має щось таке, що не може належати ніякому земному володарю. Це його безсмертна, вічна душа, його духовна особистість, що протистоїть зв'язаності та гріховності земного існування. Соціальна цінність людини визначається її кастовою належністю, і вища соціальна добродесність полягає в тому, щоб знати своє місце. Однак, духовна цінність особистості незалежна від її суспільного становища. Вона полягає в здатності людини затвердити своє духовне Я шляхом підкорення та подолання своєї природи. Покора в галузі соціальної дійсності поєднується тут з духовним самозвеличенням.

Однією з найважливіших рис процесу становлення середньовічної західноєвропейської особистості є відмова від себе, самовідречення, самознищення. Індивід в процесі само-

пізнання усвідомлює себе особистістю, унікальністю, неповторністю, але спрямовує свої внутрішні потенційні сили на затушовування власної індивідуальності. Саме таке самопізнання спонукає індивіда виявляти в собі типове, стандартне. І, чим більш типовою та стандартною стає особистість, тим більше ця особистість наближається до Зразка, Стандарту.

Оскільки на Зразок, Еталон хотіли бути схожими більшість (якщо не всі) в середньовічному суспільстві, то прояви індивідуальності нівелювались всезагальною схожістю. В цьому проявляється унікальне явище західноєвропейської середньовічної історії, явище відчуження особистості. Ця унікальність полягала, по-перше, в добровільності, адже відмова від самого себе і пошуки власного Я через Абсолют здійснювались на рівні переконань людини; по-друге, воно ґрунтувалось на духовних елементах життєдіяльності індивіда та суспільства, а не на матеріальних та економічних, як це відбувалось в капіталістичному суспільстві; по-третє, це відчуження йшло паралельно з тим, що буття індивіда в цей період відзначалося близькістю до природи, безпосереднім ставленням до життя, глибокою колективістською психологією.

Таким чином, сувора регламентація життєдіяльності індивідів, що належать до певної касты в традиційному суспільстві, на протязі багатьох поколінь формує і сталість та незмінність її самосвідомості. Це, в свою чергу, формує впевненість індивіда в незмінності свого статусу та повну відсутність необхідності змін свого становища. Тобто, ця сталість підтримується як би з двох боків: ззовні – нормами існування та традиціями соціальної спільноти, до якої належить індивід, та зсередини – жорстко сформованою впевненістю самого індивіда в незмінності власного статусу. А тому взаємовідносини з суспільством у конкретного індивіда теж двоякі: з одного боку – це відносини колективізму, взаємодітримки, спільності інтересів всередині соціальної спільноти, до якої належить індивід, з другого боку – це несприйняття, ворожість, відштовхуюча опозиція до інших спільнот.

Література:

1. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. – М.: Наука, 1989. – С.12-13.
2. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: Мысль, 1979. – С.113.
3. Маковельский А.О. Древнегреческие атомисты. – Баку, 1946. – С.322.
4. Платон. Государство // Сочинения. В 3-х т. Пер. с древнегреч. Под общ. Ред. А.Ф.Лосева и В.Ф.Асмуса. – Т.3. Ч.1. – М.: Мысль, 1971. – С.225-226.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

К. Н. КОЛЕСНИКОВ

УКРАИНА: К ВОПРОСУ О МЕСТЕ В СОВРЕМЕННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ НА ПЛАНЕТЕ

Колесников Константин Николаевич – заместитель главного редактора альманаха «Грани», доцент кафедры государственного права и таможенной политики Академии таможенной службы Украины (Днепропетровск), кандидат исторических наук

1.

На рубеже XIX–XX вв. международные отношения отчетливо начали принимать планетарный масштаб. Начало этому процессу было положено со времен Великих географических открытий и колониальных войн XV–XVIII вв., когда результатом интенсивного становления капиталистической экономики в Европе стало втягивание в нее в качестве периферии других регионов мира. С этого же времени мировой процесс глобализации и все национальные процессы модернизации в той или иной мере начали связываться с вестернизацией. Задолго до первой мировой войны 1914–1918 гг. определились два ключевых театра мирового соперничества – Атлантический и Тихоокеанский, а также две «срединные силы», способные адекватно бороться за лидерство одновременно на двух этих направлениях: Соединенные Штаты Америки, расположенные между двумя океанами, и Российская империя, протянувшаяся от Центральной Европы до Дальнего Востока. Хотя российские позиции на Дальнем Востоке были ослаблены после русско-японской войны 1904–1905 гг., а в Европе после войны мировой, именно этим двум геополитическим актерам – СССР и США – было суждено стать авторами и режиссерами нового мирового порядка, принявшего по-настоящему планетарный характер после второй мировой войны 1939–1945 гг. Сейчас только ленивый не говорит о крушении этого мирового порядка, державшегося около 50 лет. В основе его лежала модель двухполюсного мира, в каждом уголке которого отражалось грандиозное противостояние «коммунистической» и «капиталистической» систем, возглавляемых Штатами и Союзом. Также, далеко не секрет, что эта модель сменилась не на многополюсную, о чем упрямо твердили в 1990-х российские аналитики из ельцинского окружения, а на открыто однополюсную систему планетарной безопасности, в реалиях которой путинскому руководству не позволяет усомниться нынешняя администрация Белого дома. В чем же состоят

характерные черты сегодняшнего всемирного политического пространства?

2.

Прежде всего, это процесс глобализации, в нынешнем измерении возникший одновременно с распадом Советского Союза и победой «капитализма». Параллельно с дальнейшим перерастанием национальных экономик во всемирную экономическую систему, глобальные военно-стратегические угрозы явно отошли в прошлое. Большинство стран «ядерного клуба» уже оценили такие реалии современности, стремясь заменить давно устаревшую стратегию ядерного сдерживания на новую систему обеспечения собственной безопасности. Она рассчитана на защиту не от глобальных, а от локально-региональных угроз. Это в особенности актуально на фоне всплеск региональных конфликтов, чему примером и Балканы, и Ближний Восток, и страны бывшего Союза, а также в условиях расползания по земному шару ядерно-ракетных технологий: Израиль, Индия, Иран, Пакистан, Северная Корея... Кто продолжит этот список завтра? Защита от подобных угроз предполагает ликвидацию могучих военных армий времен «холодной войны», создание нестратегических национальных систем противоракетной обороны (в чем, пока что, заводитой остаются Соединенные Штаты) и мобильных соединений быстрого реагирования, способных к автономному ведению боевых и миротворческих операций вдалеке от собственных баз и границ.

Геополитической основой глобализации является планетарное лидерство США, которое для иных олицетворяет многовековое колониальное господство евро-американской цивилизации над странами Африки, Азии и Америки. Планетарная мощь США базируется на эффективной экономической системе, позволяющей влиять на МВФ, Мировой Банк, Всемирную Торговую Организацию и т.д., и вооруженных силах, которые могут проводить широкомасштабные бои одновременно на двух театрах военных действий, расположенных в абсолютно разных

точках мира. Сакральным символом американского доминирования давно уже стала вера в «демократию и права человека». На этой почве сформировался своеобразный «демократический мессианиззм» американцев, диктующий правила игры для глобализации. Утверждается только одна экономическая и политическая правда: соединение представительской демократии с рыночной экономической системой. Как раз за эти символы весной-летом 1999 г. НАТО развязало войну против Югославии. Именно во имя этих идеалов до сих пор европейские борцы за справедливость требуют выдачи Милошевича Международному трибуналу в Гааге. Как раз ради этих принципов осенью 1999 г. в Восточный Тимор вступили миротворческие силы ООН. Именно по этой причине Совет Европы стыдливо поднимает вопрос о статусе в СЕ России, увязшей в чеченском геноциде, и в то же время гневно угрожает исключением из своего состава Украине, нынешнее руководство которой, наверное, окончательно запуталось во внутривнутриполитическом кризисе. «Права человека» превратились в некий мистический фетиш, жупел и, одновременно, в мощную дубину для наций тайно или явно не исповедующих евроамериканскую версию этих прав и свобод.

За последнее десятилетие изменились и задачи миротворцев ООН: если прежде в Палестине, на Кипре, в Боснии «голубые каски» «разводили» воюющие стороны, то специфика дальнейших операций в Боснии, Косово, Восточном Тиморе принуждает их выполнять полицейские и частично административные функции. (Вспомним здесь также провал аналогичной миссии в Сомали.) Немудрено, что сейчас Израиль крайне не заинтересован в присылке в зону израильско-палестинского конфликта международных миротворческих контингентов.

Рядом с Соединенными Штатами, как единой общемировой силой, на планете сформировалась иерархия государств – региональных лидеров. Одни из них спокойно мирятся с приоритетом американских национальных интересов, отдавая преимущество «свободе и демократии», за что удостоиваются американской поддержки. Совсем не важно, чтобы эти страны-лидеры исторически относились к иудеохристианскому цивилизационному кругу. Важно, чтобы они обеспечивали в своих регионах восприятие современных западных рыночно-демократических ценностей, которые автоматически ведут, как это считается, к гарантии мира, стабильности и утверждению цивилизованного (или американского?) образа жизни. Другие наметившиеся региональные лидеры, исповедуют собственные ценности, они готовы бросить вызов вмешательству США в зону своей ответственности. Здесь небезынтересно вспомнить схему, нарисованную Хантингтоном во время своего выступления в Киеве осенью 1999 г.,

которая разделяет все государства на четыре группы:

1. США;
2. Региональные державы первого порядка: Германия, Франция, Китай, Индонезия, Россия, Израиль, Бразилия, Индия, Иран;
3. Державы второго порядка: Великобритания, Япония, Украина, Аргентина, Австралия, Египет и проч. (в пределах 10);
4. Все остальные (абсолютное большинство).

Хантингтон отмечает неминуемость определенного противостояния между США и державами первого порядка, а также между державами первого и второго порядка. Он обращает внимание на сдерживающее влияние стран второго порядка по отношению к державам первого: Британия к Франции, Украина к России, Аргентина к Бразилии и т.д. При этом отмечается общность стратегических интересов между державами второго порядка и США.

Необходимо отметить, что для Украины как страны средних размеров, лежащей на цивилизационном изломе, любая двух- или многополярность, подразумевающая принадлежность ее непосредственных соседей к разным полюсам, чревата угрозами национальной безопасности.

3.

И все же ситуация доминирования одного центра силы не стабильна сама по себе, это лишь короткий эпизод. Современная хрупкая модель мировой безопасности не надежна даже в сравнении с эпохой соперничества США и СССР, когда неоднократно человечество оказывалось на пороге третьей мировой войны. Сегодня глобальные угрозы явно отошли в прошлое, в результате – мир стал менее предсказуем и стабилен. Доминированию США и НАТО уже бросается вызов арабо-мусульманскими странами, Китаем, на подходе еще Индия, а на очереди вновь Россия. Все они понимают свободу, права человека и демократию по-своему оригинально, что кардинально отличается от западного восприятия этих ценностей.

Уже сейчас можно зафиксировать новые тенденции на мировой политической арене, которые приведут в ближайшее десятилетие XXI в. к ликвидации однополярного мира. Данный процесс чреват тремя перспективами, тремя вариантами развития нынешней ситуации.

А. Появятся новые альтернативные центры экономической, политической и военной силы. У Европейского Союза уже приблизительно тот же удельный экономический вес, что и у США, но Союз и дальше расширяется, стремясь выработать общую внешнюю политику и создать основы общих вооруженных сил. Чрезвычайно быстрый экономический прогресс Китая с увеличением валового продукта на 10% ежегодно, что удваивает его ВВП каждые 7 лет,

приближает КНР к рангу мировой экономической силы. Индия, со своим более чем миллиардным населением, тоже начала развиваться довольно быстро, совершив прорыв в авангардных отраслях, таких как программное обеспечение, которое уже экспортируется ежегодно на 4 миллиарда долларов. Уверенно выкарабкивающиеся из последствий Азиатского кризиса, такие буддистско-конфуцианские страны, как Китай, Япония, Корея, Тайвань, Сингапур, Малайзия стремятся понемногу завязывать друг с другом хорошие не только экономические, но и политические отношения. Становится ясно, что Восточная и Южная Азия приблизительно за десять лет превратится в мировую экономическую силу. Уже в близкой перспективе изменение геоэкономической структуры мира приведет к явным геополитическим сдвигам: формированию, как минимум, трехполярного мира, в котором не будет доминировать одна система «общечеловеческих» ценностей.

Вполне понятно желание Соединенных Штатов хоть как-то нейтрализовать данный процесс. К примеру, санкции США против Китая в 1993, 1999 гг. (запрет передавать высокотехнологическое оборудование и документацию китайским организациям, причастным к продаже ракет среднего радиуса действия в Пакистан), шпионский скандал о возможном похищении уроженцем Тайваня информации о производстве новейших кассетных боеголовок, напряжение в американо-китайских отношениях вследствие недавних событий вокруг американского самолета-разведчика EP-3 – все это может быть воспринято как стремление США притормозить рост потенциала и роли КНР. В данном ряду находятся такие же схожие действия США по отношению к России. Ее обвиняли в ракетном и атомном сотрудничестве с Ираном, способным, по данным ЦРУ, через 15 лет разработать межконтинентальную баллистическую ракету (по утверждениям самого Тегерана, он уже владеет баллистической ракетой собственного производства «Шехаб»).

Б. Америка не вынесет бремени «мирового жандарма» и замкнется в западном полушарии, о теоретической возможности чего косвенно свидетельствовала предвыборная программа Буша-младшего. Старый мир между тем развалится на локальные составляющие с собственными сферами интересов местных лидеров. Авторитет ООН и в дальнейшем будет падать, а ее действия будут становиться все более вялыми. Данный вариант легко коррелируется с предыдущим.

В. ЕС и США развернут согласованную политику, и глобальная интеграция продолжится под крылом евро-американского лидерства. Ныне именно представители «западных демократий» инициируют идеи видоизменения международного права в направле-

нии: а) защиты прав человека не взирая на государственные границы и суверенитеты, там, где речь идет о возможном геноциде, б) борьбы с отмыванием «грязных денег» и коррупции в отдельных странах, когда это может угрожать безопасности остального мира. Как раз на эти преступления стараются распространить юрисдикцию Международного трибунала. Таким образом, нас в перспективе ждет отказ от приоритета национального права и принципа полного государственного суверенитета. В этой связи позиция Генерального секретаря ООН Кофи Аннана может рассматриваться, как попытка вписать ООН в данные стандарты. Еще осенью позапрошлого года Аннан настаивал на обязательности решительного вмешательства Совета Безопасности в конфликты, важности применения превентивных миротворческих миссий, «точечных» санкций, необходимости учреждения Международного уголовного суда. Его позиция есть результат уверенности в победе принципов международного права над правом национальным. Эти идеи пока что распространяются генсеком ООН на конфликтные ситуации и на спорные геополитические зоны, как, например, Анголу, Косово, Сьерра-Леоне, Восточный Тимор. Но существует уверенность, что игнорирование национальным суверенитетом наиболее реально на сегодня не столько для планеты в целом, сколько для европейского и смежных регионов, где единым центром концентрации силы выступает НАТО.

Каковы же, в связи со всем вышесказанным, геоэкономические и геополитические перспективы Украины на ближайшее будущее?

4.

С первых же часов своего независимого существования Украина пополнила ряды государств, которые, с точки зрения политической динамики, являются пассивными, не активными участниками международной жизни. Украина превратилась скорее не в субъект международных отношений, а в объект приложения чьих-то сил, средство реализации чьих-то внешних интересов. Это проявилось и в безропотном отказе от ядерного оружия, ставшем фактически платой за признание Штатами и Россией украинского суверенитета, что само по себе уникально на планете, и в неспособности защитить интересы собственных граждан и компаний за рубежом, и в неумении четко формулировать и реализовывать свои национальные интересы. На протяжении первого срока президентства Леонида Кучмы определилась концепция украинской внешней политики, основой которой стала доктрина многовекторности, наличия у государства сразу нескольких стратегических партнеров таких, как ЕС, США, Польша, Россия и др., имеющих серьезнейшие расхождения по множеству кардинальных вопросов. В ходе борьбы за свое переизбрание на второй

срок Кучма уточнил значение многовекторности: данная политика должна проводиться не в интересах какого-либо вектора, а согласно национальным интересам Украины, которые, кроме невнятных разговоров о европейской интеграции и, одновременно, о развитии полномасштабного партнерства с Россией, специально не уточнялись. «Не прозападная или провосточная, а проукраинская внешняя политика» (в президентской лексике) должна обеспечить Украине внутреннее процветание.

На первом заседании «круглого стола» альманаха «Грани» (22.03.2001) относительно природы данной политики прозвучало две точки зрения. Во-первых, подчеркивалось, что многовекторность естественна для Украины, находящейся на пересечении различных интересов и вынужденной соотносить с ними свои цели и действия. Во-вторых, утверждалось, что многовекторность – искусственное и временное явление во внешней политике, вызванное неумелой балансировкой властной элиты между двумя полюсами силы, отсутствием политической воли высшего руководства, шарахающегося с Запада на Восток в поисках сиюминутных выгод и компромиссов. В поддержку первого мнения проводились определенные исторические аналогии с современностью: лавирование Даниила Галицкого в 1240-х – 1250-х гг. между Римской курией и Золотой Ордой и его стремление создать анти-ордынский блок центрально-европейских государств; дипломатическая игра Богдана Хмельницкого 1650-х гг. с Российским царством, Османской империей и Шведским королевством с целью создания антипольской коалиции. Подобная многовекторность сначала действительно открывала широкое поле для маневра, но в перспективе приводила к катастрофе. Она была хороша только до тех пор, пока разнообразные «стратегические партнеры» не начинали заниматься Украиной вплотную. В 1259 г. войска татарского темника Бурундая добиваются от Даниила уничтожения важнейших городских и замковых укреплений Галицко-Вольнского княжества, а также оказания ордынцам военной поддержки в их походах на Литву, Польшу, Венгрию. В перспективе украинские земли теряют свою независимость, попадая под власть тех же Литвы, Польши, Венгрии. После смерти Хмельницкого в 1657 г. в Украине начинается период, вошедший в народную память под наименованием «Руины», когда территория молодого казачьего государства в огне гражданской войны разрывалась на куски Речью Посполитой, Османской империей и Московским царством. А в перспективе национальная государственность сохранилась лишь в форме ограниченной автономии на землях Полтавщины и Черниговщины, вошедших в состав Российского государства. Таким образом, исторические аналогии говорят скорее не

«за», а «против» многовекторности. Ссылаться на украинский национальный характер, менталитет при защите тезиса о естественности многовекторности, на мой взгляд, не корректно, поскольку национальный характер и этнический стереотип поведения динамичны и изменчивы по своей сути.

Сохранение политики многовекторности в сегодняшнем ее виде приведет к бесплодному колебанию между Востоком и Западом, которое не позволит полностью влиться Украине ни в одно, ни во второе образования. Для нас – это изоляция от здоровых мировых интеграционных процессов (и в то же время – уязвимость от негативных тенденций глобализации), полная неопределенность и во внешней, и во внутренней политике, что имело бы разрушительный эффект. Кстати, для России такой «выбор» Украины был бы также не на пользу: это отвлекло бы большое количество политической энергии от задачи общественно-экономической модернизации страны.

Против многовекторности и внеблоковости Украины говорит и тот факт, что балансировка между двумя полюсами чревата потерей почвы под ногами в случае установления полного взаимопонимания между ними. Так, через прессу забрасывались разнообразные сценарии, призванные определить основания для подобного взаимопонимания и, соответственно, раздела зон влияния. К примеру, предпринимались попытки просчитать реакцию общественности по обе стороны «кордона» на сближение России и США на почве борьбы с исламским фундаментализмом вообще и с афганскими талибами, угрожающими среднеазиатским союзникам РФ, а также скрывающимися «террориста и врага Америки №1» Усаму бен Ладена, в частности. Неудача подобных попыток, натянутость во взаимоотношениях российского руководства с новой американской администрацией, плюс определенные экономические расчеты петербургской команды экономистов, пришедшей вслед за Путиным, привели Россию к поиску подобного взаимопонимания с европейскими государствами. Поочередно российские СМИ расписывали в нежнейших тонах контакты Путина то с Энтони Блэром, то с Жаком Шираком, то с Герхардом Шредером. А чего стоили журналистские пассажи во время визита в РФ главы Североатлантического альянса лорда Робертсона о презентации российской нестратегической системы Противоракетной обороны, созданной как альтернатива американской программе? *В случае нейтрализации потенциальной напряженности между Россией и Западом (США и/или ЕС, НАТО) Украина оказывается не просто забытой и «не при делах», а перед реальной угрозой утраты государственного суверенитета.*

Не менее «веселая» перспектива ожидает Украину и в случае обострения отношений между двумя полюсами украинской балансировки. Как здесь не вспомнить месяцы кампании НАТО против Югославии. Ситуация, в результате которой против суверенного государства-члена ООН стали возможными военные действия коалиции иностранных государств, несанкционированные Советом Безопасности, сложилась из-за того, что СРЮ во второй половине 1990-х попала в т.н. «серую зону» безопасности в Европе. Эта «ничейная» зона существовала между странами НАТО и их симпатиками, мечтающими о присоединении к альянсу, и союзниками России по Ташкентскому пакту. СФРЮ во времена биполярного мира и «холодной войны» была одним из лидеров движения неприсоединения. При Милошевиче Сербия развернула не просто преступную этническую политику. Католической Хорватии подобное как-то сходило с рук, обладающей ядерным оружием России до сих пор прощается Чечня, Китаю Тибет, члену НАТО Турции – Курдистан. Сербия открыто бравировала антизападным курсом, одновременно не принадлежа к союзу России-Беларуси. СРЮ оказалась идеальным «мальчиком для битья» в ситуации, когда после распада Организации Варшавского Договора и уверенных протестов России против расширения Североатлантического альянса встал вопрос о дальнейшей его судьбе. НАТО, вопреки отсутствию санкции СБ ООН, выступило в качестве полицейской силы в Европе, презентуя себя как эффективный инструмент защиты прав человека и поддержания региональной стабильности. «Полицейские операции» уже проводились мировым сообществом в бывшей Югославии (а чем не пример схожей операции – «Буря в пустыне» 1990 г.), был опыт использования стабилизационных сил в Боснии (SFOR). Эксклюзивность Косовского кризиса состоит в другом: ООН, как порождение второй мировой войны и биполярного мира, была проигнорирована, НАТО сделало заявку на построение новой модели мировой (или, по меньшей мере, европейской) безопасности. В этой модели альянсу отведена ключевая символическая роль: укрепить спайку Европы и Америки в ситуации, когда ЕС превратился в экономического соперника США, и в жизнь воплощается решение о создании европейских коллективных сил безопасности.

Упорствуя в своей многовекторности и внеблоковости, Украина, лишенная собственного ядерного оружия и отягощенная перманентно большой экономикой, также рискует быть затянутой в такую же «серую зону» на подобии югославской. Она уже сейчас тяготеет к ней. В случае обострения внутривосточной ситуации в стране и жестокой реакции на это Запада у Украины останется только две перспективы.

Первая, поступиться значительной частью суверенитета на пользу Бишкекского пакта (продолжение Ташкентского договора в направлении создания коллективных сил безопасности России, Беларуси, Казахстана, Киргизстана и Таджикистана) и Евроазиатского экономического союза (те же участники плюс Армения). Вторая, в одиночестве противостоять экономическому, политическому и, возможно, военному давлению Запада. Впрочем, есть третья перспектива: внутренний коллапс.

5.

Как ни парадоксально, Украина, вопреки своей внутренней слабости и дипломатической неопытности, периодически пыталась проводить собственный внешний курс, разыгрывая долговременные комбинации. Сначала инициировалось создание Балто-Черноморского союза, однако перспектива войти в Североатлантический альянс и Европейский Союз оказалась привлекательнее для государств Центральной и Юго-Восточной Европы. Далее речь заходила о Черноморском сообществе, впрочем, тот вид, в котором оно сейчас существует, говорит об изначально низком геополитическом весе этого образования. Наконец, наибольшие шансы имели договоренности по линии ГУУАМ. Не вдаваясь в историю объединения, можно утверждать, что основой так и не формализованного союза Грузии, Украины, Узбекистана, Азербайджана и Молдовы являлась идея ЕАНТК евроазиатского нефте-транспортного коридора. Проект ЕАНТК (еще говорили о возрождении Великого шелкового пути) был крайне выгоден Украине с ее планами диверсификации источников поступления в страну энергоносителей, создания зоны свободной торговли и упрощения схемы прохождения грузов по территории бывшего Союза. Кроме того, ЕАНТК можно рассматривать как составляющую амбициозных планов в кавказском и среднеазиатском регионах Турции и США. Последние состоят в турецком проекте «Великого Турана», в котором нефть Каспия и газ Туркмении станут кровеносной системой тюркской оси, выходящей в Среднюю Азию и Китай (вновь проект «Великого шелкового пути»). США за счет тюркской оси (замешанной более на национализме, нежели на исламе) стремятся «нависнуть» над арабо-мусульманским миром с суши, с евразийского континента. Американское проникновение вглубь Евразии имеет свой смысл также в контексте соперничества с двумя континентальными сверхдержавами – Россией и Китаем, а также для «приближения» к Индии и Пакистану. Однако события последних месяцев похоронили ГУУАМ еще в утробе. Во-первых, в октябре 2000 г. в Астане создается ЕАЭС, а в Бишкеке обновляется Договор о коллективной безопасности (Ташкентский пакт). Т.о. Россия идет на формализацию внутри СНГ нового экономического

и военного союза, новой оси интеграции, северо-евразийской альтернативы гууамовскому ЕАНТК. В тоже время Россия предпринимает все дипломатические и экономические шаги по недопущению формализации ГУУАМ и, в особенности, по нивелированию его военной составляющей. Так, осуществляется беспрецедентное давление на Грузию. Союзник РФ Казахстан, в обмен на принятие им российской позиции по статусу Каспия, увеличивает экспортную квоту прокачки по территории России сырой нефти. Украине напоминают о ее газовых долгах и в то же время предлагают ряд интересных, но противоречивых договоренностей, подписанных в Днепропетровске или позднее. Узбекистану, светский режим которого живет под постоянной угрозой местных исламистов и их спонсоров, афганских талибов, предлагается значительная военно-техническая помощь. Молдова, после прихода коммунистов, сама готова отдать России: приз велик – Приднестровье. Очередные надежды Украины диверсифицировать поставки газа, за счет сотрудничества с Исламской Республикой Иран, нейтрализованы Россией в ходе громкого визита в Москву иранского президента Хаттами, получившего ряд выгодных военно-технических контрактов. Осенний 2000 г. саммит ЕС-РФ в Париже дает «зеленый свет» прокладке газопровода в обход Украины. Кроме того, в условиях похолодания в российско-американских отношениях после прихода в Белый дом администрации Буша команда Путина в вопросе сотрудничества с Западом активно осуществляет переориентацию на Европу. Итак, Россия предприняла практически все возможное, чтобы в условиях дальнейшей деградации СНГ, бывшего в 1990-х гг. инструментом навязывания российского доминирования на постсоветском пространстве, сохранить свою роль регионально-го лидера в Северной Евразии. К сказанному следует добавить, что если Украина и США каждый со своей стороны в ближайшее время не предпримут решительных шагов, то в следующий раз говорить о внешнеполитических и внешнеэкономических перспективах Украины и восточноевропейской стратегии Соединенных Штатов уже будет бессмысленно.

6.

Попытаемся сформулировать некоторые заключения относительно ориентации Украины в современном мировом политическом пространстве.

Россия структурно, психологически и исторически ближе Украине, нежели страны Западной и Центральной Европы. Но это-то и создает предпосылки не столько для стратегического партнерства, сколько для стратегического соперничества, что на протяжении многих лет отмечалось большинством политологов. Поглотив или максимально приблизив Украину, Рос-

сия неминуемо превратится в неоимперию, в чем объективно не заинтересованы ни Европа, ни Украина, ни сама Россия. Возможно, это было бы в интересах определенных кругов американского ВПК, поддержавших приход к власти Буша. Но, автоматически, вступив в соперничество с РФ, США вступают с ней в битву за Украину. (А к чему Украине роль поля битвы?) Отсюда выводы. На повестке дня стоит не стратегическое, а тактическое партнерство и с Россией, и с США. Украина вынуждена будет ввязаться в борьбу с Россией за восточные рынки, и не только рынки вооружений. Украина необходим уверенный, хоть и долговременный (скоро нас в Европе не ждут, да и мы не сможем, не захотим там показаться), дрейф в сторону ЕС. Мы заинтересованы в приближении своих общественных структур и стандартов жизни к уровню европейских требований. В данном процессе вполне реально опора на стратегическое партнерство с Польшей. Кстати, нужно также иметь в виду перспективы тактического партнерства с Германией и Турцией, государствами весьма заинтересованными в Украине, а также с Грузией, Азербайджаном и Узбекистаном, контакты с которыми открывают Украине широкие геоэкономические пространства в направлении ее восточного вектора.

На сегодня перед Украиной нет выбора: быть автономным образованием в составе нового Российского союза или самостоятельным государством в рамках Европейского сообщества (или, если хотите, наоборот). В эпоху кризиса модели национальной государственности, господствовавшей более 300 лет, ориентация на Россию или Европу не связана с выбором степени суверенитета. Выбор в ином: какая из схем неминуемого ограничения политического суверенитета, «восточная» или «западная», наиболее согласуется с интересами технологической, информационной, социальной модернизации Украины и с утверждением, сохранением и развитием ее национальной идентичности?

Одной из причин неуспеха большинства украинских внешних проектов (все же не хочется хоронить ГУУАМ, пока тело его еще не остыло) не в последнюю очередь являлось несоответствие внешнеполитических приоритетов и национальных интересов Украины. Кучма провозгласил курс на "экономизацию" внешней политики, что в теории выглядит очень привлекательно: еще Ленин говорил о политике как продолжении экономики, однако на практике это выливается в погоню за частными сиюминутными выгодами, в полное неведение относительно долговременной перспективы. Игнорирование принципиальных этических (или, если угодно, также и аморальных) плюс сугубо политических моментов приводит к дипломатическому инфантилизму. В жизни неоднократно скла-

дываються ситуації, ко́гда следование определенным принципам противоречит экономическим выгодам. Однако это прибавляет уважения к твердости государственного руководства. Примером может служить отказ Франции от военных контрактов с Пакистаном после военного переворота и прихода к власти в Исламабаде Первеза Мушарафа. Оценка французским парламентом событий в Османской империи 1915 г. как геноцида армянского народа, что привело к резкой реакции Анкары и, по мнению аналитиков, поставило крест на победе французского "Леклерка" в турецком танковом тендере. Подобных примеров -- множество, и далеко не все из них касаются богатых стран.

Подводя некие итоги, хотелось бы отметить, что и в массовом сознании, и в конструкциях интеллектуалов наибольшую распространенность получили представления лишь о двух пер-

спективах Украины -- на Запад или на Восток, точнее в ЕС или в ЕАЭС, в Брюссель или в Москву. Широкая распространенность таких стереотипов говорит не только о традиционности данного литературного, книжного противопоставления. Это говорит также о незавершенности процесса национальной и государственной консолидации Украины, в основе которой лежит не только цивилизационный разлом Украины между Западом и Востоком Европы (или между Востоком Европы и Западом Азии?), но и своеобразный исторический комплекс неполноценности, неуверенности в собственных силах и собственном величии. Нашей истории не хватало ни великих революционеров, ни великих тиранов, которые бы ужасали и восхищали всю страну, а не отдельные ее регионы. Нашей современности же не хватает идей украинской "чужде".

Литература:

1. Андреани Ж., Бертрам К., Грант Ч. Геополитическая революция в Европе // День. №42. 03.03.2001. С.1.
2. Базив Д. На перекрестке интересов // Спецслужбы и мир. 2001. №1. С.7-9.
3. Гаврилишин В. Время глобализации: сценарии для Украины и России -- угрозы и шансы // День. №66. Среда. 11.04.2001. С.4.
4. Дергачов О. Українська зовнішня політика: незбіги пріоритетів та інтересів // Грані. Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах. 2000. №2(10). С.72-78.
5. Замятин В. Уроки молдавского // День. №62. 05.04.2001. С.3.
6. Колесников К.М. Перспективи українсько-російських стосунків у контексті косовської кризи // Грані. 1999. № 2 (4). С.61-68.
7. Колесников К.М. Наслідки косовських подій та перспективи взаємин України з НАТО і Росією // Грані. 1999. № 5 (7). С.52-59.
8. Соколовский М. "Бери шинель, пошли домой..." Вашингтон готов отказаться от доктрины передового военного присутствия // Зеркало недели. №10. 08.03.2001. С.5.
9. Солодкий С. Шредер переходит с Путиным на "ты". Россия уходит в отрыв на евродистанции // День. №66. Среда. 11.04.2001. С.3.
10. Рудяков П. Балканский круговорот // День. №54. 24.03.2001. С.3.
11. Стрелецкий А. Совет Европы против Совета Европы // День. №65. 10.04.2001. С.4.
12. Хавьер Солана: Украина не будет изолированной от тех решений, которые принимаются в ЕС // День. №73. 21.04.2001. С.3.
13. Шепелев М.А. Геостратегия постевразийства и современная украинская геополитика // Грані. 2000. №6(14). С.77-83

Т.В. ВИНАРЧУК

ДО ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1918 РР.

Тетяна Валеріївна Винарчук -- аспірантка кафедри новітньої історії України Запорізького державного університету

Тривале перебування під владою Російської імперії змінило характер економічного, суспільно-політичного, культурного та національного розвитку українського народу. Для зміцнення влади на території України російський уряд вів цілеспрямовану політику асиміляції місцевого населення та перетворення цього регіону на південну окраїну Російської імперії. У першу чергу така урядова політика була спрямована на ту частину українців, яка мала владу, авторитет, крупну власність та освіту. В сучасних історич-

них, соціологічних та політичних роботах цю частину суспільства визначають терміном «еліта». Російський уряд з метою русифікації та поступового знищення еліти українського народу використовував різноманітні економічні, політичні та психологічні засоби. Це була вкрай небезпечна для українців політика. І.Лісяк-Рудницький, підсумовуючи особливості розвитку українського народу вважав, що нації, які втратили свою еліту, втрачають шанс на національне відродження і утворення власної держави [21,

37]. Саме еліта очолює національно-визвольну боротьбу свого народу. Саме від її стану багато в чому залежить успіх цієї боротьби. Історія засвідчила, що Російська імперія, незважаючи на всі зусилля, не змогла остаточно знищити еліту українського народу, яка, хоч і була нечисленною, все ж очолила національно-визвольні процеси в Україні. Події Української революції 1917-1918 рр. продемонстрували, що діяльність провідної верстви українського народу справила значний вплив на хід і результати визвольної боротьби.

Науковий аналіз української еліти, дослідження її діяльності під час національної революції є нагальним завданням вітчизняної науки. Аналіз діяльності еліти та її впливу на хід подій визвольної боротьби дозволить наблизитися до відповіді на складні, фундаментальні питання історії Української революції, зокрема, на питання: чому Україна не стала незалежною державою у 1917-1918 роках, чи був взагалі шанс в українського народу на незалежне державне життя, як оцінювати результати революції в Україні – як поразку, прогрес, регрес чи крок у напрямку до незалежного майбутнього.

За останнє десятиліття українська історіографія поповнилась значною кількістю нових досліджень з історії Української революції. З'явилися цікаві узагальнюючі дослідження [34, 37], монографії з питань організації військових сил України [6, 35], соціально-економічної політики національних режимів [1, 24], міжнародних стосунків того періоду [9], державотворчих процесів в Україні [4, 5]. Окрім біографічних досліджень видатних діячів революції, історики давали історико-соціологічну характеристику українській інтелігенції та висвітлювали її участь у визвольній боротьбі українського народу [4, 18]. Проте, залишається ще багато питань, які вимагають уточнень, спеціальних глибоких досліджень. Я.Грицак у статті «Українська революція, 1914-1923: нові інтерпретації» зауважив, що завданням істориків наступних поколінь є переодання спрощених підходів в дослідженнях української революції. За його думкою, це можливе не лише завдяки розширенню джерельної бази наукового вивчення цього складного періоду історії України: «Однак далеко не останню роль відіграватиме озброєність істориків новими теоретичними підходами та здатність мислити концептуально» [7, 225]. Водночас Я.Грицак наголошує на невирішеності термінологічних та хронологічних проблем історіографії української революції. На наш погляд, в історичній літературі не завжди правильно використовується і термін «еліта».

Насамперед, не слід змішувати два зовсім різних поняття – інтелігенція та еліта, що досить часто робиться в сучасній українській історіографії. Інтелігенція – це люди зайняті інтелектуальною діяльністю, найбільш активні, творчі і

продуктивні представники якої є складовою частиною еліти. У соціальному розумінні еліта – це широке поняття, яке не обмежується лише інтелігенцією або політичними діячами, крупними власниками капіталів чи засобів виробництва. Внаслідок несприятливих умов розвитку українського суспільства у XVIII-XIX ст. національно-визвольну боротьбу очолила інтелігенція, яка і виступила у ролі еліти під час революції 1917-1918 років. Це наклало своєрідний відбиток на хід подій. Але участь української інтелігенції в національній революції саме у якості еліти, її організуюча діяльність у цій ролі є ще малодослідженою темою української історіографії.

Історичне дослідження питань еліти межує з соціологією та політологією, без яких неможливе розуміння суті проблеми: там де є група людей, там соціологія, там де влада, політична боротьба – там політологія.

Виділення окремих особистостей з маси інших закладено самою природою. Природа наділила людей різними талантами та здібностями. Декому легко дається технічне конструювання, іншому написання віршів, малювання, філософія. Для управління людьми необхідні здібності організовувати людей, керувати їх діяльністю. Без працелюбності та працевдатності, прагнення до досягнення нових результатів талант залишиться нереалізованим. Серед маси талановитих і неталановитих людей результатами своєї діяльності, досягненнями виділяється невелика група людей, яка має авторитет, владу, особливий статус в суспільстві. Філософи і соціологи здавна цікавилися причинами виокремлення з маси людей невеликих особливих груп, які мають владу над іншими. Але наукове осмислення цього феномену почалося з другої половини XIX ст. Німецький дослідник Р.Міхельс (1876-1939) у книзі «До соціології партійності в сучасній демократії» (1911) обґрунтував необхідність і доцільність виділення невеликої групи тим, що великі маси схильні до сильних деструктивних емоцій, які роблять їх нездатними до прийняття раціональних рішень. Тільки невелика кількість людей, за переконанням Р.Міхельса, здібна до розумної діяльності: «Великий натовп людей, локалізований в одному місці, у значно більшій мірі схильний до запалення, ніж їх невелика кількість, коли індивіди, що її утворюють, здібні до розумного спілкування» [30, 56]. Неможливість існування суспільства без провідної верстви – еліти доводив і український соціолог Д.Донцов (1883-1973). За його думкою, виокремлення еліти з маси є процесом закономірним та природним. В основі ієрархічного укладу суспільства, за його переконанням, лежить воля, задум творця. Кожен в суспільстві виконує свої функції: «Завдання її (маси) в суспільстві – одне, правлячої касті інше. Кожна на своєму місці. Думати, що з самих виборів

маси може вийти добрий правитель так само мудро, що з вибору може вийти добрий поет, боксер або лікар» [12, 94]. Спираючись на український історичний досвід, націю без провідної верстви він називав «бестією без голови» [13, 22].

На початку XX ст. у вивчення феномену еліти заглибився італійський соціолог В.Парето (1848–1923). У 1916 році був опублікований його «Трактат про підстави соціології». В.Парето відносив до еліти тих членів суспільства, які мають найкращі досягнення у своїй сфері діяльності. Але основним критерієм визначення еліти В.Парето вважав показники обсягу капіталу [2, 42]. Його сучасник і співвітчизник Г.Моска (1858–1941) у своїй основній праці «Основи політичної науки» (1896р.) визначав еліту по відношенню до політичної влади [2, 45].

У теорії американського елітолога Р.Мілса влада, участь в управлінні суспільством, прийняття важливих рішень являються ознаками еліти: «Кажучи про пануючу еліту ми маємо на увазі ті політичні, економічні та військові кола, які через складну мережу взаємодіючих клік приймають спільну участь в рішеннях, що мають щонайменше загальнодержавне значення» [29, 8].

Всі теорії з'єднує ідея: діяльність особливої невеликої кількості впливає на життя інших членів суспільства. Причому впливає діяльність не тільки політичної або економічної еліти. Не менше значення мають результати наукових досліджень у сфері точних та суспільних наук, творча діяльність митців культури. Відносити до еліти лише найбагатших членів суспільства або тільки тих, хто представляє вищу владу не зовсім точно. Участь у створенні та розподілу капіталу – це критерій для визначення економічної еліти, участь в управлінні суспільством – політичної, творчість – для інтелектуальної та культурницької. Для визначення кожного типу еліти можна виділити характерні соціологічні риси, набір необхідних професійних та психологічних характеристик. Влада, авторитет, розмір капіталу, слава – це все зовнішні ознаки. Незалежно від типу, суть еліти полягає в тому, що її активна діяльність, результати творчості (управління, як і створення капіталу, вмістить в собі і елементи творчості) впливають і визначають напрям розвитку суспільства, керують діяльністю інших людей. Розвиток інформаційно-комунікативних можливостей суспільства посилює інтеграційні процеси не тільки серед населення.

Розвиток суспільства, науки і техніки, глобалізація політики вимагає об'єднання діяльності еліти. Розмежування сфери впливів, взаємодопомога і взаємоконтроль необхідні для гармонійного розвитку держави. Підвищення загальної рівня освіченості населення, стрімкий розвиток науки і її значення для суспільства,

збільшення обсягу інформації, необхідного для діяльності у будь-якій сфері, вимагає від представників еліти знань, досвіду, інтелекту. Якщо в кінці XIX на початку XX ст. Г.Моска у своєму визначенні еліти припускав, що її представники не обов'язково мають бути інтелектуалами [32, 26], то сьогодні інтелектуальність, знання, досвід навіть стають модними. З розвитком націй та їх державним оформленням у населення посилюється усвідомлення себе як єдиної спільноти, громадян однієї держави. Паралельно відбувається процес зміцнення взаємозв'язків між різними групами еліти, яку об'єднує, насамперед, національна свідомість. За визначенням авторів «Малої енциклопедії етнодержавознавства» національна еліта обстоє національні інтереси і є основою національною силою: «Національна еліта є провідною, культурною, політичною та державотворчою силою» [27, 540].

Український громадсько-політичний діяч В.Липинський (1882–1931) в обґрунтуванні своїх поглядів стосовно української держави в своїх «Листах до братів-хліборобів» використовує термін національна аристократія. За його думкою, це найкращі люди серед нації, які являються її організаторами і кермачами. Це активна, авторитетна та сильна меншість, яка для реалізації своїх національно-організаційних завдань, повинна мати ще і матеріальну силу. Але для організації пасивної маси нації, крім матеріальної сили, національна аристократія повинна мати і моральний авторитет: «Не досить хотіти влади і навіть володіти (посередньо чи безпосередньо) державним апаратом та землек і фабриками своєї нації – треба ще так зорганізувати своє хотіння влади і так володіти засобами війни і засобами продукції, щоб ця влада і ця сила мали в очах цілої пасивної маси нації моральну підставу, моральне оправдання» [20, 189].

Український соціолог М.Шаповал (1882–1932) у своєму підручнику «Загальна соціологія» писав про те, що прояв влади і виділення керуючих елементів спостерігається навіть серед тварин [41, 98]. Влада і диференціація серед людей виникла ще в первісних громадах, які воювали між собою [41, 56]. Причини пасивності українців він бачить в низькому загальному рівні освіти та культури, відсутності еліти. Еліта освічує націю, розвиває її. Тільки тоді, коли українці будуть мати свою сильну, активну еліту, вони зможуть збудувати свою незалежну державу: «Чим більше у якого народу еліти, тим життя цього народу матиме більше змісту, більше руху, ефекту, культурності, й тим жвавіше. Еліта, як дріжжі: підіймає в гору, розрихлює, робить пухким суспільство, зрізничковує (диференціює) його, дає розгін і розмах. Народ у якого еліти не має – раб, невільник, сукупність сірих, м'явих, убогих істот» [41, 115].

Проблеми еліти в українській історії дослід-

жували і такі відомі вчені діаспори як І.Лисяк-Рудницький, Я.Пеленський. Український публіцист та історик І.Лисяк-Рудницький (1919-1984) розглядав питання еліти суспільства в контексті проблем «історичних» та «неісторичних» народів та їх національного відродження, яке починається з відродження національної еліти. Цей автор, зокрема, зазначав: «У минулі віки, коли носієм національної самосвідомості була певна репрезентативна верства, зникнення цієї верстви – внаслідок фізичного винищення або через втрату внутрішньої енергії – справді дорівнювала «смерті нації». Те, що залишалось, становило аморфну етнічну масу, в кращому випадку – неповну націю» [21, 37-38]. Я.Пеленський доводив, що українська еліта періоду національно-визвольної революції не мала відповідних політичних якостей, вона ще не була готова до створення української державності [3, 3]. Перелік подібних оцінок можна продовжувати.

Сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники українських визвольних змагань ведуть свої наукові пошуки в руслі концепції чеського історика М.Гроха, який виділив три фази визвольної боротьби «малих» європейських народів. Загальновідомі роботи С.Єкельчика [15], П.Магочія [25], Р.Шпорлюка [43]. Ці вчені вивчають події української історії в контексті загального процесу визвольної боротьби «недержавних» народів Центральної і Східної Європи у XIX-XX ст., визначають спільні риси національного відродження українців та інших народів цього європейського регіону. Принципових розбіжностей в інтерпретаціях схеми М.Гроха різними істориками немає. В запропонованих підходах авторів є різниця в назвах етапів визвольного процесу в Україні та встановлення їх хронологічних меж. Всі запропоновані моделі виділяють інтелігенцію, як організатора нації та підкреслюють її провідну роль у формуванні національної свідомості населення. Своєю діяльністю інтелігенція мобілізує і організовує націю на визвольну боротьбу [15, 25, 43].

Сучасні українські політологи також не залишили проблеми еліти. Такі політологи як В.Якушик, М.Рябчук, Б.Гаврилишин, О.Турчинов, В.Литвин переважно досліджують українську посткомуністичну еліту. Майже всі дослідження мають загальний, теоретичний характер [3, 34]. Проте, спеціальних історичних досліджень національної еліти та їх діяльності в період Української революції не має. Це та наукова ніша, яка потребує заповнення. При цьому, у дослідницьких пошуках проблеми еліти вказаного періоду перед науковцями стають такі завдання:

- 1) охарактеризувати соціальну структуру української еліти і потенційні джерела її формування;
- 2) дати загальну характеристику української еліти;
- 3) проаналізувати діяльність національної

еліти, як організаційної сили, її вплив на хід і результати революції;

4) дослідити взаємозв'язки між центральною та регіональною елітами, їх взаємодію в національно-визвольній боротьбі та створенні української держави, оцінити координуючу діяльність керівного центру.

В пропонованій читачу статті автор, не претендуючи на вичерпність, робить спробу накреслити напрямки вирішення проблем формування національної еліти Української революції, характеристики її організаційної діяльності та взаємозв'язків між центральною та регіональною елітами.

Зазначимо насамперед, що нації, які не були завойовані іншими державами, мали безперервний досвід національного і державного розвитку, не витрачували сили на протистояння асиміляційній політиці, мали повну соціальну структуру і відповідні еліти. Національні еліти таких націй формувались поступово з представників різних суспільних верств. Це давало їм, за термінологією В.Липинського, авторитет, матеріальну і моральну силу, зрештою, легітимність та традиційність в очах населення. У цьому контексті стають, насамперед, питання: які, реально, були джерела для формування національної еліти українського суспільства на початку XX ст., якою була міра її повноти?

На початку XX століття українська нація була переважно селянською: 90% українців було зайнято у сільському господарстві. В містах, які були адміністративними і культурними центрами, доля українців була невеликою – 16,4% міського населення. Проте, за думкою сучасного німецького дослідника А.Каппелера, українці мали своє дворянство, для якого була характерна подвійна лояльність – імперська та українська. Подвійною лояльністю він пояснює той факт, що за переписом 1897 р. 56808 дворян визнали рідною мовою українську. Чи достатньо було збережено української лояльності, щоб залучити їх до визвольної боротьби, чи могли вони стати частиною національної еліти? Те, що дворянство було слабо представлено в національно-визвольній революції, А.Каппелер пояснює тим, що більшість дворянства «не була готова проміняти лояльність до держави, до російської чи польської системи цінностей на користь заангажованості українською справою» [16, 53]. За думкою П.Магочія, така подвійна лояльність була характерною для українців XIX століття, як, до речі, і для населення інших багатонаціональних країн того часу. Цей дослідник вважає, що і історію української визвольної боротьби «можна трактувати, як історію конфлікту між структурою численних культурних і національних лояльностей з одного боку, і структурою взаємовиключних свідомостей – з другого» [25, 103]. Подвійна лояльність була для підприємців, військових, чиновників, дипломатів

та інших верств населення засобом збереження свого українства.

Але ця точка зору не знайшла належного розвитку в сучасній історіографії. Побувають традиційні погляди, які відкидають наявність державотворчого потенціалу в цих верствах і зводять українську еліту до вузького прошарку національної інтелігенції. М.Кармазіна, сучасна українська дослідниця, вважає, що в кінці XVIII – на початку XIX століття українці Лівобережної, Правобережної та півдавстрійської України залишились без духовної та світської еліти. Українські провідні верстви були або заросійщені, або сполячені [17, 99-101]. За її думкою, XIX століття – це час «інтелектуального визрівання нації» [17, 101]. М.Кармазіна у викладі своєї точки зору використовує термін інтелектуально-політична еліта, чим наголошує на те, що функції політичного проводу суспільства взяла на себе українська інтелігенція. До речі, дослідниця не ставить питання: чим відрізняється політична та інтелектуальна еліта, які є для них характерними функції та діяльність в суспільстві. Вона бачить у процесах XIX століття формування української політичної еліти, а її політична незрілість, відсутність досвіду політичної боротьби, слабкість політичних концепцій є проявами процесу становлення політичної еліти [17, 119-121]. О.Шморгун також вважає, що інтелігенція вимушена була перейняти на себе функції керівництва визвольним рухом, тому що в українському суспільстві не було власної різнотипової еліти: «Прямим наслідком процесів, що загальмували розвиток української національної ідеї, стало те, що в Україні так і не були створені власні економічно-підприємницька, політична та військова еліта, а в критичний момент проголошення державної незалежності інтелігенція вимушена була виконувати невластиві їй державні управлінські функції» [42, 11]. На наш погляд, це дещо застаріла думка, яка ґрунтується на принципах народницької історіографії XIX початку XX століття. І.Лисяк-Рудницький висловлювався об'єктивніше, коли зазначав, що в українському суспільстві все ще залишились традиційні провідні верстви, але інтелігенція замість того, щоб виступити об'єднуючою силою в питаннях формування нової еліти і залучити ці залишки до визвольної боротьби, діяла часто деструктивно: «Інтелігенція не лише не робила нічого, щоб ці суспільні групи наново прихилити до української справи (якій вони могли б дати свою матеріальну силу та громадський досвід і культуру), але, навпаки, чинило все можливе, щоб їх остаточно відігнати» [23, 364]. Дійсно, при такому яскраво-соціалістичному забарвленні національно-визвольних програм, запропонованих інтелігенцією, дворянство і буржуазія ризикували втратити не тільки свій вищий стан у суспільстві і привілеї, але і свою власність, а, можливо, і своє життя. В істо-

ріографії наводилося немало фактів, які підтверджують цю думку. Заслужовує, зокрема на увагу висновок Ф.Г.Турченка і Г.Ф.Кривоший, що в умовах відсутності еліти нація прагнула в критичних умовах регенерувати її: «Цей процес можна характеризувати як своєрідну соціальну регенерацію. В критичні часи своєї історії нація прагне відтворити, по можливості, всі ті елементи соціальної структури, які перебували раніше у «затухаючому» стані, щоб у такий спосіб зустріти виклик історії» [36, 31]. Але національна еліта відмежувалась від українського дворянства, буржуазії, службовців та чиновників, військових: «Оскільки співпраця з цими соціальними групами суперечила доктринальним засадам українських соціалістів, від цієї співпраці вони відмовились» [36, 31]. В.Потульніцький у статті «Світогляд українського лівобережного панства» стверджує, що в українському суспільстві в XIX столітті розвивався консервативний рух, діячі якого, українські поміщики та нащадки козацької старшини, мріяли про реставрацію гетьманства та автономії України у складі Російської держави. У другій половині XIX століття прихильники консервативних реставраційних поглядів гуртувалися навколо шляхетських родів і створювали «родинно-громадські гуртки». У 60 роках XIX століття ідеї консерватизму підтримували і деякі члени Громад. Після реформи 60-х років XIX століття і запровадження земств діяльність представників лівобережної козацько-гетьманської старшини розгорнулася в цих органах земельного самоуправління [33, 33-36].

Слід не забувати той факт, що історія України не мала такого потужного стимулу державного будівництва, як, наприклад, для поляків Річ Посполита. Вплив Гетьманщини чи Запорізької Січі на формування ідеологічних платформ української інтелігенції, державницьких настроїв у суспільстві, особливо серед поміщиків і буржуазії, був значно слабший. Для об'єднання нації для національно-визвольної боротьби національна ідеологія повинна бути придатною для всіх верств населення – селян, робітників, дворянства, буржуазії. Для того щоб зацікавити різні соціальні групи, вона повинна мати компромісні рішення і потужну мотивацію визвольних змагань нації. І.Лисяк-Рудницький докоряє українській інтелігенції за те, що вона не виконала своєї основної функції – створення необхідної теорії: «Падає на інтелігенцію відповідальність за гріх занедбаня: вона не витворила дійсно всенациональної, відповідної до вимог часу ідеології» [23, 374]. Але вчений зауважує при цьому, що питання про реально можливі джерела утворення повноцінної національної еліти українського суспільства потребує ретельного аналітичного дослідження. Для нього не зовсім ясно, чому інтелігенція опинилась на чолі визвольної боротьби, зайнявши ту політичну

нішу, яка належала багатостановій еліті: це була узурпація влади інтелігенцією чи історична необхідність в умовах відсутності потенціалу формування національної еліти.

У цьому контексті постає також питання про конкретну роль і місце інтелігенції в національно-визвольній боротьбі і процесах державотворення. Ф. Ніцше вважав, що представники інтелектуальної еліти взагалі не здатні до політичної діяльності: «На долю вчених, які стають політиками, припадає за звичай комічна роль бути чистим сумлінням політики» [31, 383]. В. Липинський теж вважав, що інтелігенція не може управляти суспільством, тому що вона не володіє засобами виробництва і силою. Однак вона повинна виконувати зовсім іншу функцію, яка забезпечує можливість національній аристократії організувати пасивну націю: «інтелігенти творять не матеріальні, а духовні цінності нації, чи то словом (як інтелігенція духовна) чи то ділом (як вишколені фахівці і адміністратори, лікарі, техніки, толкувателі законів і т.д.) – доти вони допомагають пануючим воякам і прокурорам...» [20, 143].

До скептичної оцінки української еліти, як організуючої сили, схилив і той факт, що масовий вибух національно-визвольних настроїв серед українського населення у 1917 році для інтелігенції був цілком несподіваним. Про це пише Д. Дорошенко: «Грушевський знав напевно, що народ наш був темний і несвідомий. Революції він не ждав і не робив. Вона його заскочила нежданно, і він мусив ще в нових обставинах оговтатись і знайтись» [14, 45]. П. Феденко, один з активних діячів Української революції, член УСДРП, на основі аналізу рівня національної свідомості українського населення та політичних сил суспільства у своїй роботі «Український рух у ХХ столітті», відмічав, що напередодні революції в українському русі була невпевненість в своїх силах [39, 107].

В умовах національно-визвольної революції важливим фактором успіху є інформаційний зв'язок між урядом та населенням нової держави. Керівництво революції обов'язково повинно своєю інформаційною діяльністю підтримувати визвольні прагнення населення, патріотичні настрої, спрямовувати їх дію. Налагодження інформаційної роботи повинно бути оперативним і мати відповідні засоби. Центральна Рада намагалася організувати українську пресу, але результати цих змагань були недостатніми. Повільність її організації М. Грушевський пояснював відсутністю коштів та воєнною розрукою: «По всіх попередніх розгромах і новім розстрою друкарства, вчиненім війною, вона організувалася тільки поволі, з кінцем марта... Через таку неорганізованість української преси освідомлення українського громадянства про політичні завдання моменту йшло дуже повільно через пресу російську, поштою і телеграфом, дуже

неакуратним у цім часі» [8, 15]. Для неписьменного селянства друківані матеріали та преса не могли бути джерелом інформації. Цей фактор врахували більшовики, які проводили потужну пропаганду серед українських селян і солдат. Агітатори вибиралися ретельно з урахуванням здібностей кандидата на пропагандистську діяльність – вміння виступати перед великою кількістю людей, відчувати її настрої, переконувати і запалювати їх вірою у свою справу. Керівництво більшовицької партії ретельно інструктувало своїх агітаторів про особливості конкретної ситуації, завдання їх діяльності. Вражає відвертий цинізм таких інструкцій. Перед відправкою агітаторів-комуністів в Україну весною 1919 р. для боротьби з впливом С. Петлюри Л. Троцький на інструктажі давав їм такі поради: «... Твердити – що Росія теж визнає самостійність України, але з Радянською владою, а Петлюра продає Україну буржуазним державам...; говорити, що серед повстанців більшість денікінців, буржуїв та куркулів;... якщо будуть випадки грабунків в Червоній Армії, то їх необхідно скидати на повстанців та петлюрівців, які влилися в Червону Армію» [10, 242].

В політичній боротьбі за владу більшовики використовували жорстокі, терористичні методи. На противагу їм діячі української Центральної Ради намагались діяти лише гуманними, легітимними засобами, залишаючись вірними політичній етиці М. Драгоманова, в основі якої лежить такий принцип політичної діяльності: «Чиста справа вимагає чистих рук» [19]. На жаль, українська еліта не розуміла, що вона веде боротьбу з жорстоким ворогом, її прагнення до цивілізованої діяльності обернулися трагедією проти неї самої. Д. Донцов у передмові до політичного трактату М. Макіавелі «Володар» писав, що українській еліті в боротьбі за національні права українців не вистачало принципів макіавелізму, особливо в умовах боротьби з більшовиками [11, 8]. Український соціолог М. Шаповал щодо демократизму і тоталітаризму писав, очевидно під впливом роздумів над причинами поразки Української революції, активним учасником якої він був, що, коли в державі хоч одна партія прагне до диктатури, всі інші повинні відмовитись від принципів демократизму і «перейти до централізації і диктаторства, щоб приборкати диктатора» [41, 109]. Цей висновок М. Шаповала заслуговує на увагу не тільки науковців.

Для посилення своїх позицій уряду необхідно зміцнювати владу на місцях, забезпечувати периферію національними, відданими кадрами. Українська еліта, навпаки, стягувалася до центру, де вона ізолювалася від населення: «... Всі українські діячі тиснулися у Київ, а провінція залишалася без проводу і без апарату», – писав у зв'язку з цим І. Феценко-Чопівський, один з керівників УПСФ [40, 37]. Яскраво характери-

зує стан регіональної еліти ситуація, що склалася в Катеринославі. П.Феденко, описуючи життя і політичну діяльність І.Мазепи, активного учасника Української революції, наводить багато цікавих фактів, які характеризують якість і діяльність місцевої еліти. За його думкою ця еліта була нечисленною і на низькому рівні [38, 21]. Відповідно їй рівню в губернії велася слаба політична діяльність: губерніальні представники національного уряду не мали можливості освідомлювати населення, тримати місцеву владу і здійснювати керівництво регіоном [38, 23]. З іншого боку, є свідчення про нехтування центральним урядом України регіональною владою: «На провінцію не висилалось ні наказів, ні інструкцій, ані інформації, а тільки відозви. З Києва не можна було добитись навіть відповіді на свої запитання, навіть особистого побачення в негайній справі у голови Секретаріату, приїхавши до Києва, губерніальними комісарами не легко було добитись» [14, 140]. Залишати збуджені маси без національних кадрів та оголяти периферію це можна оцінити, як грубу помилку Центральної Ради у створенні державного апарату влади. Адаже синхронна діяльність центру та периферії в одному напрямку є запорукою успішного державотворення.

Але ж при організації урядових структур проявився брак серед української еліти необхідних фахівців. Столичні письменники, професори, вчителі повинні були швидко перетворитися на політиків, урядовців, не маючи відповідних знань і досвіду роботи. Це ускладнювало організацію українського уряду, про що писав Дм.Дорошенко: «Організація Генерального Секретаріату, в складі якого хіба що одна людина (ген. писарь Ол.Лотоцький) мала точне уявлення про роботу вищої правительственої установи, налагоджувалась дуже туго» [14, 140]. Реально здійснити свою владу уряду не вдавалось навіть у центрі – в м. Києві. Не вистачало ні рішучості, ні сили, ні авторитету. Коли, наприклад, необхідно було завести нічну роботу на друкарні Кульженко для прискорення випуску власних грошей Генеральний Секретаріат фінансів звернувся до професійної спілки друкарів з проханням дозволити третю зміну праці в друкарні. Спілка одхилила прохання Генерального Секретаріату, мотивуючи свою відмову боротьбою робітничих партій проти нічної роботи [14, 257].

Ізолюваність Центральної Ради від міського населення, заклики більшовиків до активної діяльності (по суті грабунків) підірвали авторитет української влади, яка поступово втрачала контроль за національно-визвольною боротьбою населення. Посилилась деструктивна стихійна діяльність народних мас. Грабунки та самоуправство паралізували економічне життя України. Українська влада не мала сили для підтримання свого авторитету і стримання стихійних прагнень

населення, характерних для революції. Центральна Рада занадто довго не наважувалась на створення власної національної армії. Вона обережно ставилася до українізації окремих частин російської армії, відмежувалась від руху створення українського війська. Характерною є позиція М.Грушевського: «Само собою в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла у військових колах, не було нічого несподіваного, у війську зібрався самий цвіт, сама сила громадянства. Більше несподіваним було, що цей рух вилився у домагання формувати нові українські військові частини та переформувати та виокремлювати їх в особні армії. Місцеві військові власті і демократичні неукраїнські організації непотрібно вчинили з цього велику справу загрозу фронтіві, обороні революції і своєю різкою, нетактовною опозицією та погрозами завогнили справу» [8, 16-17]. Організація військової сили розгорнулася стихійно – «знизу», але Центральна Рада не поспішала використати стихійну військову мобілізацію у вигляді руху Вільного козацтва. Взяти керівництво над всіма озброєними організаціями необхідно було і тому, що цю силу могли використати інші політичні сили [6, 114]. В результаті, Центральна Рада в скрутний момент своєї історії залишилась без силової підтримки.

Нерішучість і невпевненість дій лідерів національно-визвольної боротьби є наслідком попередньої політичної еволюції, пануючих у її середовищі політичних концепцій. В своїх програмах вони ставили завдання боротьби за перетворення Російської імперії на федеративну державу, а Україну – її федеративної частини. Центральна Рада прагнула надати легітимності своїй владі. На самоправні дії вона не наважувалась. Це робило її залежною від російського уряду. Чекання визнання Росією відібрало багато цінного часу. Відмова від безперспективної концепції відбулася занадто пізно, коли нерішучість у виконанні функцій управління державою і соціально-економічного реформування підірвало авторитет Центральної Ради. І.Лисяк-Рудницький вважав, що негативними наслідками переваги федералістичної концепції серед діячів Центральної Ради є «в тому, що вона до певної міри послаблювала моральні сили українського суспільства. Відмова від ідеалу суверенної державності притлумлювала енергію національного руху, зменшувало його войовничість і завзяття» [22, 9]. Федералізм, за його думкою, робив український визвольний рух млявим і несміливим. Нерішучість в політичній діяльності – це шлях до поразки, про що влучно зауважив російський філософ Д.Мережковський: «У будь-якої революції настає така рішуча хвилина, коли комусь когось необхідно розстріляти, й неодмінно з легким серцем, як місливець підстрілює куріпку. А якщо виникає незначний сумнів, то все дочорта летить, – революція невдалася»

[28, 128].

Д.Донцов, український соціолог, в своїх дослідженнях намагався знайти причини поразки Української революції 1917–1918 років. В роботі «Дух нашої давнини» він стверджував, що українській нації в той час бракувало справжньої еліти. За його думкою, стара українська еліта поступово втратила всі необхідні риси провідної верстви. За буденними та фінансовими проблемами вона перестала виконувати функції провідника суспільства. Тому її місце зайняла чужа російська еліта [12, 27]. Але, історія дала шанс «провідній касті» відродити свій стан в суспільстві в 1917 році, який вона не використала. Її місце зайняла інтелігенція. Чому інтелігенція не змогла замінити традиційні провідні верстви? Д.Донцов вважав, що українська інтелігенція була занадто здемократизована, занадто захоплена марксистськими ідеями, відмовилась від національних гасел. Їх ідеологію він характеризував, як плебейську, мужицьку, на протигагу від панської, притаманної еліти суспільства: «Це були два різні шаблони вартостей деметрально протилежні, панський і плебейський, або за Шевченком, козаків і свинопасів.» [12, 39]. Українська еліта не відчувала себе провідною верствою українського народу, тому що в їх світогляді переважали ідеї М.Драгоманова: «На думку тої інтелігенції, або її виразника Драгоманова, (пише Франко) —суспільство це була властиво тільки продукуюча, робоча в нашій країні, холопська маса», інші верстви народу отже не були працівниками, це були визискувачі, народні п'явки... інтелігенція ця не вірила, що якраз вона покликана здійснити свою правду в своїй країні, навпаки в ній жила «віра в якусь містичну волю народу, у вроджену йому здібність до досягнення якоїсь своєї «правди» в суспільних відносинах, як тільки йому не перешкодитиме здеправдована інтелігенція» [12, 40]. Українська інтелігенція не відчувала себе провідною верствою, тому вона не мала мети і необхідної ідеології, ідеалу своєї держави. Ця еліта намагалася діяти мирними методами, вона не мала необхідної для боротьби «комбативності» [12, 51]. Отже, причини поразки визвольної боротьби українців кореняться в стані національної еліти, роль якої відіграла інтелігенція, що не мала відповідних соціально-психологічних характеристик. Виконувати функції провідника нації українській інтелігенції заважали її політичні та національні концепції, які виявилися помилковими.

І.Мазепа (1884–1952), ідеолог і керівник УСДРП, підсумовуючи наслідки української ре-

волюції, робив акцент на політичній слабкості української інтелігенції і її партійних програм. Він заперечував роль особистості в розвитку історичних подій та критикував В.Липинського за його звинувачення провідника української революції в невикористаному моменті революційного підйому [26, 65]. Центральна Рада мала велику підтримку серед населення, революція розбудила національно-визвольні сили. Проте їй бракувало сильної інтелігенції, яка до того ж мала «утопічні» політичні концепції. Українська інтелігенція була змосковщена, національно свідомі інтелігенція виходила з народних низів, селянських прошарків. Але вона не мала достатнього політичного досвіду, не було умов для її політичного виховання [26, 68]. Тому українська інтелігенція знаходилась під впливом теорій російської соціал-демократії. Вона захоплювалась новими ідеалами, до яких відносилась не критично, часто повторювала чужі думки. Українські партії не змогли об'єднати українське суспільство. Причини слабкості української інтелігенції І.Мазепа пов'язує з тривалим колоніальним станом України у складі Російської імперії: «Попередня неволя трагічно відбилася на сучасному положенні українського народу. Вона затримала розвиток українських суспільних сил; вона поставила Україну в нерівне положення з Московщиною» [26, 134].

Справді, потенціал Української революції був великий, населення активно включилося до національно-визвольної боротьби. Це визнав І.Лисяк-Рудницький: «Потенція української революції, коли йдеться про її діяння вшир, була велетенська. Коли б енергії, безплідно розпрошеної у внутрішньо-українській громадянській війні та в авантюрах різних атаманів, були зосереджені в одному фокусі, Україна без трудноді відстояла б свою незалежність і навіть здобула б провідну роль у Східній Європі» [24, 342]. Проаналізована історична та соціологічна література дає достатньо підстав для висновку, що головною проблемою революції в Україні 1917–1920 рр. була проблема національної еліти. Її більшість складала інтелігенція, яка не змогла створити реалістичну політичну теорію національно-визвольної боротьби, об'єднати всі верстви українського населення. Українська інтелігенція не мала достатнього політичного досвіду, досвіду політичної боротьби. Утворений нею національний уряд не зміг реалізувати всі функції влади, утримати під контролем захоплені стихією національно-визвольного руху народні маси. Це стало однією з причин того, що Україна стала здобиччю більшовиків.

Література:

1. Андрусин В. У пошуках соціальної рівноваги. – К.: Друкарня профспілок України, 1995. – 192 с.
2. Ашин Г.К. Современные теории элиты: критический очерк. – М., 1985. – 258 с.
3. Валігурський П., Валігурський В. Політологічні виміри української еліти // Віче. – 1998. – №6. – С. 31–36.

4. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. -К.: Наукова думка, 1997. - 344 с.
5. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. - К.: Київська нотна фабрика, 1998. - 256 с.
6. Голубко В. Армія Української народної республіки 1917-1920. Утворення та боротьба за державу. - Львів: Кальварія, 1997. -288 с.
7. Грицак Я. Українська революція, 1914-1923: нові інтерпритації // Україна модерна. - Львів: Ін-т історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка, 2000. - Ч. 2-3. - С. 254-269.
8. Грушевський М.С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. - К., 1992 - 46 с.
9. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 - 1922 рр. - К.: Оріяни, 1998. - 240 с.
10. Документи трагічної історії України (1917 - 1927 рр.): 36. док. - К.: Друк. ж. «Охорона праці», 1999.- 640 с
11. Донцов Д. Ніколо Макіавеллі // Ніколо Макіавеллі. Володар. -С. 3 - 11.
12. Донцов Д. Дух нашої давнини. - Дрогобич: Відродження, 1991. - 341 с.
13. Донцов Д. Bellua sine caritate // Українські проблеми. -1992. - №4. - С. 22 - 34.
14. Дорошенко Д. історія України 1917-1923 рр. / Нью-Йорк, 1954. - Т.1. Доба Центральної Ради.
15. Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії національного руху другої половини ХІХ ст. - Мельбурн: Університет ім. Монаша. Відділ славістики, 1994. - 124 с.
16. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність - 1992. - №7. - С. 48-56.
17. Кармазіна М. Становлення української еліти (кінець ХІХ -початок ХХ сторіччя) // Розбудова держави. - 1998. - №3 - 6.
18. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ - ХХ століть. Соціально-політичний портрет. - К.: Либідь, 1993. - 174 с.
19. Круглашов А. Політична етика Михайло Драгоманова (теоретичні аспекти) // Український історичний журнал - 2000. - №3. - с.73 -92.
20. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. - Київ -Філадельфія, 1995. - 470 с.
21. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // історичні есе.- К.: Основи, 1995. - Т.1. - С. 29-39.
22. Лисяк-Рудницький І Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе. - К.: Основи, 1995. - Т.2. - С. 1 - 27.
23. Лисяк-Рудницький І. Відродження та виродження інтелігенції. // історичні есе. - К.: Основи, 1995.- Т.2. - С.361-380.
24. Лисяк-Рудницький І. Правопорядок і революція// історичні есе. - К.: Основи, 1995.-Т.2. - С. 333-334.
25. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. - 1991. -№3. - С. 97 - 107.
26. Мазепа І. Вольшевизм і окупація України. Соціально-економічні причини незрілості сил української революції. - Київ; Львів: Діло, 1922. - 155 с.
27. Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К.: Генеза: Довіра, 1996. - 942 с.
28. Мережковський Д. Большая Россия. - М.: Изд-во Ленинградского университета, 1991 - 272 с.
29. Миллс Р. Властвующая элита. - М.: Изд-во ин. лит-ры, 1959. -344 с.
30. Михельс Р. Необходимость организации // Диалог. - 1990.- №3. - С. 55-60.
31. Ницше Ф. Человеческое слишком человеческое // Ницше Ф. Соч. в 2-х т. - С. -П., 1998. -Т.1. - С. 181-428.
32. Потульніцький В.А. Теорія української політології. - К.: Либідь, 1993. - 192 с.
33. Потульніцький В.А. Світогляд українського лівобережного панства у другій половині ХІХ століття // Київська старовина. -2000. - №4. - С.32-38.
34. Солдатенко С.Ф. Українська революція. історичний нарис: Монографія. -К.: Либідь, 1999. - 967 с.
35. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917-березень 1918). - Львів, 1996.
36. Турченко Ф.Г., Кривоший Г.Ф. Магістралі й глухі кути Української революції // Українська революція: 1917 - початок 1918рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення): 36. наук. пр. -Запоріжжя: Просвіта, 1998. - С. 3-64.
37. Українська революція: 1917 - початок 1918рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення): 36. наук. пр. - Запоріжжя: Просвіта, 1998. - 264 с.
38. Феденко П. ісаак Мазепа. - Лондон: Наше слово, 1954.-228с.
39. Феденко П. Український рух у ХХ столітті. - Лондон: Наше слово, 1959. - 267 с.
40. Фещенко-Чопівський і. Хроніка мого життя. - Житомир.: КВО «Газета Житомирський вісник», 1992. - 124 с.
41. Шаповал М. Загальна соціологія. - К.: Український центр духовної культури, 1996. - 368 с.
42. Шморгун О. Основний зміст поняття «українська національна ідея» // Розбудова держави. - 1997. - №6. - С. 10-19.
43. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця ХVІІІ - початку ХІХ століть // Україна. Наука і культура. - К., 1996. - Вип.25. - С. 159 - 167.

Н. Г. МОСЮКОВА

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО ПАРЛАМЕНТА (1990–1994 ГГ.)

Мосюкова Наталья Геннадиевна – ассистент кафедры украинской истории и украиноведения Днепропетровской национальной металлургической академии

Современный период общественного развития характеризуется возросшей ролью политики в жизни общества. Она пронизывает буквально все сферы общественной жизни, оказывает глубокое влияние на их функционирование и развитие.

Необходимость построения гражданского общества, правового государства выдвигает на первый план проблему переосмысления традиционных подходов к анализу сложных политических явлений и процессов, требует разработки целого ряда проблем общественной жизни.

Важнейшую роль в системе демократизации общественной жизни играет парламент. Он является высшим органом законодательной власти, постоянно действующим представительным органом, в основу его формирования и работы положены идеи народного представительства. Именно парламент позволяет каждому гражданину влиять на принятие важнейших решений, так как депутатов, принимающих эти решения, избирают граждане.

В условиях политического и социального расслоения общества очень важно найти методы достижения внутреннего согласия различных слоев и групп, партий и движений. Решение этих задач во многом зависит от парламента.

Каждая страна имеет свою историю становления парламентаризма. Имеет традиции народного представительства и Украина. На ее территории в разные исторические периоды существовали органы представительной власти (вече, боярская рада, казацкая рада, Центральная Рада), но ни один из них не соответствовал следующим параметрам: формирование на основании выборов путем всеобщего, прямого, равного, тайного голосования на альтернативной основе; осуществление принципа разделения властей на законодательную, исполнительную и судебную; существование оппозиции.

На территории СССР, в состав которого входили и украинские земли, развивался совершенно иной тип народного представительства – Советы. В работе «Государство и революция» В.И. Ленин писал: «Представительные учреждения остаются, но парламентаризма, как особой системы, как разделение труда законодательного и исполнительного, как привилегированного положения для депутатов, тут нет. Без представительных учреждений мы не можем себе представить демократию, даже пролетарскую демократию, без парламентаризма можем и должны» [17, 45].

Таким образом, в период советской власти принцип разделения властей был, отвергнут, тем самым государство отказалось и от парламентаризма европейского типа.

При режиме правления, который существовал в СССР, реальная власть принадлежала на каждом уровне верхушке аппарата правящей коммунистической партии и часто единолично первому секретарю соответствующего партийного комитета. Все решения советов и других государственных органов предварительно одобрялись коммунистическими партийными комитетами. Власть компартии была закреплена в ст.6 Конституции СССР 1977 г., а также в Конституции УССР 1978 г. В тоталитарном государстве «партийные решения были ориентиром для государственных органов и общественных организаций» [14, 49]. Об этом говорил и Л.Кравчук, подчеркивая: «В Советском Союзе... никто и ничего не решал, кроме господствующей одной партии» [8, 7].

По Конституции УССР 1978 г. Верховный Совет УССР избирался гражданами Украинской ССР в составе 650 депутатов и не был постоянно действующим органом. Он созывался на сессии 2 раза в год, а в период между сессиями его функции осуществлял Президиум Верховного Совета, состоявший из Председателя Президиума Верховного Совета, трех заместителей Председателя, Секретаря Президиума и 20 членов Президиума Верховного Совета УССР [11].

Таким образом, по Конституции УССР 25 человек имели возможность решать такие важные вопросы, как назначение выборов в Верховный Совет УССР и местные советы, имели право издавать акты об амнистии, ратифицировать и денонсировать международные договоры УССР, назначать и отзывать дипломатических представителей УССР, устанавливать и присваивать почетные звания УССР [11, 98].

Образовавшиеся на территории СССР органы народного представительства – советы не являлись парламентом, так как в отличие от парламентских выборов в демократических странах, выборы в Верховный Совет проходили не на многопартийной основе и не были альтернативными. Верховный Совет УССР не был постоянно действующим органом, каковым является парламент, все ветви власти – законодательная, исполнительная, судебная были подчинены Коммунистической партии. При такой системе руководителям Компартии не нужно было бороться за власть с лидерами других партий, доказывать правильность своей эконо-

мической, социальной, национальной политики, добиваться признания народа. Следовательно, такая система не способствовала выдвижению достойных лидеров. Усиливалась неспособность к обновлению системы государственного управления. Из-за несменяемости кадров в Политбюро ЦК КПСС происходило чрезмерное их старение. Такое руководство, созданное в условиях тоталитарного государства, не могло решить назревшие экономические, политические, социальные и другие проблемы. Нужны были реформы. Осуществляемые КПСС преобразования должны были поддержать авторитет партии, создать ей имидж демократической структуры. Но начатая партией перестройка всколыхнула общество, и процесс демократизации зашел дальше, чем это было предусмотрено «компартийным сценарием».

Демократизация политической системы СССР в конце 80-х гг. выразилась в образовании общественных организаций (в Украине – Рух, Общество украинского языка), появлении фракций в правящей тогда КПСС, проведении выборов на альтернативной основе в народные депутаты СССР в 1989 г. и в Верховный Совет УССР в 1990 г. Указанные процессы не могли не затронуть функции и структуру высшего органа власти УССР, так как Верховный Совет в советские времена носил декоративный характер, поскольку все важнейшие вопросы в государстве решало руководство Коммунистической партии. Чтобы привести в соответствие функционирование высшего органа представительной власти УССР с изменившимися реалиями общественной жизни, необходимо было внести поправки в те разделы Конституции УССР, которые регулировали деятельность Верховного Совета.

Процесс формирования современного украинского парламентаризма начался проведением выборов в Верховный Совет на альтернативной основе в 1990 г. По словам заместителя Председателя Верховного Совета Украины А. Демидина «он должен был преодолеть тяжелое наследие формальной неограниченности полномочий и парадно-праздничного бытия высшего представительного органа Украины» [6, 5].

В октябре 1989 г. на десятой сессии Верховного Совета УССР в Конституцию УССР были внесены изменения и дополнения. Если Верховный Совет УССР до 1990 г. созывался на сессии лишь 2 раза в год, а в период между сессиями его функции осуществлял Президиум Верховного Совета УССР [11, 106-108]. То Верховный Совет УССР, избранный в 1990 г. являлся постоянно действующим органом, сессии которого состояли из пленарных заседаний Верховного Совета УССР, а также проводимых в период между ними заседаний постоянных и других комиссий Верховного Совета

[12, 79]. Если раньше было 650 народных депутатов [11], то после 1990 г. – 450 депутатов, избираемых на альтернативной основе [12, 85]. Прежним остался срок полномочий парламента – 5 лет [12, 97], а также возрастной ценз как пассивного, так и активного избирательного права – 18 лет [12, 101].

Полномочия Верховного Совета УССР 1990 г. были значительно расширены по сравнению с Верховным Советом предыдущего созыва. Так, в отличие от ранее действовавшего Верховного Совета, высший орган власти Украины, избранный в марте 1990 г., имел право решать вопросы, связанные с изменением границ УССР с другими союзными республиками; рассматривать вопросы об определении государственной границы СССР в случаях, влекущих изменение территории УССР, назначать Председателя Совета Министров УССР; осуществлять законодательное регулирование отношений собственности; приостанавливать действие актов Совета Министров СССР, министерств и ведомств СССР на территории УССР в случаях их несоответствия Конституции УССР и законам УССР [12, 103].

По Конституции УССР с учетом поправок, принятых в октябре 1989 г. право законодательной инициативы принадлежало народным депутатам УССР, Президиуму Верховного Совета УССР, Председателю Верховного Совета УССР, Комитету конституционного надзора УССР, Совету Министров УССР, постоянным комиссиям Верховного Совета УССР, Комитету народного контроля УССР, Верховному Суду УССР, Прокурору УССР, Главному государственному арбитражу УССР, а также общественным организациям в лице их республиканских органов и Академии наук УССР [12].

Открытие I сессии Верховного Совета УССР, избранного в марте 1990 г., состоялось 15 мая 1990 г. Большую часть депутатского корпуса (около 82%) составляли члены и кандидаты в члены КПСС, лишь 18% депутатов были беспартийными, при этом «большинство из них были явными или скрытыми выдвиженцами от партийно-государственной номенклатуры и почти все – воспитанники «систем»... [19]. Данные о составе Верховного Совета УССР 1990 г., приведенные Н. Михальченко и В. Андрущенко [19], позволяют отметить следующее: по социальному составу большинство депутатов (82%) были служащими, небольшую часть депутатского корпуса (по 6%) составляли рабочие и колхозники. Подавляющее число депутатов (96%) имели высшее или незаконченное высшее образование и лишь 4% – среднее образование. Больше половины депутатов (53%) были в возрасте от 30 до 49 лет, 44% – в возрасте от 50 лет и старше и всего 3% в возрасте до 29 лет. По специальности наиболее многочисленными были группы инженерно-технических (34%) и

сельскохозяйственных работников (23%), слабо были представлены юристы (5%) и экономисты (4%). Более половины депутатского корпуса (56%) составляли представители номенклатуры (руководители предприятий, председатели колхозов, работники советских, партийных, профсоюзных, комсомольских организаций).

Анализ состава Верховного Совета УССР позволяет сделать следующие выводы: политический состав высшего органа представительной власти был довольно однороден (большинство — члены КПСС), но особенность в том, что часть членов КПСС поддерживала Демблук; более половины депутатов были представителями номенклатуры; высок образовательный уровень депутатов, среди них мало людей со средним образованием, рабочих, колхозников. Это говорит о том, что Верховный Совет утратил свой декоративный характер, КПУ, предвидя политические дебаты, выдвигала людей, имеющих определенный интеллектуальный потенциал. Состав высшего законодательного органа УССР позволяет отметить, что он был предназначен в большей степени для политических и идеологических баталий, чем для законотворческой деятельности, что и подтвердили последующие события.

С первых же дней сессии началась борьба политических противников — коммунистов и антикоммунистов. Первым вопросом, по которому возникли дебаты, была повестка дня. Президиум предложил следующую повестку дня: избрание Председателя Верховного Совета республики, его заместителей, образование постоянных комиссий, правительства Украинской ССР и т.д. [29], Депутат С.Головатый, которого поддержали П.Мовчан, И.Драч от имени группы депутатов выступил с альтернативным вариантом повестки дня. Было предложено рассмотреть на сессии вопросы о неотложных мерах по защите граждан Украины от последствий чернобыльской аварии, о приоритетности развития села в народнохозяйственном комплексе УССР, о политическом, социально-экономическом и экологическом положении в республике, принять Декрет о власти и Декларацию о государственном суверенитете Украинской ССР [29].

Сессионные заседания проходили по повестке дня, предложенной Президиумом. Более того, ни одна из кандидатур на руководящие посты от антикоммунистических сил не была избрана. Председателем Верховного Совета УССР был избран В.Ивашко (23 июля 1990 г. его место занял Л.Кравчук [26, 436; 25, 434]), а не поддерживаемый Демблук И.Юхновский, первым заместителем Председателя — И.Плющ, заместителем — В.Гринев, Председателем Совета Министров — В.Масол, а не предложенный на этот пост антикоммунистическими силами В.Черняк. Причины этого, на наш взгляд, следующие: 1) коммунистов в Верховном Совете

было большинство; 2) оппозиция не была однородной, по некоторым вопросам существовали разногласия, что отражалось на голосовании. Так, в ходе обсуждения кандидатур на пост Председателя Совета Министров, лидер оппозиции академик И.Юхновский, признавая оригинальность многих идей В.Черняка и вместе с тем отмечая отсутствие у него всякого опыта руководящей хозяйственной работы, предложил присутствующим в зале отдать свои голоса за депутата В.Масола [24].

Важнейшей отличительной чертой Верховного Совета, избранного в 1990 г. от органов представительной власти УССР предыдущих созывов, было отсутствие единодушного одобрения всех предложенных «сверху» решений. Избранные в Верховный Совет представители антикоммунистических сил объединились в парламентскую группу, получившую название Народная Рада. В их заявлении говорилось о том, что наиболее приемлемой тактикой для демократического меньшинства Верховного Совета является переход к конструктивной парламентской оппозиции, которая будет организованно оформлена [22].

В противовес Народной Раде было сформировано парламентское большинство, инициатива создания которого принадлежала коммунистам-аграриям. По словам А.Мороза «единение произошло на профессиональной основе: каждый из нас понял, что дальше затягивать рассмотрение комплекса проблем села нельзя. Создание большинства дало нам законные основания, чтобы собираться, советоваться, осуществлять влияние в депутатских территориальных группах, в постоянных комиссиях, сотрудничать с органами массовой информации и т.д.» [20, 47–48].

С нашей точки зрения, причиной разделения в парламенте было различие взглядов народных депутатов на дальнейшее развитие Украины. Это разделение присутствовало в период избирательной кампании, оно нашло свое отражение и в Верховном Совете. Коммунисты впервые столкнулись с легальной оппозицией в стенах высшего органа власти. Политическим оппонентам, по мнению коммунистов, удалось втянуть в конфронтацию с КПСС довольно значительную часть населения, при этом они использовали прошлые и нынешние ошибки Коммунистической партии [10, 7].

Во II половине 1990 г. усиливается поляризация политических сил в Украине. Происходили забастовки шахтеров, на которых они выдвигали политические требования, такие как национализация собственности КПСС и ВЦСПС, деполитизация армии и флота, органов МВД, КГБ, суда, прокуратуры, прессы [27]. Аналогичные требования, а также проведение новых выборов в парламент на многопартийной основе, отказ от подписания Союзного договора, отстав-

ка главы правительства, принятие закона о прохождении гражданами Украины срочной военной службы только на территории республики [23] выдвигали в октябре 1990 г. голодающие студенты.

Указанные события ускорили принятие решения об отмене ст. 6 Конституции о руководящей и направляющей роли КПСС и укрепили позиции Народной Рады в парламенте. По мнению О.Гараня «в течение ноября 1990 г. – августа 1991 г. в Украине существовала ситуация, при которой КПУ не могла сломить оппозицию, но и оппозиция не могла лишить КПУ власти» [3, 186]. Оппозицию объединяло стремление демократизировать политическую, экономическую систему Украины, ослабить ее зависимость от Центра. При этом не было единого мнения по вопросу о независимости Украины.

Происходившие в стране события оказывали влияние и на парламентское большинство. В период, когда Коммунистическая партия теряла свой авторитет, а власть от КПУ переходила к Верховному Совету, происходило разделение и в стане коммунистов. С.Кульчицкий считал, что борьба происходила между коммунистами, которые понимали необходимость реформ и коммунистами, которые придерживались старых принципов [15, 56]. Подтверждением мнения С.Кульчицкого является то, что Декларация о государственном суверенитете, которая предусматривала создание всех атрибутов независимого государства [5, 429], была принята подавляющим большинством голосов («за» проголосовали 355 депутатов, «против» – 4, не голосовали – 26 [9]). Следовательно, за Декларацию вместе с Народной Радой проголосовала значительная часть «большинства».

По мнению Н.Михальченко и В.Андрущенко «Декларация была принята не как средство самоопределения народа, а как средство предотвратить выход Прибалтики из СССР. Когда в первой половине 1990 года три республики Прибалтики – Латвия, Литва и Эстония приняли подобные декларации, то это был шаг к независимости. Руководство КПСС поняло всю опасность такого шага и дало указание – всем республикам СССР принять подобные декларации. При помощи такого парада суверенитетов прибалтийских республик» [19, 331-332]. Но украинская номенклатура, занимавшая ключевые посты в Верховном Совете и сама была заинтересована в увеличении степени независимости от Центра. Так, по мнению В.Гринева «коммунистическая фракция надеялась, разыгрывая национальную карту, удержать власть и сохранить старую систему» [4], причину чего С.Кульчицкий видел в том, что «номенклатура поняла, что Москва не может больше гарантировать ей пребывание у власти» [16]. Сказанное выше подтверждает и письмо А.Мороза в ЦК Компартии

Украины, написанное в апреле 1991 г., в котором говорилось: «По своей инициативе партия отошла от властных функций, но ее представители фактически обеспечивают ей руководящую роль. Если в структурах государственной власти представители партии будут вытеснены, существует опасность ускорения определенных общественных процессов, которые могут закончиться трагически для народа и, безусловно, трагически для коммунистов» [21, 113].

Таким образом, накануне августа 1991 г. украинская номенклатура, желая сохранить свою власть в Украине, стремилась к независимости от Москвы. Ситуация в СССР сложилась такая, что Центр не мог гарантировать номенклатуре ее дальнейшее пребывание у власти. Поэтому Верховным Советом Украины и были сделаны шаги на пути к независимости.

События августа 1991 г. ускорили процесс продвижения Украины к независимости. 24 августа 1991 г. 346 голосами был принят Акт о независимости Украины [18, 362]. 30 августа 1991 г. парламент запретил деятельность Коммунистической партии в Украине. События августа 1991 г., когда коммунистическое большинство парламента проголосовало за независимость Украины и запрещение Компартии, еще раз подтверждают положение о том, что функционеры Компартии переместились из ЦК КПУ в Верховный Совет, что позволило им остаться у власти.

Августовские события 1991 г. оказали влияние на дальнейшую политическую структуризацию парламента. Для части бывшего коммунистического большинства эти события стали удобным поводом освободиться от власти Москвы и усилить свои позиции в Украине. Для части коммунистов роспуск Коммунистической партии стал определенным сигналом для перехода в другие политические партии.

События августа 1991 г. оказали влияние на расслоение в стане оппозиции. Так, одной из главных целей части оппозиционных организаций (Рух, УРП) была независимость Украины. После провозглашения независимости Украины 24 августа 1991 г. и подтверждения на референдуме 1 декабря 1991 г. эта цель была достигнута. Оппозиционным организациям необходимо было разработать новую тактику в изменившейся политической ситуации и определить, сотрудничать ли с оставшимися у власти старыми чиновниками в независимой Украине или оставаться в оппозиции. Единодушия в ответе на этот вопрос не было, что явилось одной из причин раскола таких организаций как Рух и УРП.

После августа 1991 г. продолжался процесс образования политических партий. Это также оказывало влияние на политическую структуризацию парламента. Если на начальном этапе деятельности Верховного Совета о членстве в

партиях заявили лишь 40 народных депутатов Украины, то есть 10% парламентариев, то в 1993 г. в депутатском корпусе Верховного Совета Украины было представлено 10 политических партий [28, 16].

Таким образом, были созданы условия для образования фракций в Верховном Совете Украины. Но на данном этапе этот процесс остался незавершенным, его сдерживали следующие факторы: 1) мажоритарная система выборов, по которой в 1990 г. был избран Верховный Совет; 2) слабость, малочисленность, неопределенность социальной базы большинства существовавших тогда партий; 3) часть представителей бывшего коммунистического большинства в парламенте не могла или не хотела политически определиться после запрета Коммунистической партии, часть оставалась верна идеалам коммунизма, а созданная осенью 1991 г. Социалистическая партия не могла удовлетворить их политических устремлений (КПУ была воссоздана лишь в середине 1993 г.).

В структуру Верховного Совета Украины XII созыва входил орган, не свойственный парламентам, но присутствовавший в высшем органе законодательной власти советских времен – Президиум Верховного Совета. Президиум обладал следующими полномочиями: 1) созывал сессии Верховного Совета, организовывал их подготовку; 2) координировал деятельность постоянных комиссий; 3) осуществлял контроль за соблюдением Конституции; 4) организовывал подготовку и проведение референдумов; 5) принимал постановления [13, 106].

Таким образом, Президиум Верховного Совета Украины XII созыва утратил ряд функций, присущих ему в предшествующий период, таких как право издавать акты об амнистии, ратифицировать и денонсировать международные договоры УССР, назначать и отзывать дипломатических представителей УССР и др. Следовательно, был сделан шаг по пути перехода полномочий от Президиума к Верховному Совету.

С мая 1990 г. Верховный Совет УССР начал действовать на постоянной основе. Это было шагом вперед по сравнению с работой Верховного Совета предыдущего созыва. Но, несмотря

на это, высший орган представительной власти образца 1990 г. не стал по-настоящему профессиональным, так как «лишь около половины депутатов Верховного Совета Украины XII созыва избрали депутатскую деятельность основной, другая часть осталась депутатами по совместительству» [7, 13].

В процессе работы Верховного Совета принимались поправки к Конституции, законы, позволяющие осуществить принцип разделения властей. Так, Законом Украины от 14 февраля 1992 г. Верховному Совету было дано право решать любой вопрос, не находящийся в компетенции органов исполнительной или судебной власти [1, 257]. 15 декабря 1992 г. был принят Закон Украины «О статусе судей», по которому «носителями судебной власти являются не только судьи-профессионалы, но и привлеченные в определенных законом случаях для осуществления правосудия, представители народа, например, народные заседатели» [2, 56]. Так оформилась судебная ветвь власти.

Таким образом, Верховный Совет, избранный в 1990 г. сильно отличался от Верховного Совета предыдущего созыва – он был избран путем всеобщего, равного, прямого, тайного голосования на альтернативной основе. В Верховном Совете существовало парламентское большинство и оппозиция, работал он на постоянной основе в отличие от Верховного Совета предыдущего созыва, который собирался лишь на кратковременные сессии, а в перерывах между сессиями решение важнейших вопросов поручалось Президиуму. В работе Верховного Совета Украины XII созыва полномочия Президиума были значительно уменьшены. Постепенно осуществлялся принцип разделения властей на законодательную, исполнительную и судебную. Но, в то же время, парламенту были присущи черты переходного периода от тоталитаризма к посттоталитаризму: в его структуре присутствовал такой элемент, как Президиум и отсутствовала четкая политическая структуризация, разделение властей находилось в стадии формирования. Все эти вопросы были поставлены перед Верховным Советом XIII созыва.

Литература.

1. Ведомости Верховного Совета Украины. – 1992. – №20.
2. Ведомости Верховного Совета Украины. – 1993. – №8.
3. Гарань О.В. Убити дракона (з історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993.
4. Гринев В. Крайние меры – для крайнего случая // Комсомольская правда. – 1990. – 18 октября.
5. Декларация о государственном суверенитете Украины // Ведомости Верховного Совета УССР. – 1990. – №31.
6. Дьомін О. Ефективність діяльності Верховної Ради – необхідна передумова побудови правової держави // Право України. – 1995. – №12.
7. Заєць А. Український парламентаризм. Формування й удосконалення // Віче. – 1999. – №2.
8. Інтерв'ю-полілог «Доля українського парламентаризму» // Хроніка 2000. – 1998. – №23–24.
9. Исторический момент (пресс-конференция, посвященная принятию Декларации о государственном суверенитете Украины) // Правда Украины. – 1990. – 18 июля.
10. Комунисти в Радах: уроки і завдання (редакційна стаття) // Політика і Час. – 1991. – №10.
11. Конституция (Основной Закон) Украинской Советской Социалистической Республики // В кн.

- Конституция (Основной Закон) СССР, Конституции (Основные Законы) Союзных Советских Социалистических республик. – М.: Политиздат, 1985.
12. Конституция (Основной Закон) Украинской Советской Социалистической Республики. – К.: Политиздат Украины, 1989.
13. Конституция (Основной Закон) Украины. – Харьков, 1995.
14. Конституция развитого социализма // Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: Политиздат, 1978.
15. Кульчицкий С.В. Державотворчий процес в Україні // Український історичний журнал. – 1996. – №6.
16. Кульчицкий С. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 2000. – №12.
17. Ленин В.И. Государство и революция. – Полн. собр. соч. – т.33.
18. Мельник О. Український парламентаризм: перші кроки на шляху незалежності // Хроніка 2000. – 1998. – №23-24.
19. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995. – К.: Украинский Центр духовной культуры, 1996.
20. Мороз А.А. Парламентское большинство // Политика и время. – №9.
21. Мороз О. Лист у ЦК Компартії України т. Гуренку С.І. // В кн. Мороз О. Куди йдемо? – К.: Асоціація «Поступ», 1993.
22. На сессии Верховного Совета СССР // Правда Украины. – 7 июня.
23. На сессии Верховного Совета СССР // Правда Украины. – 19 октября.
24. Никипелов В. Так чего же хочет оппозиция (комментарий парламентского корреспондента) // Правда Украины. – 1990. – 30 июня.
25. Постановление Верховного Совета СССР «О Председателе Верховного Совета СССР» // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1990. – №32.
26. Постановление Верховного Совета СССР «О прекращении полномочий Председателя Верховного Совета СССР» // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1990. – №31.
27. Резолюция политической забастовки горняков г. Стаханова (июль 1990 г.) // В кн. Русначенко А. Пробуження. Робітничий рух на Україні в 1989-1993рр. Кн.2. Документи і матеріали. – К.: Видавничий дім KM Academia, 1995.
28. Табачник Д., Нечепоренко Г. Як перейти рубікон // Віче. – №5.
29. Формируа повестку дня // Правда Украины. – 1990. – 17 мая.

Л. В. ГЛУШКОВА

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІДЕЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЗА УМОВ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ

Глушкова Людмила Валеріївна – аспірант кафедри історії України та українознавства Дніпродзержинського державного технічного університету

Однією з основних ознак демократичної правової держави є політичний плюралізм – можливість висловити різні думки щодо розвитку суспільства, його шляху до справедливого ладу в умовах різноманітних політичних поглядів.

У статті 36 Конституції України наголошується: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення захисту своїх прав і свобод...» [1, 13].

Вивченню проблеми зародження багатопартійності в Україні присвятили свої наукові розвідки вчені – історики, філософи, соціологи. Серед них важливе місце посідають праці О.Висоцького «Виникнення сучасної соціал-демократії», «Соціал-демократи в сучасній Україні: досвід політичної опозиції». Сфера його наукових інтересів – історія новітніх українських партій, насамперед соціал-демократичного та ліберального спрямування. Він визначає українську соціал-демократію як одну з найдійовіших політичних течій, яка безперечно має майбутнє.

Але, разом з тим, підкреслює, що необхідно, щоб склалися відповідні умови у суспільстві для перетворення партій соціал-демократичного спрямування у могутню рушійну силу української політики, бо й західноєвропейська соціал-демократія пройшла складний шлях, перш ніж стала впливовою політичною течією в світі.

Цікавим є дослідження А.Білоуса «Багатопартійність в Україні: порівняльний огляд», у якому автор пропонує період формування політичного спектру поділити на три основних етапи: 1) допартійний етап: починається з середини 1988 року – утворення Гельсінської Спільки і Демократичного Союзу, закінчується 1989-го року – на початку 1990 року – утворенням Народного Руху і виборами до Верховної Ради; 2) етап початкової багатопартійності: починається з весни 1990 року – скасуванням статті 6 Конституції СРСР і установчими з'їздами перших політичних партій республіки, закінчується серпнем 1991 року – падінням комуністичної партії і державності Союзу РСР; 3) посткомуністичний

етап: починається з осені 1991 року і триває сьогодні. Партії соціал-демократичного спрямування автор відносить до політичного центру, відмічає важливість їхніх зв'язків з партіями Соцінтерну.

Про реалії багатопартійності 1989-1991 років пише в своїй статті «Конфронтація чи співпраця?» В.Литвин, який досліджує також, на якій соціальній базі можливе партнерство нових громадсько-політичних організацій. Він підкреслює, що демонтаж однопартійної системи в республіці пройшов через ряд етапів, що багатопартійність виникає в силу певного рівня суспільно-політичних і соціально-економічних умов. До того ж слід врахувати, що для України гострим є питання загальнонаціональної консолідації. Автор наголошує на важливості діяльності групи центристських партій, в тому числі й соціал-демократичних, які урівноважують лівий і правий край.

Проблеми створення та розвитку українських лівих партій розглядаються в монографії «Українські ліви: між ленінізмом і соціал-демократією» під редакцією О.Гараня, О.Майбороди. Автори досліджують історичні умови розпаду СРСР та передумови становлення лівих сил в умовах багатопартійності, розглядають ідеологічні настанови лівих протягом 90-х років. Звертається увага на те, що в Україні існує простір для постання потужної лівоцентристської соціал-демократичної структури. І цей простір ще не заповнений; і це пов'язано з низкою чинників: перерваність соціал-демократичної традиції, слабкість громадського суспільства, недовіра до партій, відсутність середнього класу тощо.

Можна назвати ще ряд авторів, що висвітлюють так чи інакше проблеми виникнення багатопартійності в Україні: Я.Дашкевич «Україна між фальшивою революцією та реальною контрреволюцією», А.Гальчицький «Шлях, що не має кінця», Й.Рисіч «Об'єктивна обумовленість української мирної демократичної революції 1989-1991 рр. та наступний розвиток демократії в Україні» та інші.

Кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття знаменувались глибокими змінами в суспільстві, в світогляді людини. Радянське суспільство підійшло до такої межі, коли об'єктивно назріла необхідність змін в політичному та економічному ладі. Новим керівництвом країни, на чолі якої став М.Горбачов, було запропоновано програму змін в усіх сферах життя суспільства. Але політична і економічна криза в країні поглиблювалася, що призвело до краху «перебудови». Революція, яка з самого початку намічалася як косметична, звільнила відцентрові сили. Основними наслідками цього процесу були такі: політичні – розвал Союзу РСР на ряд окремих більше чи менше незалежних держав; економічні – розвал економічної системи, пограбування

багатств держави [2, 5]. Ці процеси були закономірними і історично зумовленими, бо за всю історію СРСР «не припинялася національно-визвольна боротьба українського та інших народів; держава була суперцентралізованою, нездатною до розвитку та самовдосконалення, агресивною, запрограмованою на тоталітарні форми управління...» [3, 95].

На такому тлі відбувалося становлення багатопартійної системи в Україні. Вивчення цієї проблеми є актуальним, бо загалом політичний плюралізм виступає як одна із важливих ознак ліберальної демократії і передумова громадського суспільства. Багатопартійність забезпечує постійну зміну влади, а це виключає можливість застою, є фактором динамізму суспільного розвитку, максимального залучення громадян до політичного життя.

Кризові явища, які зачіпали всі сфери життя, доводили, що українському суспільству необхідна хвиля принципів змін, яка б визвала до життя нові ідеї, змінила б світогляд людини. З самого початку перебудови значно активізувалась творча енергія народу, зростає рівень громадської свідомості, прагнення до критичної переоцінки досягнутого, пошуку нових підходів у розв'язанні багатьох нагальних проблем. Тому 1988-1991 роки були насичені надзвичайно багатими подіями суспільно-політичного характеру.

Ще до початку створення багатопартійної системи почало виникати певне ідеологічне розмаїття в межах комуністичної системи. Оприлюднення правди про сталінські репресії, критика брежневських часів, інформація про жакливій стан культури сприяли початку утворення альтернативних громадських організацій. В середині 1988 року утворилися Демократичний Союз (ДС) і Українська Гельсінська Спілка (УГС). Це були перші угруповання антикомуністичного напрямку. Загальнодемократичний характер мали утворена у 1988 році Народна Спілка Сприяння Перебудові (НССП), «Меморіал», установча конференція якого відбулася у березні 1989 року, в жовтні 1989 року установчий з'їзд провела Всеукраїнська асоціація «Зелений світ».

Фактичною легалізацією політичного плюралізму було становлення Народного Руху України за перебудову [4, 5-6]. Рух став першим масовим політичним об'єднанням. У своїй програмі він відстоював ідею відродження духовності, української мови та культури, демократизації суспільного життя, прийняття нової Конституції [5, 4]. В Україні склалася принципово нова ситуація – вперше відкрито заявила про себе опозиція владі та компартії.

На цьому етапі нашої історії політична багатопартійність починалась як вільнодумство в межах комуністичної системи і продовжилась у вигляді відвертої протидії правлячій партії.

Поступово почали створюватися невеликі політичні партії. Народження партій менш за все було пов'язане з інтересами окремих соціальних верств; більшість партій гуртувалися навколо лідера чи ініціативної групи авторитетних людей.

На сьогодні немає якогось загального визначення політичних партій, бо функції їхні та роль у політичному житті народів, засади виникнення надзвичайно різні. Але все ж, зважаючи на історичний досвід, можна сказати, що «політична партія – це спільність людей, об'єднаних ідеологічно та організаційно з метою завоювання (в результаті виборів або іншими шляхами), утримання і використання державної влади для реалізації інтересів тих чи інших соціальних груп, верств, етнічних та інших спільностей. Для цього партія повинна стати правлячою, тобто зайняти в політичній системі становище, яке дає змогу визначити політику держави» [6, 287].

Процес формування багатопартійності в Україні дуже складний, бо відбувався в умовах зміни політичного режиму і боротьби за новий суспільний лад.

Серед перших політичних партій були такі: Українська Національна Партія (жовтень 1989р., Львів); об'єднання Державна Самостійність України (квітень 1990р., Львів). У квітні 1990 р. у Львові відбувся установчий з'їзд Української християнсько-демократичної партії, у червні у Києві пройшов установчий з'їзд Української народно-демократичної партії. Ці національно-радикальні об'єднання не були впливовими. Першою вагомою політичною силою національного спрямування стала Українська Республіканська партія (УРП), установчий з'їзд якої відбувся в квітні 1990 р. у Києві. Основна її мета – боротьба за перемогу ідеї незалежності України.

Виникало також багато політичних об'єднань, на які мала великий вплив компартія і які виступали за Україну у складі Союзу РСР, за зміцнення СРСР. У самій компартії почалося розмежування, виникло два табори: комуністи за суверенну Україну і комуністи за СРСР.

У той початковий період створення багатопартійної системи гостро стояло питання про долю соціалістичної системи. Життя вимагало від громадян України визначити своє ставлення до соціалістичної ідеї, зрозуміти, що соціалізм не є вигадкою марксистів. Ідеї соціалізму як відображення процесу гуманізації будь-якого суспільства зародилися ще в дохристиянські часи і нині продовжують займати місце в світі в системі світоглядних цінностей людства [7, 44]. Демократичний соціалізм – це перманентний процес соціальної та економічної демократизації, утвердження соціальної справедливості. За висловом Е.Бернштейна, він знімає питання про співвідношення боротьби за демок-

ратію з боротьбою за соціалізм, проголошуючи тотожність демократії і соціалізму. Єдино вірний і доцільний шлях до соціалізму, вважав він, це шлях демократії [8, 57]. Суспільство, де головними є ідеї політичної, економічної і соціальної демократії – це мета, до якої прагне український народ.

Виникнення в Україні багатопартійності і поступове утвердження в масовій свідомості політичного плюралізму давали реальні плоди. Виникав і новий лівий рух. Зростання популярності лівих пояснюється у відсутності в народі навичок до самостійного розв'язання проблем як на індивідуальному, так і на національному рівнях, а також і масовим прагненням до відновлення колективних форм життя [9, 32].

Першою з лівих партій, яка постала в незалежній Україні, була Соціалістична партія України (СПУ), установчий з'їзд якої відбувся у Києві 26 жовтня 1991р. СПУ поступово відходила від традиційних комуністичних поглядів, ставала дедалі прагматичнішою в оцінках наявної ситуації, виявила здатність до нового бачення соціалізму. Визнання права на економічну свободу містилося в положенні Програми-мінімум (1992р.) про багатоскладну економіку, хоча приватній власності соціалісти відводили невелику роль. Гасло «відновлення влади трудящих» шляхом відновлення «влади Рад» стало спільним гаслом усіх лівих партій в Україні (СПУ, КПУ, ПСПУ та ін.).

Важливою є діяльність партій політичного центру. Першими свій установчий з'їзд провели соціал-демократи (травень 1990 р.). Із самого початку в оргкомітеті з'їзду існували певні суперечності між прихильниками «демократичного соціалізму» – лівої (класичної) моделі і «соціальної демократії» – правого (модерністського) напрямку. В результаті ліві утворили Об'єднану соціал-демократичну партію України (ОСДПУ), а праві – соціал-демократичну партію України (СДПУ). На той час ці партії були мало впливовими через їхню малу чисельність, а також недовіру до слова «соціал-демократія», що нагадує «соціалізм». Але, як показали подальші події, партії соціал-демократичного напрямку все більше утверджуються як партії середнього класу, що формуються в Україні, партії виваженого центру, що бореться за консолідацію суспільства.

До серпня 1991 року як для СДПУ, так і для ОСДПУ була характерною опозиційна боротьба проти комуністичного режиму: порушували питання протидії центру й непідписання Союзного договору, висували вимоги демократизації вищих органів влади і здійснення демократичних реформ. Обидві партії підтримували Декларацію про державний суверенітет України. Українська соціал-демократія намагалася налагодити контакти з соціал-демократичними партіями інших держав. СДПУ, наприклад, у травні

1991 року брала участь у роботі Конференції соціал-демократичних партій Центральної і Східної Європи [10, 75]. ОСДПУ підтримувала зв'язки переважно з соціал-демократичними організаціями республік Союзу. Як ОСДПУ, так і СДПУ брали активну участь у протидії серпневому (1991р.) путчу: було видано понад 20 листівок із закликами до громадян України захистити демократичні свободи, визнати створення ДКНС антиконституційною акцією. Українські соціал-демократи підтримали прийняття 24 серпня 1991 року Верховною Радою УРСР «Акту проголошення незалежності України». В кінці 1991 року ОСДПУ і СДПУ зареєструвалися і одержали статус юридичної особи. Це сприяло діалогу між партіями та правлячими структурами. Таким чином вже на початку свого становлення соціал-демократичні партії показали, що вони є перспективними політичними організаціями, які ставлять собі за мету боротьбу за незалежну, демократичну, правову державу.

До центристських партій, створених у 1990–1991 роках відносяться Українська селянсько-демократична партія (УСДП), Партія зелених України (ПЗУ), Партія демократичного відродження України (ПДВУ), Українська народна партія (НПУ), Демократична партія України (ДемПУ) та інші.

Перший етап переходу до багатопартійності закінчився в грудні 1991 року, коли всі організації демократичного спрямування сформулювали основні програмні принципи, довели на практиці життєздатність та конструктивність національної державницької ідеї. Почався новий етап формування багатопартійності. На цьому етапі існуючі політичні сили повинні керуватися тим, що метою політики є суспільна консолідація, що боротьба за владу не є самоціллю політики. Україна теж повинна пройти процес угруповання партій, поки не складеться потужний середній клас, зріле громадянське суспільство.

Література:

1. Конституція України. – К. 1996.
2. Дашкевич Я. Україна між фальшивою революцією та реальною контрреволюцією. // Свобода народів. – 1995. – №3.
3. Рисіч Й. Об'єктивна обумовленість української мирної демократичної революції 1989–1991 рр. та наступний розвиток демократії в Україні. // Грані. – 2000. – №5.
4. Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій. – К. – 1991.
5. Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України. Довідник. – К. – 1990.
6. Семків О. Політологія. – Львів. – 1993.
7. Гальчицький А. Шлях, що не має кінця. // Віче. – 1996. – №5.
8. Гайдуков А.Е. Вернштейн та його погляди на соціалізм (історія і сучасність) // Український історичний журнал. – 1992. – №5.
9. Гарань О., Майборода О. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – Київ. – 2000.
10. Висоцький О. Соціал-демократи в сучасній Україні: досвід політичної опозиції. // Політологічні читання. – 1995. – №1

МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ

О. О. НАДТОКА

ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ ТА СТАН РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ ТА В ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Надтока Олександр Олексійович – директор Дніпропетровського обласного центру зайнятості населення

I. Ринок праці – важливий елемент структури ринкової економіки. Проблема зайнятості – одна з болючих проблем сучасного розвитку України. В економічній науці безробіття визначають як природну, невід’ємну складову життєдіяльності всіх країн, економіка яких ґрунтується на ринкових засадах. Саме через цю призму слід розглядати проблему підвищення життєвого рівня, подолання бідності в державі. *(Майже третина респондентів проведеного опитування поставила безробіття на перше місце серед інших соціальних проблем)*. Функціонування ринку праці включає необхідність формування системи його регулювання, що забезпечує соціальний захист населення і збереження достатнього рівня добробуту народу.

В історії країни вже був період існування спеціальних установ з працевлаштування – бірж праці. Стабільна їх робота почалася в 1918–1919 рр. Наскільки жорстко вирішувались проблеми зайнятості, і які при цьому важелі впливу застосовувалися, відомо свідчить декрет «Про заборону безробітним відмовлятися від роботи» (3.09.18 р.). Мета декрету: кожна працездатна людина зобов’язана працювати за спеціальністю. Коли була потрібна праця чорноробочих, то кваліфікованих спеціалістів могли залучати до неї лише за згодою профспілки. Не можна було відмовлятися від тимчасової роботи, від збирання врожаю хліба та подібних нагальних робіт. Хто порушував ці правила, позбавлявся на 3 місяця грошової та натуральної допомоги, втрачав свою чергу і реєструвався на біржі як такий, що звернувся вперше. З початком НЕПу на ринку праці створилася нова ситуація. Була проведена адміністративна реформа, яка передала функції бірж праці до новостворених відділів розподілу робочої сили при виконкомах. Крім того, були створені відділи праці та ринку праці. У 1933 році закрилася остання біржа праці.

Перехід сучасної України до ринкових відносин загострив проблему зайнятості населення та відтворення трудового потенціалу. Згорган-

ня виробництва, проблеми реалізації продукції, фінансова та матеріальна заборгованість спричинили масові звільнення працівників. Лави безробітних почали поповнювати ті, хто ще до недавня вважав своє трудове становище міцним і стабільним. Знову постало питання про функціонування спеціальної структури, яка б регулювала процеси на ринку праці.

Колесо історії знов покликало до життя «біржі праці». І хоч вони тепер називаються центрами зайнятості, а функції їх набагато складніші, ніж тоді, проте основні напрями діяльності ті ж самі. Звичайно, безробіття 20-х років і теперішнє виникли за різних умов і причин. Однак, драматизм безробіття для людини однаковий скрізь і завжди: деградація особистості, зміна в оцінці своєї компетенції, активності, задоволеності життям, зростання смертності, розпад сімей, безпритульність дітей, суїцид та ін.

Теперішня служба зайнятості України почала формуватися ще наприкінці 80-х рр. У 1988 році відповідно до рішення колишнього союзного уряду були створені центри з працевлаштування, перенавчання і професійної орієнтації населення. Офіційна дата створення державної служби зайнятості – грудень 1990 року, коли рішенням Уряду України почалася реорганізація служби працевлаштування на основі досвіду європейських країн, особливо Німеччини та Франції. Незважаючи на всю несхожість служб зайнятості різних держав, особливостей у виконуваних ними функціях, усі вони, із моменту зародження і по сьогоднішній день, займаються трудовим посередництвом – сприянням незайнятому населенню у пошуках роботи, а роботодавцям – у підборі працівників. Перші безробітні в Україні і нашій області були зареєстровані влітку 1991 року.

II. Законодавче регулювання ринку праці. Важливо відмітити, що Україна діє на ринку праці в рамках міжнародного правового поля, визначених Міжнародною організацією праці (МОП). У березні 1991 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про зайнятість насе-

лення», остаточно закріпив обов'язки та права державної служби зайнятості. Функціонально їх можна згрупувати по таких напрямках: а) участь у реалізації державної політики зайнятості; б) регулювання ринку праці через виконання програм «Зайнятість»; в) сприяння роботодавцям у забезпеченні підприємств робочою силою, а громадянам – в одержанні роботи; г) допомога безробітним, консультативна і матеріальна; д) аналіз ринку праці та інформування про його стан та ін. Закон визначив не тільки пріоритети політики зайнятості, а і статус безробітного, розміри допомоги по безробіттю, можливості навчання та перенавчання незайнятого населення.

Сьогодні служба зайнятості вирішує складні завдання, пов'язані з реалізацією Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (прийнятий в березні 2000 р.). Цей Закон створює правові, організаційні й фінансові засади щодо реалізації конституційного права громадян на соціальний захист у разі безробіття.

Діюча система соціального захисту незайнятого населення принципово змінюється і буде залежати від сплати страхових внесків, страхового стажу, тривалості безробіття і дозволить активізувати безробітних на ринку праці. І хоча страхуванню підлягають усі наймані працівники, матеріальне забезпечення встановлюється їм диференційовано, причому перевага на стороні тих, хто втратив роботу з незалежних від них обставин. Законом передбачені соціальні послуги, які надає служба зайнятості безробітним: пошук підходящої роботи і сприяння в працевлаштуванні, професійна підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації, профорієнтаційні, інформаційні та консультативні послуги. Крім соціальних послуг, Законом передбачено матеріальне забезпечення безробітних в період активного пошуку роботи – це допомога по безробіттю, матеріальна допомога на період перенавчання та в інших випадках.

Допомога по безробіттю призначається застрахованим особам на 360 календарних днів (незастрахованим – на 180). Розмір допомоги по безробіттю залежить від страхового (на сьогодні – трудового) стажу у відсотках від середньої плати: а) до 2-х років – 50%; б) від 2 до 6 років – 55%; в) від 6 до 10 років – 60%; в) понад 10 років – 70%. Розмір матеріальних виплат не може бути меншим, ніж 37 грн. і вищим за розмір середньої заробітної плати одного середньооблікового робітника по області. На поточний місяць ця сума склала 331,2 грн.

Порівняно із Законом України «Про зайнятість» закон про страхування визначає допомогу по безробіттю не тільки, як пасивний засіб підтримки на період безробіття і ефективний соціальний захист, але і як засіб повернення безробітного до категорії зайнятого населення.

Законом також передбачено надання одноразової допомоги по безробіттю для організації безробітним підприємницької діяльності, яка здійснюється у розмірі допомоги по безробіттю у розрахунку на рік.

Одним із головних принципів організації системи соціального страхування є самоврядність, сутність якого полягає у виведенні Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України із безпосереднього державного управління. Роль держави змінюється і полягає в створенні потрібної правової основи для забезпечення соціальних гарантій та участі в управлінні на паритетних засадах із соціальними партнерами, проведенні державного нагляду в сфері загальнообов'язкового соціального страхування на випадок безробіття. Управління фондом здійснюється на тристоронній основі представниками держави, застрахованих осіб і роботодавців. Останні делегуються профспілками та об'єднаннями роботодавців (по 15 чоловік від кожної сторони). Усю оперативну діяльність Фонду провадить виконавча дирекція, функції якої виконують центральні органи державної служби зайнятості, а обласні, міські, районні, районні в містах центри стали її робочим органом.

На новій правовій базі розроблена і впроваджується в центрах зайнятості єдина технологія обслуговування населення. Головна її мета – створення нової, адаптованої до потреб ринку, системи соціального захисту і самозахисту населення, активізація власних зусиль безробітного по влаштуванню свого життя, а також підвищення ефективності соціальних послуг громадянам і роботодавцям.

III. Стан ринку праці України та області.

Для України, з розбалансованою системою господарювання, природна норма рівня безробіття, яку може витримати національна економіка, припустима в межах 2,5 – 3,0 відсотків, а вже нині рівень безробіття, як свідчить опитування працездатних громадян (визначено за методологією МОП), становить майже 12% економічно активного населення, а офіційно зареєстрований рівень безробіття лише 4,22%. Якщо до числа безробітних, зареєстрованих в службі зайнятості, додати чисельність осіб, які перебували в адміністративних відпустках і не працювали, то загальна чисельність безробітних зросте майже у 2,5 рази.

Протягом 2000 року ситуація на ринку праці України стабілізувалася і в певній мірі покращалася. У першому півріччі 2000 року чисельність економічно активного населення у порівнянні з відповідним періодом 1999 року зростала на 1,7%. В минулому році показники рівня економічної активності були вищими серед міського населення у порівнянні з сільським та у жінок в порівнянні з чоловіками. В 2000 році на облік у службі зайнятості в Україні перебу-

вало 2,7 млн. чол., з них майже 8%, або 218,6 тис. чол. – незайняті громадяни Дніпропетровської області. Серед мешканців сільських регіонів цей показник в 1,4 рази більший, ніж у відповідному періоді минулого року, що в значній мірі пов'язано з реформуванням аграрного сектора економіки. Рівень зареєстрованого безробіття в області на 01.01.2001 р. склав 4,33%. Більш складна ситуація на ринку праці в містах Орджонікідзе, Синельникове, Вільногірську, Марганці, Жовтих Водах, де цей рівень коливається від 9% до 17%.

Проблеми сімейного безробіття, як в області в цілому, так і в сільській місцевості, мають тенденцію до зростання. Із загальної кількості сімей, де кілька членів є безробітними, – 46% мешканці села.

Аналіз галузевого розподілу безробітних осіб виявив, що найбільша частка припадає на промисловість (31,5%), сільське господарство (17,1%), торгівлю та громадське харчування (12,5%), народну освіта та ЖКГ (відповідно 6,3% і 5,2%). Соціальний же статус безробітних такий: більше половини робітники, третина – службовці. Аналіз вікової структури безробітних засвідчив, що частка молодших вікових груп, особи віком до 28 років, складає майже чверть в загальній чисельності. Головними причинами втрати роботи, серед тих, що звернулися за послугами до служби зайнятості, є вивільнення за власним бажанням – 42,0%, або за скороченням чисельності – 10,8%.

Припинення практики розподілу і працевлаштування випускників на перші робочі місця, обмеження кількості вільних робочих місць, тенденція росту чисельності студентів, які навчаються за власні кошти, – причини зростання в структурі пропозиції молодіжної робочої сили випускників вищих навчальних закладів і ПТУ (майже 4%). Чисельність і питома вага працевлаштованої молоді до 28 років, яка звертається до служби зайнятості, складає 26,8%.

Розрив між попитом та пропозицією робочої сили є надзвичайно небезпечним і приводить до формування довготривалих та застійних форм економічного безробіття. Середній термін перебування на обліку безробітних в області у цьому році перевищив 11 місяців. Серед безробітних мешканців села тривалість безробіття понад три роки становить 1,5 відсотки, тоді, як в містах питома вага цієї категорії в два рази більше. Особливо гострою залишається проблема тривалого безробіття у містах з моноструктурою виробництва: Синельникове, Орджонікідзе, Марганці, Вільногірську, Жовтих Водах (від 13 до 17 місяців). Відомо, що чим більше термін вибуття працівника з категорії зайнятих, тим більше він втрачає свою кваліфікацію і важче згодом знаходить відповідну роботу. Зберігається напруга і в інших малих містах та містах з моногалузевою структурою

економіки, де зупинили свою діяльність промислові підприємства та їх філії.

IV. Активні заходи служби зайнятості, надання соціальних послуг. Досвід розвинутих країн світу засвідчує, що боротьба з безробіттям буде ефективною лише за умови посилення активної політики на ринку праці. Потрібна реалізація заходів, що стимулюватимуть, з одного боку, мотивацію населення до праці, а з іншого, забезпечують організаційну та необхідну фінансову підтримку нових ініціатив. З цією метою розробляється Державна програма зайнятості населення, проект якої в квітні поточного року буде подано в Верховну Раду.

Активними заходами сприяння зайнятості населення, які передбачені програмою зайнятості населення на 2000 рік, було охоплено майже 29 відсотків незайнятих громадян. За цей період працевлаштовано 50 тис. незайнятих громадян, (або 17% від загальної чисельності працевлаштованих в Україні), а середній рівень працевлаштування незайнятих громадян в області (22,7%) декілька вище середнього показника по Україні (21,8%). Протягом року проходили профнавчання 7,5 тис. чоловік, з них

3,7 тис. чол. – молодь. Значно активізувалась робота по залученню безробітних до громадських робіт: 6,3 тис. чол. (1,2 тис. чол. – молодь) прийняли в них участь, що в два рази більше, ніж у 1999 році та більше прогнозу. Зроблено крок вперед в організації самозайнятості населення, сприянні розвитку підприємництва.

У Юр'ївському районі, наприклад, проведено експеримент по реалізації проекту Міжнародної організації праці, який допомагає безробітним визначитись в житті, відкрити власну справу. Цей досвід поширено на інші регіони області, зокрема Синельниківський, Павлоградський, Жовтоводський та Верхньодніпровський.

Тридцять п'ять безробітним після навчання та розробки бізнес-планів була надана безпроцентна позика для організації відгодівлі та реалізації великої рогатої худоби, відкриття кафе – їдальні, виробництва, будівельних матеріалів, надання перукарських послуг, послуг зв'язку та інше на загальну суму 265,0 тис. грн. Враховуючи, що це, в основному, сімейний бізнес, робочі місця отримали, як мінімум, удвічі більше громадян. З метою надання допомоги у працевлаштуванні та вивчення передумов для самозайнятості молодих сімей було проведено соціологічне опитування на випускних курсах вузів. В роботу обласної служби впроваджено проведення семінарів з техніки пошуку роботи, під час яких безробітні набувають практичних знань спілкування з роботодавцями, веденню ділових розмов, написання резюме, тобто відпрацьовують практичні навички самопрезентації. В минулому році проведено 76 таких семінарів для 1,2 тис. безробітних. Про ефективність цих семінарів свідчать дані про пра-

цєвлаштування 211 чоловік, як на стадії навчання, так і після його закінчення. Обласний центр зайнятості постійно проводить моніторинг ринку праці сільськогосподарських районів, звертається до керівників підприємств з питань надання інформації про новостворювані у 2001 році робочі місця з метою працевлаштування на них громадян, які залишилися без роботи.

В 2000 році до Фонду сприяння зайнятості населення надійшло внесків від підприємств, установ та організацій на 18,9 млн. грн. більше, ніж у минулому році (всього 71,2 млн. грн.), 90% з них витрачені на допомогу по безробіттю, організацію професійної підготовки та перепідготовки незайнятого населення, матеріальну допомогу на час професійного навчання, проведення громадських робіт, безпроцентні кредити безробітним для відкриття власної справи, тобто безпосередньо для проведення активної політики зайнятості. Разом з цим, лише 42,2% підприємств, організацій, приватних підприємців, які зареєстровані в 47 територіальних центрах зайнятості області, фактично сплачували в Фонд внески. Дані про наявність вакансій надають менше половини підприємств області. Інспекцією по контролю за додержанням законодавства про зайнятість постійно здійснюються перевірки на підприємствах області з метою виявлення порушень законодавства про зайнятість населення. За результатами перевірок було накладено 84 штрафних санкцій на суму 94,6 тис. грн. Основні порушення, які допускають роботодавці – відмови в працевлаштуванні соціально незахищеним громадянам, які направлені у рахунок квоти, в т.ч. жінкам, що виховують дітей до 6-літнього віку, громадянам з місць позбавлення волі, громадянам передпенсійного віку.

V. Основні напрями пом'якшення напруги на ринку праці та удосконалення взаємодії з роботодавцями та іншими соціальними партнерами служби зайнятості. Головні напрями пом'якшення напруги на ринку праці закладено у всебічно обґрунтовану обласну програму зайнятості населення (від 22.01.01 р.). В рамках програми найбільша увага приділяється активним заходам сприяння зайнятості населення. Так, в області на 40% у порівнянні з минулим роком збільшилась чисельність незайнятих громадян, працевлаштованих за сприянням служби зайнятості в той час, як по Україні на 28%. Поліпшення роботи з соціальними партнерами на ринку праці дозволило активізувати оплачувані громадські роботи (вдвічі проти минулого року). Укладаються договори з органами місцевої влади про співробітництво у розвитку підприємницької діяльності та самозайнятості.

Активізація взаємодії з роботодавцями дозволила забезпечити в окремих регіонах області повноту і оперативність поновлення даних про

наявність робочих місць, в наслідок чого кількість зареєстрованих вакансій на кінець лютого 2001 року в порівнянні з 2000 роком зростає у 2 рази. Навантаження на одне вільне робоче місце знизилось у 1,9 рази.

В рамках соціального партнерства обласна служба зайнятості бере участь в сесіях обласної ради, колегіях облдержадміністрації, пленумах міжгалузевої ради профспілок, нарадах галузевих профспілок, засіданнях обласної ради соціального партнерства, Дніпропетровської обласної експертної ради з питань ліцензування навчальних закладів, Дніпропетровської регіональної експертної ради з питань профорієнтації та перенавчання незайнятого населення, проводить регулярні зустрічі з членами правління Фонду, де розглядаються питання, які потребують безпосередньої участі та підтримки соціальних партнерів, надаються роз'яснення щодо окремих положень законодавства про зайнятість та соціальне страхування на випадок безробіття. В області є практика проведення розширених нарад облдержадміністрації з запрошенням на них голів міськвиконкомів та райдержадміністрації, директорів міськрайцентрів зайнятості.

Обласний центр та його структурні підрозділи на місцях співпрацюють з депутатами всіх рівнів. Так протягом року обласний центр систематично звертався до них з проханням підтримати пропозиції Правління Фонду, які виносились на розгляд Верховної Ради.

Зростання безробіття, збільшення його тривалості переконало в необхідності прийняття правової норми щодо підтримки роботодавців, які створюють додаткові робочі місця. Міністерством праці і соціальної політики затверджений Порядок надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних. Дотація надається роботодавцю, що створє додаткові робочі місця для безробітних, які направлені службою зайнятості, і покриває його витрати на заробітну плату. Оскільки дотація – це кошти Фонду, то вона виплачується за умови працевлаштування безробітних на постійну роботу на термін не менше 2 років. При цьому варто врахувати, що на підприємстві протягом 12 останніх місяців не повинно бути скорочення штатів за професією і фаху робітника.

Проблеми зайнятості та безробіття залишаються достатньо гострими і їх розв'язання перш за все лежить в площині економіки, поживавленні інвестиційних процесів, збільшенні обсягів працевлаштування в рамках Генеральної схеми, створення додаткових робочих місць, розвитку малого та середнього бізнесу і підприємництва. Проблеми комплексні, тому вони і потребують виваженого підходу, участі в їх розв'язанні всіх без винятку. Програмою зайнятості та рішенням Правління Фонду на поточний рік пе-

редбачені більш напружені завдання по реалізації активної політики зайнятості. Подолання негативних явищ на ринку праці та регулювання відносин на ринку праці і пошуки шляхів запобігання масовому безробіттю, забезпечення державних гарантій соціального захисту безро-

бітних громадян матиме вагомі здобутки, якщо ця значна та важлива робота державної служби зайнятості буде здійснюватись разом з органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, профспілками і організаціями підприємств.

Література

1. Закон України Про зайнятість населення // Урядовий кур'єр. -22.03.91 р.
2. Закон України Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття // Голос України. - 11.04.00 р.
3. Україна: поступ в 2001 століття. Стратегія економічної та соціально політики на 2000 - 2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр. -28.01.00.
4. Про першочергові заходи щодо реалізації послання Президента України до Верховної Ради України «Україна: поступ в 2001 століття. Стратегія економічної та соціально політики на 2000-2004 рр.» // Соціальний захист. - 2000. - №3. - С.3.
5. Порядок надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних // Праця і зарплата. - Верезень 2001 року.
6. Сахань І.Я. Соціальні пріоритети // Урядовий кур'єр. -15.03.01. - С. 5-7.
7. Іванова Н.І. Державній службі зайнятості 10 років: проблеми сьогодення та перспективи // Україна: аспекти праці. - 2000. -№7. - С.41
8. Устинова Т. На засадах солідарності. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування у запитаннях і відповідях // Соціальна політика. - 23.03.01. - С.4.
9. Ринок праці: позитивні зміни // Соціальна політика. -23.03.01 р.

З.І. ПІКАЛОВА

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Пікалова Зінаїда Іванівна – начальник Дніпропетровського обласного управління Пенсійного фонду України

Упродовж кількох останніх років обговорюються питання реформування державної системи пенсійного забезпечення. Пропозиції щодо цього змінювались від простого підвищення розмірів пенсій до повної приватизації державної пенсійної системи, побудованої на зразок тієї, що запроваджена у Чилі в 1981 р. Однак під час суперечок, що інколи спалахували, ніхто не поставив питання, чому в Україні існує державна пенсійна система і якими є причини нинішніх її проблем.

Чинна українська пенсійна система спирається на принцип «негайної виплати», коли страхові внески до Пенсійного фонду негайно виплачуються пенсіонерам, тобто відбувається солідарний перерозподіл доходів нинішніх працівників на користь нинішніх пенсіонерів. У солідарній системі щомісячний розмір пенсії обчислюється виходячи з розміру заробітку і тривалості трудового стажу, а призначена пенсія є довічною. Теоретично, надходження від сплати страхових внесків повинні бути достатніми для виплати пенсій нинішнім пенсіонерам. Однак на практиці через низку причин солідарну систему можуть спіткати фінансові труднощі.

Солідарна пенсійна система спирається на принцип солідарності поколінь, коли працівники (та/або їхні працевластувачі) сплачують частину зарплатні на фінансування соціальних програм, які забезпечують доходи для пенсіонерів, в обмін на обіцянку уряду щодо гарантування доходу цим працівникам при виході на пенсію. Пенсія, яку отримує працівник при досягненні ним пенсійного віку, завжди, принаймні частково, пов'язана із внесками, які даний працівник сплачував упродовж трудового періоду. І, таким чином, однією з головних причин фінансових труднощів є те, що пенсія, яку отримує пенсіонер, пов'язана із внесками працівників, які зараз працюють. Така система спирається на перерозподіл коштів між поколіннями – від молодшого покоління до старшого, і тому вона називається «солідарною».

Накопичувальна пенсійна система спирається на принцип накопичення працівником своїх пенсійних заощаджень протягом трудового періоду. Такі заощадження передбачають існування ринків капіталу. Оскільки розмір пенсії кожного працівника залежить від накопиченої ним суми внесків, то такій системі притаманна по-

вна капіталізація. Тобто кожен працівник наперед фінансує власну пенсію. Чиста накопичувальна система не передбачає перерозподіл коштів між поколіннями.

Одні з перших країн світу, які запровадили солідарну пенсійну систему на зламі XIX–XX ст. були Німеччина, Англія, Франція та Швеція, а згодом Чехословаччина і Румунія. За межами Європи першими такі самі пенсійні системи у 20-х роках заснували три латиноамериканські країни – Чилі, Аргентина і Уругвай. З початку зародження пенсійного забезпечення проводилось страхування не старості, а інвалідності, оскільки через важкі умови праці й побуту більшість найманих працівників, які доживали до 65 років, фактично ставали непрацездатними. Незважаючи на те, що чимало країн Європи вже на початку XX ст. почали запроваджувати соціальне страхування за старістю, в Росії і далі в СРСР випадок настання старості аж до 1929 р. не входив до сфери соціального страхування. Законодавче встановлення пенсійного віку 55 років для жінок і 60 років для чоловіків було здійснене в СРСР протягом 1928–1932 рр. Вважалося, що на межі названого віку у більшості людей чітко виявляються ознаки старіння організму, що ускладнює їхню регулярну професійну діяльність. Виходячи з цього і був встановлений хронологічний пенсійний вік, який відтоді не змінювався.

Чому встановили неоднаковий віковий ценз для чоловіків і жінок? Навіть не кожен фахівець в Україні може правильно пояснити цей «феномен». Цікавий історичний факт: Насправді, ренесансу щодо різного пенсійного віку не мало жодних фізіологічних обґрунтувань. Так склалося історично, від самого початку запровадження солідарної пенсійної системи, і не в Радянському Союзі, а у Німеччині часів канцлера Отто фон Бісмарка. Демографи стверджують, що наприкінці XIX ст. у середньостатистичній німецькій сім'ї чоловік був на п'ять років старший за дружину. Це означає, що якби пенсійний вік був однаковим, то чоловіки виходили б на пенсію на цілих п'яти, років раніше, ніж їхні дружини. Чи можна було тоді уявити немолодого чоловіка, дружина якого, працює, а він залишається наодинці з домашнім господарством? Виходячи суто з соціально-побутових міркувань, німецький уряд такого не міг припустити, і подбав не про жінок, а навпаки – про комфортне життя чоловіків. І, таким чином, фактично з кінця XIX сторіччя пенсійний вік (60 років для чоловіків і 55 років для жінок) залишається незмінним.

Пенсійна реформа вимагає систематизованого підходу до її розробки та впровадження. Проведення дієвої пенсійної реформи неможливе за відсутності належної інституційної бази. Зараз існують такі проблеми: а) недостатні надходження від сплати пенсійних внесків через великий розмір тіньового сектору економіки,

фінансові труднощі багатьох державних підприємств і вбудовані в нинішню систему стимули ухиляння від сплати податків і обов'язкових відрахувань до соціальних фондів; б) велика чисельність пенсіонерів в співвідношенні з розміром зайнятого населення через велику кількість пільгових пенсій, простоту набуття пенсій по інвалідності, низький вік виходу на пенсію, нижчий вік виходу на пенсію для жінок; в) невідповідність розмірів пенсій через обмеження максимального розміру пенсій; г) соціальна несправедливість пенсійного забезпечення, що виражена у високій ставці пенсійних внесків та низькому розмірі пенсій.

В існуючому пенсійному законодавстві принцип страхування майже не реалізується і носить по суті, адміністративно-розподільчий характер. За рахунок страхових внесків проводяться окремі види виплат, що не залежать від участі у фінансуванні пенсійного забезпечення. Метою пенсійної реформи є створення трьохрівневої системи пенсійного забезпечення:

I рівень – солідарна система, яка функціонує і сьогодні. Виплати в цій системі формуються за рахунок поточних надходжень від сплати пенсійних внесків. Максимальний розмір пенсії обмежений. Немає зв'язку між сумою сплачених внесків та розміром майбутньої пенсії. Ця система спрацьовує для низькооплачуваних робітників, тому що забезпечує їм досить високий коефіцієнт заміщення. Також солідарна система забезпечує пенсії соціальне незахищення верствам населення і тому повинна бути збережена.

II рівень – загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, тобто система обов'язкових накопичень громадян. Введення цієї системи передбачає акумулювання особистих пенсійних внесків громадян на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках, облік яких веде Державний Пенсійний фонд, або передання цих внесків за вибором громадян у систему додаткового пенсійного страхування – до державних пенсійних фондів. По виході на пенсію кошти з накопичувального рахунку додаються до соціальної пенсії, гарантованої державою.

Запровадження системи обов'язкових пенсійних накопичень є потужним механізмом інвестування національної економіки. Але, ця система може бути ефективною за умови макроекономічної стабільності в країні принаймні протягом 2 років перед її введенням.

III рівень – це недержавне пенсійне забезпечення громадян, добровільне додаткове пенсійне страхування. Основними суб'єктами недержавного пенсійного забезпечення є недержавні пенсійні фонди, компанії з управління активами, банківські депозитарні установи, страхові компанії. Недержавне пенсійне забезпечення реалізується через відкриті, корпоративні, професійні недержавні пенсійні фонди і базується

ся на залученні добровільних внесків громадян за певними пенсійними схемами з метою інвестування у цінні папери для отримання прибутку (інвестиційного доходу), який забезпечить їм додаткову пенсію. Спільним між II та III рівнями пенсійного забезпечення є те, що кошти на накопичувальних рахунках в обов'язковій системі і кошти, заощаджені через недержавне пенсійне забезпечення, є виключно власністю застрахованої особи. Тобто одним із найважливіших питань при створенні нової пенсійної системи є питання власності своїх відрахувань.

Отже, в процесі реформування буде здійснено перехід до пенсійного забезпечення на страховій основі зі встановленням трьох видів пенсій: а) *соціальної* – за рахунок коштів Державного та місцевих бюджетів; б) *трудової* – за рахунок пенсійних страхових внесків; в) *додаткової* – що забезпечуватиметься інститутами недержавного пенсійного страхування. Програма пенсійної реформи в Україні може бути розподілена на кілька етапів.

Перший етап (до 1.01.2001): а) удосконалення солідарної системи з метою забезпечення відповідності розміру мінімальної трудової пенсії вартісній величині межі малозабезпеченості та поступового підвищення величини трудового стажу, необхідного для нарахування трудової пенсії; б) Запровадження системи повної персоналізації пенсійних внесків застрахованих осіб, тобто забезпечення повної автоматизації обліку пенсійних внесків та пенсійних виплат; в) Законодавче та нормативне забезпечення проведення пенсійної реформи шляхом внесення на розгляд Верховної Ради доопрацьованих проектів Законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» «Про недержавні пенсійні фонди», «Про внесення змін та доповнень до Закону України «Про пенсійне забезпечення», створення державного органу нагляду та контролю за діяльністю з недержавного пенсійного забезпечення – Державної інспекції у справах пенсійних фондів, зміни та доповнення до податкового законодавства України, у зв'язку з підготовкою до проведення пенсійної реформи.

Другий етап (з 2001 року): а) функціонування системи обліку пенсійних внесків на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунків; б) Становлення системи недержавного пенсійного страхування, формування державної регуляторної політики у галузі пенсійного забезпечення; в) Підготовка та проведення змін у системі адміністративного управління Пенсійним фондом України у зв'язку з запровадженням системи обов'язкових накопичень громадян другого рівня пенсійної системи.

Третій етап (з 2003 року): а) поступове надходження та накопичення страхових внесків на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках з одночасним зменшенням загального

розміру внесків на державне пенсійне страхування; б) підготовка та проведення конкурсу по відбору компаній з управління коштами загальнообов'язкового пенсійного страхування;

Одним з найважливішим, ключовим моментом першого рівня є впровадження персоналізованого обліку. Його нерідко плутають зі створенням індивідуальних пенсійних рахунків. Це зовсім різні поняття. Персоналізований облік є засобом звітування Пенсійному фонду про трудовий стаж, заробіток і пенсійні внески громадян й зберігання цієї інформації. Персоналізація пенсійної звітності й обліку пенсійних внесків може принести користь багатьом учасникам системи – підприємствам, працівникам й уряду.

Для Пенсійного фонду України персоналізований облік: а) дозволяє отримати повністю комп'ютеризовані дані, необхідні для коректного розрахунку пенсій відповідно до трудового стажу розміру заробітку, що не спостерігається нині; б) стане дійовим засобом поліпшення ефективності управління в системі державного пенсійного страхування завдяки точності й своєчасності даних про сплату пенсійних внесків на кожного працівника; в) дасть змогу Пенсійному фонду підвищити платіжну дисципліну платників пенсійних внесків і заохочуватиме громадян працювати не в тіншовому, а офіційному секторі економіки; г) замінить нинішній порядок обліку трудового стажу за допомогою трудових книжок.

Для державних установ, відповідальних за впровадження програм соціального захисту персоналізований облік: а) забезпечує доступ до інформації про трудовий стаж і заробітки громадян, необхідної для перевірки даних про доходи, повідомлених заявниками на призначення цільової соціальної допомоги; б) стає підґрунтям для розробки ефективних автоматизованих систем управління іншими програмами соціального страхування, такими як: допомога по безробіттю; через нещасний випадок на виробництві й тимчасову непрацездатність; в) полегшить Державній податковій адміністрації перевірку даних про доходи громадян, які звертаються за одержанням допомоги.

Для підприємств і громадян персоналізований облік: а) скоротить обсяги паперової роботи й адміністративні витрати, пов'язані зі звітуванням і платежами до пенсійної системи; б) стане основою державної регуляторної системи, необхідної для забезпечення надійності й безпеки недержавного пенсійного забезпечення; в) спростить порядок звернення за призначенням пенсії й з'ясування права громадян на пенсію.

Україні під час проведення реформи власної системи пенсійного забезпечення слід дотримуватись п'яти правил.

Правило 1. Пенсійна реформа має фінансуватись за рахунок надлишку коштів у Державному бюджеті, а не за рахунок позик. Варто зробити точні фінансові прогнози, визначити джерела фінансування і не створювати великої заборгованості.

Правило 2. Передовсім потрібно вирішити проблеми солідарної системи. Створення надлишку коштів у реформованій солідарній системі є для України найкращим джерелом покриття витрат на проведення пенсійної реформи. Реформа солідарної системи має передбачити підвищення пенсійного віку, скасування багатьох видів пільгових пенсій, а також поліпшення ефективності управління загалом. В Україні немає великих родовищ нафти і газу, і їй не слід очікувати на значні фінансові надходження від приватизації великих підприємств. Навпаки, вона має провести всі вказані зміни в солідарній системі впродовж відносно сприятливого з демографічної точки зору періоду, щоб створити за рахунок цих заощаджень «фінансовий резерв» для майбутніх етапів реформи.

Правило 3. Загальнообов'язкова накопичувальна система повинна стати однією з трьох складових нової системи пенсійного забезпечення в Україні. Загальнообов'язкову накопичу-

вальну систему можна запроваджувати в дію лише за наявності сприятливого інвестиційного середовища (для інвестування як всередині країни, так і за її межами), а також після проведення реформ у системах обліку і регулювання, за умови створення інших передумов.

Правило 4. Поступове запровадження в дію нових пенсійної та адміністративної систем. Рангові зміни в управлінні пенсійним забезпеченням і регулюванні фондового ринку не проходять легко. Для цього треба ретельно підготуватись, провести випробування і дослідження.

Правило 5. Варто завжди пам'ятати, що управляти пенсійними фондами слід, насамперед, на користь їхніх учасників. Активи пенсійних фондів ніколи не можна розглядати як дешеве джерело кредитних коштів для Уряду або інвестиційного капіталу для прискорення економічного розвитку.

Проведення пенсійної реформи закладає основи суспільної злагоди в Україні 21-го сторіччя. Пенсійна реформа стосується кожного громадянина України, тому марно сподіватись, що без широкої обізнаності населення у питаннях пенсійного забезпечення можливе успішне проведення такого масштабного перетворення.

Переваги й ризики обов'язкової накопичувальної системи в Україні

Переваги	Ризики
<p>1. Учасники мають свої власні пенсійні рахунки (щось подібне до банківських ощадних рахунків), які захищають їх від неналежного втручання уряду.</p> <p>2. Оскільки розмір майбутньої пенсії залежить від розміру внесків, учасник буде заінтересований сплачувати внески або зробити так, щоб їх сплачував роботодавець - це буде чинником сприяння переходу фірм з тіньової економіки у формальний сектор.</p> <p>3. Учасники, які заробляють більше, сплачуватимуть більші внески і отримуватимуть більші виплати - сильніший ніж у солідарній системі стимул для того, щоб працювати й заробляти більше.</p> <p>4. Якщо кошти інвестуватиме приватний управляючий, прибутки, отримані фондами, будуть, ймовірно, вищими, ніж у разі інвестування накопичень державним органом - за умови належного регулювання діяльності управляючих активами, їхнього вибору на умовах конкурсу на основі показників ефективності їхньої роботи, а також за умови, що уряд штучно не обмежує інвестиції внутрішнім ринком.</p> <p>5. Перехід від солідарної до накопичувальної пенсійної системи збільшить наявність інвестиційного капіталу в Україні.</p> <p>6. Пенсійний вік не є структурним елементом системи, заснованої на індивідуальних пенсійних рахунках. Учасник має право самостійно встановити бажаний розмір виплат і пенсійний вік.</p>	<p>1. Якщо внески дають невеликий пенсійний дохід, учасник може отримати меншу, ніж з солідарної системи, пенсію. Учасник може втратити всі накопичені гроші за неправильного інвестування і неефективної роботи регулятивної системи.</p> <p>2. Оскільки розмір майбутньої пенсії залежить від розміру внесків, учасники з низькими доходами отримають менші виплати, ніж учасники з високими доходами, оскільки перші накопичать менше на своїх рахунках.</p> <p>3. В обов'язковій накопичувальній системі немає механізму надання пенсій малозабезпеченим особам похилого віку або механізму перерозподілу від учасників з високими доходами учасникам з низькими доходами, оскільки пенсії залежать виключно від внесків, сплачених кожною окремою особою.</p> <p>4. Працюючі інваліди, хронічно безробітні й жінки, які виховують дітей, до досягнення пенсійного віку не зможуть накопичити достатньо грошей для отримання пристойних виплат.</p>

Суттєвою є також та обставина, що, запроваджуючи пенсійну реформу, держава перш за все формує базу для пенсійного забезпечення людей, які знаходяться у молодому та середньому віці та мають можливість, працюючи, робити пенсійні внески з метою отримання індивідуальної пенсії, тобто, закладаються підвалини для розбудови стабільного громадянського суспільства майбутнього. Виходячи з цього, сьогоднішні виконавча та представницька гілки влади повинні докласти усіх зусиль для забезпечення оптимального здійснення реформи системи пенсійних виплат, стабільне функціонування якої є гарантом суспільної злагоди.

Реформування пенсійної системи в Дніпропетровській області

На виконання Закону України «Про проведення у Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Київській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Харківській, Хмельницькій областях та місті Києві експерименту з призначення пенсій органами Пенсійного фонду України» та постанови Кабінету Міністрів України від 13.12.2000 № 1828 «Про забезпечення проведення експерименту з призначення пенсій органами Пенсійного фонду у Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Київській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Харківській, Хмельницькій областях та місті Києві», розпорядження голови облдержадміністрації № 487-р від 28.12.2000 створена координаційна група на чолі з заступником голови облдержадміністрації Кравченко Т.М. щодо організаційних заходів, пов'язаних з передачею функцій з призначення пенсій органам Пенсійного фонду. Вказане сприяло вступу до експерименту по області з 1 січня 2001 року, не порушуючи встановленого порядку призначення та виплати пенсій в області. З 1 лютого 2001 року згідно з затвердженими графіками 50 рай/міськ/управлінь Пенсійного фонду України прийняті функції призначення і виплати пенсій. Спеціалістами рай/міськ/управлінь Пенсійного фонду України здійснюється прийом громадян, призначаються пенсії та проводяться перерахунки розмірів пенсій.

Вирішуються питання забезпечення органів Пенсійного фонду приміщеннями, необхідними для належного виконання покладених на них функцій. Оформляються громадські приймальні у рай/міськ/управліннях Пенсійного фонду, в яких здійснюється прийом пенсіонерів. Прийом пенсіонерів проводиться і в обласному управлінні Пенсійного фонду України за адресою: вул. Набережна Перемоги, 26.

Розпочато підвищення кваліфікації державних службовців – спеціалістів відділів пенсійного забезпечення рай/міськ/управлінь вперше прийнятих до системи Пенсійного фонду Украї-

ни на базі Дніпропетровського філіалу Української Академії державного управління при Президентові України. Вивчаються питання призначення пенсій відповідно до різних Законів України, зокрема «Про пенсійне забезпечення», пенсій науковим робітникам, пенсій за особливі заслуги, державну службу та ін. Проводяться куштові семінари із спеціалістами відділів пенсійного забезпечення рай/міськ/управлінь по призначенню пенсій за особливі заслуги перед Україною.

Із 50 рай/міськ/управлінь Пенсійного фонду України 33 управління обслуговуються центром по нарахуванню та виплаті пенсій. Решта управлінь призначають та готують виплатні документи на місцях. З березня місяця почалися роботи по встановленню локальних мереж у рай/міськ/управліннях Пенсійного фонду. У першу чергу вони будуть встановлюватись у нецентралізованих управліннях, які проводять нарахування та виплату пенсій на власних програмах.

В Дніпропетровській області чисельність населення складає 3,7 млн.чол., з яких 1051 тис.чол. – пенсіонери, що складає 28 % всього населення. Пенсію по Закону України «Про пенсійне забезпечення» призначено 1020,1 тис. чоловік, що становить 97 % від загальної кількості одержувачів пенсій, із них 263,2 тис. чол. призначено пенсію на пільгових умовах (26 %). Решта 3% призначено за іншими Законами.

Консультації з питань пенсійного забезпечення надаються районними та міськими управліннями Пенсійного фонду України за місцем проживання. З метою підвищення ефективності інформування населення щодо основних положень та цілей пенсійної реформи розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2001 року № 57-р затверджено план дій на 2001 рік.

Враховуючи важливість висвітлення питань діяльності Пенсійного фонду України і для координації роботи по підготовці матеріалів в обласному управлінні Пенсійного фонду України вже у квітні 1999 року створено організаційну групу. Було проведено спільну нараду з представниками засобів масової інформації (ЗМІ). Затверджено робочий план по взаємодії зі ЗМІ. Для телебачення, радіо, публікацій у пресі готуються матеріали про стан фінансування пенсій, джерела надходження коштів, шляхи погашення недоїмки до Фонду, хід пенсійного реформування тощо.

Щомісяця керівництво обласного управління та його структурних підрозділів у прямому ефірі обласного телебачення і радіо приймають участь у передачах з найбільш актуальних питань: нове в пенсійному законодавстві, персоналізований облік, стан фінансування пенсій та допомог в області, заходи по скороченню боргів платників перед Фондом, передача функцій з призначення пенсій органам Пенсійного фонду України.

Значна увага приділяється стану виконання Законів України, постанов та розпоряджень уряду щодо погашення недоїмки до Пенсійного фонду. В ЗМІ висвітлювались стан виконання графіків погашення боргу, ситуація з розрахунками як в цілому по області, так і по окремих регіонах, підприємствах. З цією метою проведено серію виступів керівництва обласного управління Пенсійного фонду, зроблені звернення до керівників підприємств-боржників щодо необхідності погашення недоїмки. Інформація про роботу обласного управління Пенсійного фонду України постійно надається прес-службі голови Дніпропетровської облдержадміністрації.

В зв'язку з впровадженням персоніфікованого обліку відомостей в системі обов'язкового державного пенсійного страхування, а також прийняття функцій з призначення пенсій органами ПФУ виникає необхідність у нових приміщеннях, відкриття яких висвітлюється в ЗМІ.

На обласному радіо проведено серію передач «Діалог» за участю керівництва обласного управління, начальників рай/міськ/управлінь, в яких розглядалися питання діяльності органів Пенсійного фонду України. Щомісячно на обласному телебаченні виходить в ефір передача «Поговоримо про важливе» (за підтримки і участі прес-служби обласної державної адміністрації). В прямому ефірі циклу передач «Контакт» обговорюються проблеми пенсійного законодавства,

ситуація з виплатою пенсій в області, хід пенсійної реформи. З цього питання зроблено рекламний ролик, який транслювався на каналах обласної та місцевих телекомпаній. За підтримки обласної спілки журналістів проведено засідання «Клубу ринкових реформ» на тему «Віддати борги пенсіонерам» за участю начальника управління З.І.Пікалової. З журналістами обласних і регіональних газет, радіо, телебачення обговорювались різні аспекти пенсійного законодавства, хід пенсійної реформи, погашення заборгованості до Пенсійного фонду тощо.

У березні 2001 року обласним управлінням Пенсійного фонду України започатковані «круглі столи» (перші у м. Дніпродзержинськ, Павлоград, Кривий Ріг, Синельниківському районі), в яких взяли участь представники обласного управління Пенсійного фонду, органів місцевого самоврядування, банків, відділень поштового зв'язку, засобів масової інформації. Обговорювались питання проведення пенсійної реформи, взаємодії з органами місцевого самоврядування з питань наповнення бюджету Пенсійного фонду, підсумки впровадження персоніфікованого обліку відомостей в області та використання баз даних при призначенні пенсій. Інформаційно-роз'яснювальна робота, яка постійно ведеться серед роботодавців та самозайнятого населення через засоби масової інформації, сприяє активному проведенню пенсійної реформи.

Ю.О. ЗАРЕЦЬКИЙ

ДО 5 РІЧНИЦІ ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Зарецький Юрій Олександрович – заступник начальника управління з питань внутрішньої політики Дніпропетровської обласної державної адміністрації

Сучасна Конституція України, яка прийнята 28 червня 1996 року – найважливіший нормативно-правовий акт новітньої Української держави. Україна нарешті здобула свій Основний Закон – необхідний елемент сучасної законодавчої системи. Конституція 1996 року закріпила статус незалежної України – рівноправного учасника міжнародних відносин.

Конституція України це не тільки підсумок процесів державотворення, це й своєрідний дороговказ подальшого вдосконалення нашої держави, наповнення її сформованих інститутів реальним змістом, перетворення їх на реальні чинники правового регулювання суспільних відносин в Україні. Слід зазначити, що прийняття Конституції стало результатом компромі-

су різноспрямованих політичних сил, тому її можна розглядати як запоруку майбутньої злагоди в нашому суспільстві, гарантією його розвитку на засадах забезпечення рівноваженості різних соціальних верств та політичних течій за умови неодмінного визнання непорушності політичного суверенітету нашої держави.

Термін «конституція» має латинське походження і походить від слова *constitutio* – «устрій», «установлення». У Стародавньому Римі конституціями називалися акти, які видавав імператор. Словник іншомовних слів стверджує, що конституція – основний закон держави, який визначає основи політичної, економічної і правової системи країни. Конституція закріплює форму правління й державний лад, порядок утворення, прин-

ципи діяльності і компетенцію центральних і місцевих державних органів, виборчу систему, права і обов'язки громадян, організацію та принципи правосуддя тощо [2, 442].

Сучасний європейський конституціоналізм має витoki в середньовічній Англії, адже в 1215 році тут, на вимогу повсталих баронів та городян, король Іоанн Безземельний затвердив Велику хартію вільностей, що вперше законодавчим шляхом обмежила королівську владу. Також хартія встановила недоторканість майна та особистості англійців.

Першою загальновизнаною у світі конституцією є Конституція Сполучених Штатів Америки, прийнята в 1787 році. Молода демократична держава, яку утворили європейські колоністи в Північній Америці, одразу зафіксувала в законодавчому порядку принципи поділу влади, народного суверенітету, забезпечення природних прав людини. Правам людини було присвячено прийнятий в 1791 році Білль про права, який увійшов до Конституції США.

Тривалішим був шлях Росії до конституції. В цій державі ще наприкінці XIX – на початку XX ст. глибокі монархічні традиції поєднувалися з недорозвинутістю громадянського суспільства. Перша конституція побачила світ у Росії тільки в 1918 році.

Конституційні процеси відбувалися наприкінці минулого – в першій половині нинішнього століття і в інших країнах Європи та Америки, призвівши зрештою до юридичного оформлення в них Основного Закону. Своєрідним винятком була Англія, де так і не з'явилося єдиної писаної конституції. Основні засади державного ладу цієї держави викладено в декількох державно-правових актах. Проте ця особливість законодавчої системи Великої Британії не перешкоджає їй бути демократичною.

І навпаки, формальна наявність конституції ще не гарантує того, що держава є справді правовою та демократичною. Доказом тому є історія тоталітарних держав, насамперед СРСР. Ця держава, як і її східноєвропейські та азіатські сателіти та Китай, мали конституції, а Конституція СРСР 1936 року стала для свого часу найбільш демократичною. Але на практиці комуністична влада всіляко нехтувала проголошеними нею самою правами людини, наповнивши формально демократичні державні інститути тоталітарним змістом.

В Україні зародження конституційної думки належить ще до початку XVIII ст. Автономний осередок українського державного життя – Запорозька Січ – традиційно функціонувала на засадах демократії навіть в умовах чужоземного панування на більшій частині України. Демократичний ідеал був покладений в основу державотворчих процесів у Гетьманщині – українській козацькій державі, заснованій під час Визвольної війни 1648–1657 років.

«Однією з найцікавіших пам'яток української правничої думки є «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького», що з'явилися на світ у Бендерах серед тієї частини українського козацтва, яка пішла за Мазепу і в результаті опинилася у вимушеній еміграції. Важливою особливістю, яка відрізняла цей акт від традиційних гетьманських статей і робила його подібним до пізніших європейських конституцій, було те, що він укладався не між гетьманом і монархом – протектором української держави, а між гетьманом і козацтвом, яке виступало від імені українського народу» [3, 97]. Щоправда, автори підручника з правознавства за редакцією І.Б.Усенка не вважають цей акт конституцією в сучасному розумінні, але в ньому були встановлені повноваження й порядок діяльності вищих органів козацької влади, її головних посадових осіб, визначалися кордони козацької держави, повноваження судових органів і т.ін. За умов тодішнього панування в Україні Російської імперії та Речі Посполитої Конституція П.Орлика, що на 77 років випередила Конституцію США, не набула чинності на теренах України, вона залишилась яскравою пам'яткою вітчизняної конституційно-правової думки.

Вагомий доробок до історії українського конституціоналізму належить видатному українському громадському діячеві другої половини XIX ст. М.Драгоманову, який розробив конституційний проект перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу – «Проект основного устава українського союзу» («Вольний союз» – «Вільна спілка» (1884р.). Адміністративний устрій тут нагадує федеративні республіки США, Швейцарії. Однак Михайло Драгоманов реально оцінює можливості докорінних змін у тодішній Російській імперії і пропонує систему не місцевого самоврядування і певної централізації, виборності та призначення [4, 50].

Наступним кроком у формуванні історично-правових передумов Конституції України можна вважати проект, який було опубліковано у вересні 1905 р. в першому номері часопису Української народної партії «Самостійна Україна» під назвою «Основний закон «Самостійної України» спілки народу українського». Цей проект передбачав повну самостійність України, територія якої мала складатися з дев'яти земель [5, 15].

Повалення російського царату 27 лютого (ст.ст.) 1917 року та проголошення Україною автономії поставило питання про конституцію нашої країни в порядок денний. Новостворений орган – Українська Центральна Рада з червня 1917 року по січень 1918 року видала чотири Універсали. I, II та III Універсали виходили з ідеї автономії України у складі оновленої федеративної Росії, а IV Універсал, прийнятий 22 січня

1918 року, проголосував незалежність Української Народної Республіки. Рівно роком пізніше, 22 січня 1919 р., було прийнято акт про злуку Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки в єдину УНР.

У 1918 році, 29 квітня, на засіданні Центральної Ради ухвалено проект Конституції Української Народної Республіки і обрано М.Грушевського на посаду президента УНР. Конституція УНР не набула чинності через переворот гетьмана П.Скоропадського.

Гетьманат П.Скоропадського та Директорія на чолі з В.Винниченком також залишили в історії певні конституційно-правові документи. Проте зберегти державну незалежність України в умовах більшовицької агресії їм не вдалося.

У грудні 1922 року VII Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив ідею створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і входження до нього УРСР. На практиці нове багатонаціональне державне утворення стало відновленою Російською імперією на інших політичних та економічних засадах, але з тою ж імперіалістичною сутністю.

Перебуваючи у складі СРСР Україна послідовно мала чотири конституції, прийняті в 1919, 1929, 1937 та 1978 роках. Вони являли собою скоріше політичні, ніж юридичні документи. Формально наша країна була суверенною соціалістичною державою, але в дійсності перебувала під цілковитим контролем союзних органів.

Перший важливий крок до реальної незалежності Україна зробила 16 липня 1990 року, коли Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет УРСР. Виходячи з невід'ємного права української нації на самовизначення, Декларація проголошувала верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки у межах її території, недоторканість і незмінність кордонів, право народу України на володіння, користування і розпорядження національним багатством, самостійного створення банкової, цінової, фінансової, митної і податкової систем. Україна заявила про свої права на власні Збройні Сили, власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді.

Декларацію про суверенітет можна розглядати як початок новітнього періоду конституційного процесу в Україні. В даному періоді можна виділити три етапи: **16 липня 1990 року – 26 жовтня 1993 року**. На початку цього етапу була створена Конституційна комісія на чолі з тодішнім головою Української держави Л.М.Кравчуком. Ця комісія розробила Концепцію нової Конституції, в якій було сформульовано загальнометодологічні принципи майбутньої Конституції. Водночас до чинної Конституції УРСР вносилися зміни й доповнення з метою приведення її у відповідність до положень Декларації про суверенітет та Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року.

Проте конституційний процес був перерваний через загострення політичної ситуації та протистояння різних гілок влади, представники кожної з яких мали різні, ба навіть суперечливі, бачення майбутньої Конституції. **10 листопада 1994 року – 9 червня 1995 року**. Під час цього етапу паралельно з розробкою проекту нової Конституції розв'язувалася проблема створення тимчасового конституційного порядку. Завершенням цього етапу слід вважати укладення Конституційного Договору між Президентом України і Верховною Радою України про організацію державної влади та місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України. Цей Договір забезпечив умови для пришвидшення конституційного процесу. **24 листопада 1995 року – 28 червня 1996 року**. Даний етап мав суттєві особливості, що рідко зустрічаються у світовій практиці. Саме на цьому етапі відбулися наступні вирішальні щодо прийняття сучасної Конституції події: 24 листопада 1995 року Конституційна комісія створила на своєму засіданні нову Робочу групу з підготовки проекту Конституції; 24 лютого 1996 року Конституційна комісія схвалила проект, представлений Робочою групою, і передала його разом із зауваженнями і пропозиціями членів Конституційної комісії на розгляд Верховної Ради; 5 травня 1996 року Верховна Рада створила Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання проекту Конституції; 15 червня 1996 року Верховна Рада обговорила більшість статей Конституції і прийняла нову Конституцію переважною, кваліфікованою більшістю голосів; 28 червня 1996 року, після завершального редагування тексту Конституції, Верховна Рада остаточно прийняла Конституцію України, а 12 липня її урочисто підписали Президент України й Голова Верховної Ради України.

Основна подія прийняття Конституції України Верховною Радою на цілодобовому засіданні, відтінила важливішу подію, яка стала безперечно вирішальною для прийняття Конституції в червні 1996 року. Войкот засідань лівою більшістю парламенту, небажання взагалі брати участь в обговоренні статей проекту Конституції ставило під загрозу прийняття Основного Закону України двома третинами голосів. У цій ситуації свою громадянську позицію визначив Президент України Леонід Данилович Кучма, який видав 26 червня Указ «Про проведення всеукраїнського референдуму з питань прийняття нової Конституції України». Бажання самостійно прийняти Конституцію з тими пільгами, які вони самі себе визначили, у народних обранців було вище політичних амбіцій. Так 28 червня навечно ввійде в сучасну історію України, як конституційне закріплення незалежності та суверенітету держави.

Як визначив Президент України Л.Кучма: «Створення нової Конституції України є резуль-

татом нелегкої співпраці законодавчої, виконавчої та судової влади, передусім Президента України та Верховної Ради України, і стало можливим завдяки глибокому усвідомленню всіма учасниками конституційного процесу своєї відповідальності за долю і майбутнє Української держави та суспільства, нинішнього і прийдешніх поколінь, усвідомленню необхідності досягнення громадянської злагоди та утвердження в нашій державі і суспільстві загальнодержавних принципів і норм розвитку».

Суспільно-політичні відношення в Конституції України

Будь-яка конституція покликана встановити певні правила, за якими мають будуватися найважливіші суспільні відносини. Приписи конституції встановлюють соціально-політичне обличчя держави, фіксують вихідні принципи їх функціонування й розвитку.

Ст. 1 Конституції України проголошує: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна і правова держава» [1, 4].

Суверенітет – одна з найстаріших категорій конституційного права. За часів середньовіччя суверенами вважалися монархи. В XVI ст. видатний мислитель Ж.Боден висунув концепцію народного суверенітету, за якою джерелом влади в будь-якій державі є народ. Суверенітет і незалежність держави означають, що її влада є верховною, повною, самостійною і неподільною у відносинах, які мають місце в межах кордонів держави, а також її незалежність і рівноправність у взаємовідносинах з іншими державами [5, 30].

Демократичний характер української держави означає, що вона має на меті створення сприятливих умов для забезпечення участі громадян в управлінні державними справами.

Характеризуючи державу як соціальну, Конституція передбачає орієнтацію на здійснення широкомасштабної та ефективної політики, виявом чого є забезпечення прав людини, формування доступних для різних верств систем освіти, охорони здоров'я і соціального захисту, підтримки малозабезпечених прошарків.

Ст. 2 Конституції проголошує Україну унітарною державою. Це означає, що в її межах немає інших утворень з ознаками суверенітету і правами вступати у відносини з іншими державами або вийти зі складу України.

За сучасних умов в різних країнах існують дві форми правління:

а) монархія, в якій вища влада належить одній особі (імператору, королю, шаху і т.п.), котра цю владу дістає у спадщину, або, в рідких випадках, обирається довічно;

б) республіка, в якій вищу владу здійснює колегіальний орган (парламент, народні збори тощо), котра обирається громадянами даної держави на певний строк [5, 33].

Ст. 5 Конституції України проголошує республіканську форму правління в Україні. В цій статті також зазначено: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [1, 4].

Конституція України закріплює за народом виключне право визначати і змінювати конституційний лад. Інакше кажучи, тільки з волі народу, виявленої на всеукраїнському референдумі, можлива зміна принципів організації та функціонування механізму держави.

Основні засади взаємовідносин держави й особи викладено у статтях 3 та 4 нової Конституції. Людина, її здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою суспільною цінністю. Саме права і свободи людини та їх втілення в реальність визначають основний зміст і спрямованість нашої держави. У ст. 3 закріплено принцип відповідальності держави за свою діяльність перед людиною. Він підтверджує серйозність проголошеного курсу на побудову правової держави.

Ст. 6 Конституції проголошує: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» [1, 5]. Реалізація цього принципу в практичній діяльності державного механізму покликана запобігти концентрації всієї влади в руках однієї особи чи одного органу, що, як свідчить історичний досвід, загрожує свавіллям у здійсненні керівництва державою. Важливою передумовою втілення в практику цього принципу є створення системи взаємних стримань і протидія між різними гілками влади. Для запобігання переваги однієї гілки влади над іншими необхідна чітко визначити компетенцію кожної з них та створити реальні можливості уникнути спроб будь-якої гілки влади виконувати неприцямні її функції.

Теорія поділу влади була висунута ще європейськими просвітниками XVII-XVIII ст. Вільшівки, прийшовши до влади в 1917 році, знехтували нею, наділивши контрольовані ними Ради і законодавчими, і виконавчими повноваженнями. Повернення радянського суспільства до принципу поділу влади відбулося в роки ініційованої М.С.Горбачовим перебудови. У відповідності до даного принципу до складу парламенту не можуть обиратися працівники виконавчих органів, у т.ч. міністри. Не можуть бути депутатами й судді. Виконавчий апарат мусить бути підпорядкований законодавчим органам, а суд і прокуратура – незалежні від обох. Це елементарна основа організації правової держави.

Згідно зі ст. 11 Українська держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та

релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Велику увагу приділяє Конституція питанням політичного розвитку українського суспільства, яке ґрунтується на засадах політичної та ідеологічної багатоманітності. На відміну від Конституції УРСР 1978 року, нова Конституція принципово допускає діяльність у суспільстві різних політичних партій. Кожна з них в ході свого функціонування, при визначенні найближчих та перспективних завдань свого розвитку не може не виходити з певних ідеологічних, політичних або інших концепцій. Проте ці концепції не можуть проголошуватись державою обов'язковими для вивчення, сповідання і пропагування під загрозою тих чи інших санкцій. Кожна особа, кожне об'єднання добровільно й свідомо можуть обирати і дотримуватись тих ідеологічних настанов, які вони вважають переконливими для себе [5, 41].

Конституція України приділяє особливу увагу питанню правового регулювання прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. Така увага пов'язана з тим, що права і свободи людини і громадянина в наш час є загальноновизнаною найвищою суспільною цінністю. Нині визнання та практичне здійснення прав і свобод людини й громадянина стало основним критерієм міри демократичності тієї чи іншої держави, дедалі ефективніше включаються у процес захисту прав людини різноманітні міжнародні організації.

Всю сукупність прав і свобод людини, гарантованих Конституцією, можна поділити на три категорії: особисті права і свободи; політичні права і свободи; економічні, соціальні і культурні права.

Одним з найістотніших проявів демократії є право на свободу думки і слова. Саме проти цього активно виступали тоталітарні режими, переслідуючи інакомислячих. За своєю природою свобода думки не може бути обмежена, проте заборонити можна висловлювання тих чи інших думок. Дана свобода є фундаментальним правом людини. Проте водночас Конституція України забороняє пропагувати антидержавні та насильницькі погляди.

Головна особливість політичних прав і свобод полягає в тому, що їх носіями є тільки громадяни України, а не всі особи, що мешкають на її теренах.

Право на мирні збори, мітинги, походи та демонстрації (ст. 39) дає громадянам можливість вільно обговорювати актуальні питання державного життя й суспільного розвитку, протидіяти будь-яким антидемократичним проявам, порушенням прав людини тощо.

Главою Української держави є, згідно Конституції, Президент, що обирається громадянами на 5 років.

У відповідності до Конституції України Президент призначає за згодою Верховної Ради Прем'єр-міністра, який очолює Кабінет

Міністрів України – вищий орган виконавчої влади. Членів Кабінету Міністрів також призначає Президент – за поданням Прем'єр-міністра.

Конституція України признає місцеве самоврядування правом територіальної громади – жителів села, об'єднання декількох сіл, селища, міста, а органами місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради, до складу яких входять депутати, обрані жителями села, селища, міста на 4 роки.

Прийняття в 1996 році нової Конституції України заклало підвалини для розбудови в нашій Батьківщині правової держави. Разом з тим цей документ сам по собі не означає, що таку державу громадяни України вже мають. Її формування – це тривалий багатоплановий процес, на початку якого ми тепер перебуваємо.

Розглядаючи Конституцію як основу розвитку законодавства нашої держави, В.Опришко виділяє три напрями такого розвитку: «Перший – це прийняття абсолютно нових законів, які випливають з Конституції. Другий зводиться до приведення чинного законодавства у відповідність з Основним Законом. Якщо вести мову про третій напрям, то він полягає у вдосконаленні норм самої Конституції» [6, 14].

Процес подальшої розбудови правової держави означає, поміж іншим, відмову від усталих, але вже неприйнятних норм правовідносин, прийняття суспільством нових норм і процедур. Поняття «правова держава» набуває реального наповнення лише за умови досягнення волі кожним окремим її громадянином в межах цієї держави.

Поняття правової держави тісно пов'язано з іншою характеристикою сучасних високорозвинених суспільств – демократією, адже побудова демократичного суспільства передбачає насамперед наявність чіткої правової бази, покликаної регламентувати всі сторони суспільного буття, а також забезпечення можливості вільного вибору (в межах і у відповідності до норм чинного законодавства) для всіх громадян держави [7, 14].

Разом з тим, прагнення до побудови правової держави не може означати відмови від можливості силового впливу на волю окремих осіб (примушування їх до виконання тих чи інших норм права), адже в протилежному випадку загроза для суспільства може з'явитися вже не з боку необмеженого всевладдя держави, а, навпаки, від свавілля певних громадян.

Отже, основними чинниками подальшої розбудови в Україні правової держави мають стати:

щодо суспільства – дотримання норм Конституції та законів усіма без винятку членами суспільства;

щодо права – наявність такої законодавчої та нормативної бази, яка здатна забезпечити правовий аспект демократичного суспільства;

щодо держави – спроможність владних структур виробляти закони, здатні гарантувати дотримання норм права всіма членами суспільства, а насамперед самими урядовцями.

Конституція України, прийнята Верховною Радою 28 червня 1996 року, являє собою Основний Закон нашої держави, що створює підґрунтя для подальшого розвитку правотвор-

чого процесу в нашій країні. Поява Конституції стала одним з етапів процесу державотворення, продовживши конституційні традиції, що мають витоки ще в конституції П.Орлика.

Юридичне оформлення Основного Закону в Україні стало своєрідним поштовхом до активізації процесу подальшої розбудови правової держави.

Література:

1. Конституція України. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
2. Словник іншомовних слів. – К.: УРЕ, 1985. – 966 с.
3. Основи правознавства / За ред. І.В.Усенка. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1997. – 416 с.
4. Історія української Конституції/ Упоряд. А.Г.Слюсарено, М.В.Томенко. – К.: Право, 1997. – 464 с.
5. Основи конституційного ладу України/ А.М.Колодій, В.В.Копейчиков, С.Л.Лисенков, В.В.Медведчук. – К.: Либідь, 1997. – 206 с.
6. Опришко В. Конституція України – основа розвитку законодавства // Право України. – 1997. – № 8. – С.14-17.
7. Шкорута Л. Поняття моралі, права та держави // Розбудова держави. – 1997. – № 1. – С.13-17.

С.І. СВІТЛЕНКО

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ «10 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ»

Світленко Сергій Іванович – завідувачий кафедрою історії України Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук

П Л А Н

1. Передумови творення незалежної України.
2. Особливості державотворчого процесу.
3. Проблеми реформування національної економіки.
4. Основні тенденції розвитку сучасної культури.
5. Формування зовнішньополітичної концепції.

1. Передумови творення незалежної України

24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР прийняла історичний Акт проголошення незалежної України («за» – 346, «проти» – 1). Детонатором цього став крах заволоду антиконституційного Державного комітету з надзвичайного стану в Москві. 1 грудня того ж року відбувся Всеукраїнський референдум, на якому 90,3% громадян, що взяли участь у голосуванні, підтвердили Акт проголошення незалежності України. Водночас 61,6% виборців обрали Президентом України Л. Кравчука.

Розглядаючи питання про передумови утворення незалежної України, варто звернути увагу на зовнішні чинники, що спричинили цей державотворчий процес. Серед зовнішніх факторів помітну роль відігравали наступні:

1. Поразка соціалістичного табору в «холодній війні», розпад соціалістичної системи внаслідок народно-демократичних революцій і зміна геополітичної ситуації в світі.

2. Помітне погіршення соціально-економічної та загострення суспільно-політичної ситуації в СРСР.

3. Наростання відцентрових тенденцій в союзних республіках і фактична втрата центральною владою контролю за подіями в регіонах.

4. Поразка заволоду ДКНС, дискредитація КПРС, тимчасова деморалізація антиреформаторських сил.

5. Намагання керівництва Росії зберегти домінуючі позиції після перемоги над заволодом ДКНС.

Водночас початок державотворчого процесу зумовлювався й низкою внутрішніх чинників, серед яких варто відмітити такі:

1. Функціонування системи цілком законних установ законодавчої, виконавчої та судової влади УРСР, яка мала конституційне право виходу з СРСР і була членом ООН.

2. Соціально-політичні інтереси київської номенклатури, що обумовлювали її прагнення позбутися домінування союзного центру і відігравати самостійну роль.

3. Заборона КПУ, департизація армії та правоохоронних установ, які зайняли позицію пол-

ітичного нейтралітету.

4. Активізація і посилення впливу українських національно-демократичних сил.

5. Надбання «перебудовчої» доби, що принесла гласність, демократизацію, нову хвилю українського національного відродження, заклала певний законодавчий фундамент майбутніх державотворчих процесів у вигляді Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. та деяких важливих законів.

6. Певна стабільність українського товарно-го ринку.

7. Посилення відцентрових, самостійницьких настроїв у суспільній думці.

8. Традиції багатовікової боротьби українського народу за створення власної незалежної держави.

Наступним важливим кроком у справі утвердження державної незалежності стала заява керівників України, Росії та Білорусії у Біловезькій пущі від 8 грудня 1991 р. про припинення існування СРСР і створення «Співдружності незалежних держав». 21 грудня до СНД приєдналися всі інші республіки колишнього Союзу РСР за винятком Грузії, Литви, Латвії та Естонії. Радянський Союз припинив своє існування.

2. Особливості державотворчого процесу

Проголошення незалежності поклало початок якісно нового етапу в історії України, коли постало завдання здобуття реального суверенітету, розбудови власної держави. Осмислюючи особливості державотворчого процесу, слід підкреслити, що його розвиток зумовлювався складнощами перехідної доби, коли у політичній сфері життя треба було здійснити перехід від тоталітаризму до демократії; в економічній – від командно-адміністративної, директивно-планової до ринкової системи; у соціальній – гармонізувати відносини різних соціальних верств населення за умов нової структуризації суспільства; в гуманітарній – сформувати сучасне суспільне світосприймання, в основі якого буде не класова, вузькопартійна домінанта, а баланс загальнолюдських і національних цінностей; у міжнародній – стати повноправним суб'єктом міжнародних відносин.

Варто звернути увагу на ті об'єктивні та суб'єктивні чинники, що зумовили труднощі початковому етапі державотворення в Україні. Це непередготовленість українського суспільства, зокрема його політичної, інтелектуальної еліти до динамічних державотворчих дій, що пояснюється як інерційними традиціями минулого, так і соціально-політичною неструктурованістю й неконсолідованістю; деформованість і незбалансованість структури народногосподарського комплексу, природно-ресурсного потенціалу, успадковані від СРСР; застаріле законодавство та його уповільнена модернізація, що консервувало недосконалу організацію державної вла-

ди в республіці, породжувало суперечності між окремими гілками влади (законодавчою і виконавчою) і навіть всередині виконавчої (насамперед між Президентом і Прем'єр-міністром); певне дистанціювання країн Заходу після формального визнання незалежності України та проблеми в українсько-російських відносинах.

Необхідно підкреслити, що прикметами розгорнутого після проголошення незалежності України державотворчого процесу є суперечливість і неоднозначність. З одного боку, спостерігаються певні позитивні зміни – запроваджено власні атрибути державності, створено Збройні сили, трансформовано старі елементи державної влади (Верховна Рада, Кабінет Міністрів) і утворено та розбудовано нові (президентські структури тощо), загалом сформовано законодавче державотворче поле. З іншого, дії різних гілок влади були слабо скоординованими і не мали належної єдності; між центральними та місцевими органами влади спостерігалися суперечності; державний контроль за виконанням прийнятих рішень здійснювався недостатньо ефективно; у суспільстві наростало соціально-політичне протистояння, яке значною мірою відбивалося в діяльності державних установ; у державних структурах розросталася корупція і протекціонізм; авторитет всіх гілок влади падав.

Важливим складником державотворення став конституційний процес. Його початок поклала Декларація про державний суверенітет 16 липня 1990 р., що зафіксувала принципи суверенності, народовладдя, недоторканості території, розподілу гілок влади, рівності громадян, гарантії їх прав і свобод. З жовтня 1990 р. розпочала роботу Конституційна комісія, яка у червні 1991 р. затвердила концепцію нової Конституції і приступила до розробки проекту нового Основного закону. Проте процес підготовки Конституції розвивався суперечливо і восени 1993 р. загальмувався.

Нові імпульси поступу конституційний процес отримав після виборів Президента і нового складу Верховної Ради України в 1994 р. У вересні того ж року була створена нова Конституційна комісія під співголюванням Президента України Л. Кучми та Голови Верховної Ради України О. Мороза, яка у лютому 1996 р. передала проект Конституції на розгляд Верховної Ради. Тривала і складна робота над проектом Основного закону завершилася 28 червня 1996 р., коли Верховна Рада прийняла Конституцію України. Це завершило процес становлення політичної системи держави як єдиного цілісного організму з більш-менш чіткою визначеністю його структурних частин, їх функцій та принципів зв'язку. В цьому основоположному юридичному документі поєднуються реалії та перспективи, закладаються правові основи для стабільної, органічної трансформації політичної систе-

ми, створюються сприятливі умови для динамічного поступу суспільства.

Прийняття Конституції не привело до остаточного закінчення конституційного процесу, оскільки потреби суспільного розвитку диктують його продовження. Нині законотворчість розгорнулася у двох напрямках – здійснюється підготовка та затвердження законодавчих актів, що базуються на новому Основному законі, та відбувається вдосконалення або відміна законів, прийнятих до червня 1996 р.

На сучасному етапі законодавство України ще перебуває у фазі становлення. Впродовж 1990-х рр. прийнято понад 1300 законодавчих актів, серед них декрети Кабінету Міністрів України та Укази Президента України з економічних питань, не врегульованих законом. Різні сфери суспільного життя врегульовані вже 420 самостійними законами. За роки незалежності прийнято майже 500 законів про внесення змін до чинного законодавства, понад 200 законів про ратифікацію міжнародних договорів та конвенцій. Закони України, прийняті після проголошення державного суверенітету України, становлять абсолютну більшість у законодавстві нашої держави.

Водночас законодавча база, сформована в Україні, ще повністю не забезпечує потреб держави та суспільства у правовому регулюванні суспільних відносин, значна частина яких продовжує регулюватися нормами законодавчих актів колишнього СРСР. Деякі відносини, що виникли в останні роки, взагалі не врегульовані законами України. За оцінками експертів, для повного правового регулювання процесів, що відбуваються в державі та суспільстві, необхідне прийняття ще майже 1,5 тис. законів.

3. Проблеми реформування національної економіки

Проголошення політичної незалежності і розбудова самостійної держави є важливими передумовами здобуття Україною економічного суверенітету. Першочерговим завданням на цьому шляху став перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки, який мав зробити економіку високоефективною і динамічною. Україна, що має великий людський та науковий потенціал, 5% світових запасів корисних копалин, відмінну якість родючих чорноземів могла розраховувати на досить швидку соціально-економічну трансформацію.

Втім реформування економічних відносин наштовхнулося на великі труднощі й на початку 90-х рр. країна опинилася в глибокій економічній кризі системного характеру. Це слід пояснити, по-перше, тим, що народногосподарський комплекс України сильно постраждав від розриву традиційних зв'язків з колишніми республіками СРСР, по-друге, негативну роль відіграла відсутність в Україні достатніх запасів нафти,

газу, що за умов своєї структури економіки породило залежність від імпортованих енергоносіїв; по-третє, для здійснення економічних реформ бракувало необхідного кадрового потенціалу, що не дало можливість виробити оптимальну концепцію трансформації економічної системи.

За цих умов лібералізація цін на енергоносії спровокувала гіперінфляцію, що дійшла в 1994 р. до 10200%, а знецінення грошей, встановлення 90% ставки прибуткового податку з громадян призвели до бартеризації та тінізації економіки, породили глибокий спад у виробничій та комерційній діяльності. Економічна криза на початку 90-х років негативно вплинула на рівень життя та на соціальну структуру суспільства. Форсоване розшарування останнього призвело до соціальної поляризації. Вже 1992 р. за межею бідності опинилося майже 64% населення, значно зменшився «середній клас», а кількість багатих становила 10%.

За цих обставин новообраний Президент Л. Кучма у жовтні 1994 р. проголосив нову соціально-економічну стратегію. Принципова новизна у трансформації економіки полягала у переході до формули «прискорене реформування як єдина умова і основний засіб виходу з кризи та економічної стабілізації». У соціально-економічній політиці було визначено такі основні напрями:

1. Фінансова стабілізація – послаблення податкового пресу, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи.

2. Регульована та контрольована державою лібералізація цін.

3. Докорінна структурна перебудова виробництва з метою створення ринкової економіки на основі розширення приватного сектора.

4. Децентралізація управління економікою.

5. Лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків, чітке визначення пріоритетів у регіональному спрямуванні зовнішньоекономічної політики.

6. Соціальний захист, який передбачав докорінні реформи заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування, передачу через акції у приватне користування населення державного майна.

У процесі подальших реформ економічні стратегічні напрями, визначені в 1994 р., були уточнені й доповнені у програмі антикризових дій 1997 р. Вони, зокрема, передбачали суттєве прискорення приватизації, заходи з легалізації тіньової економіки, активізацію інвестиційного процесу, «економізацію» зовнішньої політики України, ефективне використання енергоресурсів тощо.

За роки після проголошення нового курсу на радикальні економічні реформи відбулися певні зрушення, зародилася низка позитивних тенденцій та процесів, серед яких слід відмітити,

насамперед, такі:

1. Часткова фінансова і цінова стабілізація. У 1993 р. інфляція в Україні становила понад 10000%, 1994 р. – 500%, а в травні 1995 р. лише 4,6%.

2. Певні структурні зрушення. Вже 1995 р. промисловими підприємствами недержавного сектора було вироблено 45% загального обсягу промислового виробництва, а в першому півріччі 1998 р. недержавний сектор продукував 65,9% промислової продукції.

3. Започаткування процесу повернення капіталу в Україну. Для перших років існування незалежної України була характерною «втеча» капіталів за кордон, а в 1995 р. намітилася суттєва зміна напрямку руху валюти.

4. Інтенсифікація процесу приватизації. Вже 1995 р. приватизовано 8 тис. великих та середніх підприємств України і практично завершено малу приватизацію.

5. Роздержавлення землі і майна сільськогосподарських підприємств. Понад 4 млн. громадян отримали земельні ділянки у приватну власність.

6. Перегляд податкової системи з метою зменшення податкового тиску на економічну діяльність і забезпечення рівності юридичних і фізичних осіб усіх форм власності. На початку 1995 р. відбувся перехід до оподаткування прибутків підприємств та організацій за ставкою 30%, скорочено податкові пільги. Ставка податку на додану вартість знизилася з 28% до 20%.

7. Суттєве зменшення від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі. У 1998 р. Україна здійснювала зовнішньоторговельні операції з партнерами із 164 країн світу. Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі зменшилося майже на третину і становило 1 млрд. доларів.

6. Певне збільшення валового національного продукту та зростання економічних показників розвитку промисловості у 2000 – 2001 рр.

Однак вказані тенденції ще не привели до істотного поліпшення стану економіки, не вплинули на життєвий рівень більшості українських громадян.

4. Основні тенденції розвитку сучасної культури

Важливою сферою реформування сучасного українського суспільства є культура, яка впливає на мікроклімат у соціально-економічній та суспільно-політичній сферах. У ХХ ст. Україна зробила величезний крок уперед у галузях освіти, науки, мистецтва. Проте тривале перебування українських земель у складі інших держав зумовило наростання асиміляційних процесів, формування комплексів меншовартості та провінційності. Все це пояснює неоднозначність і суперечливість тенденцій у розвитку сучасної культури в Україні.

З одного боку, спостерігається ціла низка

прогресивних прикмет, зокрема таких, як реформування середньої та вищої освіти, що стають більш гнучкими й різноманітними; звільнення української літератури, мистецтва від партійного диктату, заідеологізованості, широкий пошук і вибір митцями жанрів і стилів; повернення із забуття історичної, літературної, мистецької творчості багатьох діячів українського національно-культурного відродження ХІХ – ХХ ст.; поживлення культурного життя національних меншин. З іншого боку, впадає в око несформованість нових культурно-естетичних та етичних ідеалів; уповільнене оновлення правової бази реформування культурної сфери; низький рівень фінансування; комерціалізація культури; падіння рівня життя і престижності роботи творчої інтелігенції; відсторонення значної частини населення від культурної спадщини.

Отже, різноспрямовані тенденції в культурній сфері є виявом суттєвих суперечностей, в основі яких лежить взаємодія західних, національно-традиційних і радянських цінностей. Прогресивні паростки нового з'являються у вкрай несприятливих умовах, часто один і той самий культурний фактор спричиняє появу протилежних наслідків.

5. Формування зовнішньополітичної концепції

Основні засади зовнішньої політики Української держави були закладені ще Декларацією про державний суверенітет України, де визначено демократичний і миролюбний зовнішньополітичний курс. Задекларовані принципи набули більш реального змісту після проголошення незалежності та розпаду СРСР. Відтоді починається якісно новий етап зовнішньополітичної діяльності України. Істотно важливо, що вже на зорі незалежності Україна стала повноправним суб'єктом світового співтовариства. Вже у грудні 1991 р. молода незалежна держава була визнана майже 70 країнами.

Для обґрунтування власної чіткої лінії України на міжнародній арені 2 липня 1993 року Верховна Рада республіки схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України». Цей документ визначив базові національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики, а також засади, на яких реалізовувалася зовнішньополітична діяльність нашої держави. Принципово важливим стало ухвалення Верховною Радою України 16 листопада 1994 р. рішення про приєднання нашої держави до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав.

Зовнішня політика України спрямовувалася на утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів; входження націо-

нального господарства до світової економічної системи для його повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України; розповсюдження у світі іміджу України як надійного і передбачуваного партнера.

В основу курсу зовнішньої політики 1991-1994 рр. було покладено принцип «балансу інтересів», що зумовлено геополітичним становищем України, її залежністю від партнерів по СНД, суперечливими внутрішніми політичними процесами, уповільненим темпом економічних реформ тощо.

Після президентських виборів 1994 р. весь розвиток зовнішньої політики України зазнав модифікації, розстановки нових акцентів у пріоритетах. Базовими принципами зовнішньополітичного курсу було проголошено виваженість, прагматизм, раціональність, професіоналізм.

Зміна базових принципів серйозно вплинула на трансформацію моделі зовнішньої політики України в цілому, що має враховувати своєрідне географічне положення, структуру економіки і сприяти перетворенню України на над-

ійний міст між Сходом і Заходом. Впливати на цей процес Україна може лише за умов активної діяльності як у європейських структурах, так і в СНД.

У травні 1997 р. у Києві було підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією і Україною. Визнання особливого значення взаємовідносин України з Росією у новій зовнішньо-політичній моделі зовсім не означає дистанціювання від Заходу. Навпаки, саме на західному напрямі наша держава мусила зробити найбільший прорив у своїй зовнішній політиці. Адже лише забезпечення співробітництва із західними країнами, не менш масштабного, ніж з Росією, дасть змогу утвердити незалежність України.

Здобуття Україною державної незалежності стало однією з найвизначніших подій європейської і світової історії ХХ ст. Перші десять років незалежного розвитку засвідчили, що молода держава відбулася, закладені основи її державності, розпочато реформування всіх сфер суспільного життя. Попри всі труднощі й суперечності процесу свого державного відродження Україна оптимістично дивиться у своє майбутнє.

Література:

Войко О. Історія України. - К., 1999.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. - К., 1996.

Історія України: Навч. посібник / Під заг. ред. В. А. Смолія. - К., 1997.

Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть. - К., 1997.

Попович М. Нарис історії культури України. - К., 1999.

Терещенко Ю. Україна і європейський світ. - К., 1996.

О. В. БАТУРА

ДЕСЯТЬ РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ШЛЯХ СПОДІВАНЬ І НАДІЙ

Батура Олександр Васильович – завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Дніпропетровської державної медичної академії, доктор економічних наук, професор

Нелегкою судилася історична доля українському народові. Протягом віків він виборював свою незалежність, уперше втрачену в період роздроблення Київської Русі. У той час, коли народи Європи вільно розвивали свою культуру, Україна вела тривалу боротьбу за волю, можливу лише за умов державності. Настала та мить, коли Б.Хмельницький покликав до життя козацьку державу – Гетьманщину. Але час зародження цієї нової форми української державності слід посувати принаймні літ на сто в глиб історії, коли на дніпровських островах сформувалася ще невідома тодішньому світові суспільна організація – запорозьке козацтво.

Гучні успіхи на терені боротьби з татарами, розширення географії походів піднесли авторитет збройної сили запорожців. Річ Посполита змушена була узаконити козацький реєстр, а в 90-х р. ХVІ ст. козацтво на повний голос заявило про свої права під час козацько-селянських повстань на широкій території, що сягнули глибин Полісся. Якраз оця козацька автономія підготувала ґрунт для проголошення Гетьманщини – Української держави. Спираючись на шаблю, Б. Хмельницький змусив Річ Посполиту міжнародним актом – Зборівським договором – визначити територію і права козацької України.

Проте внаслідок несприятливих історичних обставин і подій козацька старшина вдалася до укладення договору з Московською державою, притому Б.Хмельницький мав на меті: за військової допомоги Москви визволити всі руські землі, піддані Речі Посполитій.

Ми добре знаємо, до чого призвів цей союз з Москвою. Після смерті великого гетьмана царський уряд повів рішучий наступ на права і вольності українського народу. Історичні обмеження автономії України настали після укладення гетьманом І. Брюховецьким так званих «Московських статей» 1665 р., за якими безпосереднє керівництво військово-адміністративним та фінансово-господарським життям на Лівобережжі передавалося до рук московських воєвод. А після переходу гетьмана Мазепи на бік Карла XIII й поразки шведів під Полтавою «Решительный указ» 1709 р. повністю закріпив підпорядкованість козацтва російському тронові. 1722 р. було створено Малоросійську колегію, що обмежила владу нового гетьмана Івана Скоропадського. Після цього від української державності лишилися лише уламки, які Петро I прибрав до своїх рук. Те, що не встиг він, завершила Катерина II, ліквідувавши у 1764 р. Гетьманщину. 1725 р. зникло й Запоріжжя, а отже перестала існувати українська державність, оскільки не стало справжнього її гаранта. Та й першу по суті європейську конституцію, написану в еміграції козацьким гетьманом Пилипом Орликом 1710 р., не було втілено в життя за браком підтримки реальною збройною силою.

Не поступався наш народ іншим націям світу ні своїм попереднім досвідом у сфері національно-державного будівництва, ні ідеями та концепціями суверенітету, декларованими на першопочатках національно-державного відродження. Та більше, ідеї визволення України від «чужоземного панування» (конституція Пилипа Орлика), ідеї «людського і природного права» козаків на свободу «протестувати проти гніту» (політичний меморіал Пилипа Орлика «Вивід прав України»), матеріалізовані в українських політико-юридичних документах початку XVIII ст., подекуди навіть випереджають у часі ідеї американської Декларації незалежності. Державне ж існування України не раз ставало історичним фактом, зафіксованим у I-IV Універсалах Української Центральної Ради (1917-1918рр.), у прокламації Української Національної Ради у Львові 1918 р., в Акті Соборності України 22 січня 1919р., в проголошенні 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України і навіть у фальшивому декларуванні суверенності України конституціями УРСР. Однак український народ, на відміну від інших народів Європи, не зміг утвердити свою суверенність упродовж трьох століть, бо не мав своєї державності.

Підвалини незалежної України закладалися зусиллями тих, хто відстоював рідну землю від

фашистських загарбників, і тих, хто проливав кров, віддавав життя у змаганні з тоталітарним радянським режимом.

Значну роль в Україні в 60-70 рр. відіграли рухи «шістдесятників» та дисидентський і, на решті, політична боротьба, яка почалася в другій половині 80-х рр. і наслідком якої було проголошення незалежності України.

Наступний історично значущий крок – прийняття нової конституції України 28 серпня 1996 року. В ній визначено засади конституційного ладу. Форма державного правління – президентсько-парламентська республіка, а державного устрою – унітарна держава, до складу якої входить Кримська автономія. Основою суспільного і державного ладу України є економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність, розвиток самоврядування. Найвищою соціальною цінністю визнається людина, її життя, честь, гідність, особиста недоторканність, інші права і свободи, закріплені в Загальній Декларації, Міжнародних пактах та інших документах про права людини.

Все це означало, що на політичній карті з'явилася демократична правова держава Україна. Відбувся цей історичний акт мирно. Народ України продемонстрував усьому світові твердо і безповоротно, що не тільки прагне, а й став справжнім господарем на своїй власній землі.

Після проголошення незалежності України почався тривалий інтенсивний процес реального політичного наповнення її політичного суверенітету. Важливим напрямом цієї багатогранної діяльності стало формування державного механізму. Зокрема, створення власної армії, служби безпеки, кредитно-фінансової системи, власної валюти. Інтенсивно відбувається процес входження України у світове співтовариство як рівноцінного суб'єкта міжнародних відносин. Доказом цього є визнання її абсолютною більшістю держав та встановлення з ними дипломатичних стосунків. Значно зросла роль України в роботі ООН та її підрозділів (про що свідчить головування України в раді безпеки ООН). Її прийнято до складу престижних міжнародних організацій, зокрема до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку. Українська держава стала повноправною учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), підписала документи про співробітництво та партнерство з Європейським Союзом, НАТО, Західноєвропейським Союзом. Багато зусиль було докладено, щоб стати членом такої впливової міжнародної регіональної інституції, як Рада Європи. Україна є членом європейської угоди «Партнерство заради миру», активно співпрацює в багатьох міжнародних організаціях.

Все це свідчення того, що Україна посіла чільне місце у світовому політичному просторі. Й це не дивно, адже з перших кроків на міжна-

родній арені Україна заявила про себе як про сучасну цивілізовану й демократичну державу. Вона відразу визнала переваги загальнолюдських норм міжнародного права перед нормами національного права, заявила, що спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру й безпеки у світі, на організацію міжнародної співпраці в розв'язанні екологічних, енергетичних, продовольчих та інших глобальних проблем, не визнає війну як форму вирішення міжнародних проблем і прагне брати рівноправну участь у формуванні колективної безпеки.

Звичайно, на шляху становлення й утвердження молодого українського держави не обійшлося й без помилок і прорахунків. Особливо в соціально-економічній сфері. Вони були викликані багатьма причинами, серед яких, по-перше, те, що Україна почала перехід до, ринку, коли вже існувала глибока криза адміністративної системи; по-друге, цей перехід був пов'язаний одночасно з розпадом Радянського Союзу, а отже – й багатьох традиційних економічних зв'язків; по-третє, треба врахувати глибоку деформованість української економіки – тільки на галузі військово-промислового комплексу припадало близько 30% виробництва; по-четверте, не слід забувати про складність іншого порядку – брак досвіду трансформаційного реформування. Світова економіка не знає аналогів органічного поєднання двох безпрецедентних завдань – створення атрибутів суверенної держави з докорінною перебудовою системи економічних і політичних відносин. Ці, а також багато інших факторів не могли не вплинути на глибину кризових процесів. Крім того, треба врахувати, що логіка реформ завжди визначається конкретною економічною ситуацією. Початок економічних перетворень в Україні припав на період, коли економічна ситуація була чи не найгіршою порівняно з іншими постсоціалістичними країнами, за винятком тих, де мали місце міжнаціональні конфлікти. Відчутний вплив мала також незавершеність у створенні функціональних структур національної економіки. Результатом перших років незалежності стала рекордна за світовими масштабами інфляція і викликане нею обвальне падіння промислового і сільськогосподарського виробництва. Глибокі деформації відбулися у сфері державних фінансів. Україна стала лідером серед інших країн світу за обсягом дефіциту державного бюджету. Катастрофічно падали реальні доходи населення. Все це ставило під загрозу суверенність держави, долю вибору, зробленого народом у серпні 1991 року.

Ситуація почала змінюватися з 1994 р., коли новообраний президент України Л.Д. Кучма проголосив курс економічних реформ, глибокої лібералізації економіки, її роздержавлення й приватизації, здійснення жорсткої монетарної політики й забезпечення на цій основі макро-

економічної стабілізації. За кілька років, що минули відтоді вдалося добитися деяких позитивних зрушень. За цей час вдалося вирішити одне з ключових завдань трансформаційного процесу: сформувати основні атрибути національної економіки – фінансову, податкову, митну, банківську та інші системи, які визначають у своїй сукупності основну економічну інфраструктуру нашої державності. Було вирішено визначальне за своєю суттю завдання трансформаційного періоду: сформовано базисні начала змішаної економіки.

Завершено перший етап земельної реформи – роздержавлення землі та її передача у власність юридичних і фізичних осіб. Реалізується завдання другого етапу реформи – формування реального власника на землю. Майже 6 млн. громадян стали власниками земельних паїв. Їх загальний обсяг становить майже половину земельних угідь України. В основному завершено приватизацію присадибних ділянок. Отже, зроблено перший, досить значний крок у реалізації кінцевої мети земельної реформи – передачі землі тим, хто її обробляє, і формуванні в перспективі ринку землі, перетворення землі на товар.

Зроблено відчутні кроки в напрямку лібералізації господарських зв'язків. У 1994р. 70% цін регулювалися державою. Дотації на комунальні послуги становили 95% від їхньої вартості, на хліб – 60%. В Україні існували два валютні курси – офіційно регульований і ринковий. Дефіцит бюджету автоматично покривався емісією Національного банку. Ці рудименти адміністративної економіки значною мірою подолано. В Україні утверджено ринковий механізм ціноутворення, здійснено надзвичайно складний перехід до світових цін, введено ліберальний режим зовнішньої торгівлі. Вирішення цих завдань забезпечило подолання хронічної дефіцитності національної економіки, а також товарну насиченість ринку.

Вагомим досягненням стало проведення грошової реформи, утвердження валютної стабілізації. Зараз сформувалася повага в людей до національної грошової одиниці. Це надзвичайно вагомий чинник не тільки утвердження нових економічних стосунків, але й зміцнення державності України.

Найбільш прогресуючою в українській економіці виявилася сфера зовнішнь-економічної діяльності: від 1994 до 1998р. експорт товарів і послуг виріс більш ніж у 1,2 рази й досяг майже 32% ВВП. У 1997р. Україна вперше досягла в зовнішнь-торгівельному обороті позитивного сальдо. Така динаміка є свідченням того, що в Україні на практиці реалізується модель відкритої економіки, утвердження якої – одне з ключових завдань економічних перетворень.

За всіх складнощів трансформаційних процесів в Україні дедалі вагоміше утверджується

економічна свобода, з'явилися можливості вибору сфери господарчої діяльності, самоутвердження й реалізації особистості. На цій основі поступово змінюється суспільна психологія. Люди вчать ся рахувати гроші й починають розуміти, що їх економічне становище залежить, перш за все, від них самих. Повернення до минулих часів для багатьох стало неможливим, катастрофічним. Особливо це стосується найбільш дієздатної частини населення – молоді, людей, які отримали у своє розпорядження власність. Цей прошарок людей став зараз основним гарантом дальшого поглиблення реформ, курсу ринкових перетворень.

У той же час треба визнати й те, що вплив реформ на стан національної економіки залишається ще недостатнім. Під час їх проведення не забезпечено головне – зміцнення фінансової системи держави і, перш за все, фінансів підприємств й організацій, підвищення конкурентоздатності і структурне оновлення економіки.

Існуюча в даний час надмірна диференціація доходів населення, штучне заниження вартості робочої сили (як і низький рівень соціаль-

них видатків) є одним з головних чинників, що стримують розвиток внутрішнього ринку, прискорення виробництва, його технологічне оновлення.

Невирішеність соціальних питань і зuboжіння значної частини українців, вимушені простої поки що великої частини виробництва і, відповідно, приховане безробіття, стагнація медицини, сфери послуг, освіти, науки і культури, низький рівень динамізму української економіки, недостатня реакція сфери виробництва на стабілізаційні процеси в економіці є результатом незавершеності реформ, їх некомплексності, а в деяких випадках – і протиріч.

Все це змушує більш рішуче втілювати в життя курс економічних реформ, здійснити глибокі системні перетворення в різних сферах економічного, соціального, політичного життя з тим, щоб міцніше утвердитися в сучасному цивілізованому розвитку, зробити все, щоб складний і нелегкий етап модернізації країни пройти енергійніше, щоб він був максимально стислим. В цьому – запорака існування й успішного розвитку незалежної суверенної держави України, омріяної багатьма поколіннями нашого народу.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

КРУГЛЫЙ СТОЛ В РЕДАКЦИИ АЛЬМАНАХА «ГРАНИ»
22.03.01

ПРОБЛЕМА ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ВЫБОРА ПОСТКОМУНИСТИЧЕСКОГО МИРА

1. Конфликт как способ регулирования взаимоотношений между политическими элитами в Украине.
2. Будущее Украины: путь на Восток или переход к российскому фарватеру.

Участники:

1. **Дмитрий Архирейский** – преподаватель кафедры социально-политических дисциплин Академии таможенной службы Украины.
2. **Алексей Бондаренко** – редактор новостей 11 канала.
3. **Сергей Забродин** – заместитель главного редактора альманаха «Грани», координатор рубрики «Социология».
4. **Сергей Квитка** – главный редактор альманаха «Грани», начальник управления внутренней политики исполкома Днепропетровского городского совета.
5. **Константин Колесников** – заместитель главного редактора альманаха «Грани», координатор рубрики «История».
6. **Александр Кулик** – журналист, отдел новостей 9 канала.
7. **Кирилл Матросов** – директор издательства «Грани».
8. **Александр Михайлюк** – доцент кафедры истории и украиноведения Национальной металлургической академии Украины.
9. **Денис Семенов** – заместитель главного редактора газеты «Бизнес время».
10. **Сергей Шевцов** – заместитель главного редактора альманаха «Грани», координатор рубрики «Философия».

Ход заседания

Квитка С. Я хотел бы отметить, что идея создания при альманахе регулярно действующего дискуссионного клуба – «круглого стола» восходит к практике 1960-1970 гг., когда весьма популярными были открытые обсуждения научно-теоретических вопросов, а также злободневных проблем международного рабочего движения, явления на политической арене «новых левых», освободительных движений народов колониальных стран. В первые годы перестройки эта практика была возобновлена в виде встреч известных деятелей науки, культуры, политики с общественностью в студии «Останкино», в то же время появились аналитические программы «Взгляд», «До и после полуночи». По

мере распада старых социально-политических структур, проволочек с построением новых, усложнения экономической ситуации интерес широких слоев общества к поднимавшимся вопросам начал быстро угасать. Каждые 11 лет общество становится на грань своего развития, и сейчас мы замечаем некое подобие фаз. Ныне общество подошло к очередному социально-политическому кризису. Существуют определенные точки зрения на его природу и пути преодоления. В связи с этим предлагаем на первом заседании «круглого стола» обсудить вопрос становления демократии в посткоммунистическом обществе и дальнейшие перспективы развития Украины в контексте «Восток-Запад».

Колесников К. В конце 1980-х начале 1990-х гг., в условиях дезинтеграции Советского Союза и обретения Украиной государственного суверенитета, в среде интеллектуалов и среди широких общественных слоев большой популярностью пользовалась идея перехода от тоталитаризма к демократии через авторитарное правление. Андроник Мигранян из московских студий вещал о политологических закономерностях данного процесса, в республиканской и местной прессе появлялись публикации типа «Где он – украинский Пиночет?», знакомые с историософским наследием украинской диаспоры обращались к публицистике вдохновителя интегрального национализма Дмитрия Донцова или к трудам идеолога гетманской монархии Вячеслава Липинского. Практически все участники данного движения, вопреки декларируемым симпатиям к авторитаризму, мечтали если не о демократии как политическом режиме, то о соблюдении государством и обществом их личных и гражданских прав и свобод. При этом под тоталитаризмом подразумевался режим умирающего СССР, а под демократией – будущее устройство советских республик, освободившихся от недавнего контроля Москвы. (Мало того, парадокс заключался в том, что «демофильская» эйфория охватила не только общественность бывших окраин империи, но элиту

и население самого ее центра.) Авторитаризм рассматривался в этой схеме как промежуточная ступень, крайне необходимая на этапе реформ. В середине 1990-х подобные идеи начинают затухать. Эйфория уходит, реформы буксуют, многие страны втягиваются в кровавые конфликты Карабах, Абхазия, Осетия, Чечня, Приднестровье, Таджикистан... Список, увы, открыт. Однако казус заключался в том, что брежневские и тем более горбачевские времена рассматривать в качестве образцов тоталитарного правления не совсем корректно, мягко говоря. Время системного кризиса тоталитаризма, пожалуй, да. Хотя скорее – типичный авторитаризм. И если это так, то десятилетнее топтание, т.е. реформирование, оказывается единственно возможным в наших условиях восточноевропейским (западно-азиатским? Шутка!) вариантом демократии. Так ли это? Президентская избирательная кампания 1999 года проводилась нынешним главой Украинского государства под лозунгом стабильности. Стабильность представлялась народу как чуть ли единственное реально осязаемое достижение государственной власти за минувшие 5 лет. Хотя относительно стабильности при Брежнев злые языки давным-давно запустили термин «застой».

Сегодня политический кризис сотрясает властную элиту нашей страны. Сегодня на фоне злобейшей пассивности подавляющей массы населения на улицу выходят тысячи неплохо организованных «пацанов». Сегодня криминальное законодательство служит средством борьбы между представителями политико-экономических кланов (разница между которыми состоит не в степени честности, а в том, что одни на сегодня являются субъектами, а другие объектами применения уголовного права), а красивые политико-правовые лозунги и идеи давно превратились в прикрытие собственных криминально-экономических деяний. В этих условиях, я думаю, большинство осознало, что политическая стабильность, которая в целом все еще сохраняется в обществе, была достигнута ни за счет усилий высшего руководства, ни из-за каких-то особенных качеств украинского народа, сколько благодаря стечению ряда объективных обстоятельств. Прежде всего, это общесоциологическая закономерность, согласно которой во время жестоких хозяйственных кризисов и материальных трудностей люди не выходят на баррикады, а интересуется только лишь своим личным и своих близких существованием-выживанием. Когда же эти вопросы уже решены или кажется, что могут быть решены, на повестку дня становится вопрос борьбы и возмездия. Особенно опасны моменты, когда надежды на пределе и могут, наверное, вот-вот сбыться, однако вместо этого следует обвал. Сегодня, мне представляется именно такой момент. Перед Украиной встает выбор: уличная вольница или диктаторский режим. Пото-

му, я полагаю, обсуждение последствий для нации конфликта между противоборствующими элитами теперь весьма актуален. Кстати, рабочее название нашего «круглого стола» звучало: «Химера (не проблема) демократического выбора посткоммунистического мира...» Химера, потому что после нескольких лет блужданий властные элиты национальных республик бывшего СССР довольно уверенно направляют свои страны на традиционные для них цивилизационные рельсы (для большинства – это, отнюдь, не демократия вестернского типа). Прибалты поступили так сразу же после обретения независимости. И только Украина до сих пор мучает себя вопросом «to be or not to be».

Отсюда вторая проблема сегодняшней беседы: путь на Восток или переход к российскому фарватеру. Замечу, еще со времен Чаадаева восточные славяне полюбили увлекательную игру шатание, иногда метание, между «Востоком» и «Западом». Дихотомия «Украина между Востоком и Западом» успела стать, как и избитым стереотипом, так и проблемой национального самоопределения, самоидентификации. Вместо «Украины» в эту формулу, кстати, можно подставлять и Россию, и Белоруссию, и Казахстан – в зависимости от гражданства какого-либо воспитанного на старой имперской традиции постсоветского интеллектуала, рассуждающего о судьбах нации. В определении темы сегодняшнего «круглого стола» ошибки нет: предлагается разговор о перспективах Украины реализовывать свои национальные интересы на восточных рубежах. Ни для кого не секрет, что на фоне высоких заявлений о европейском выборе, интеграции Украины в Европу имеем явное нежелание европейцев, видеть нас в одной кампании с собой. От того на повестку дня встает вопрос усиления восточной ориентации нашей страны. Полагаю, все восточные инициативы Украины последних лет выстраиваются в некую цепочку. Это и военно-техническое сотрудничество с Пакистаном. И результаты недавнего визита премьер-министра Ющенко в Иран. И особые отношения с Турцией, подогреваемые желанием победы в танковом тендере. И стремление нашего государства поддерживать ровные отношения и с арабским миром, и с израильтянами в условиях разгорающегося очередного палестино-израильского конфликта. И участие Украины в Евроазиатском нефте-транспортном коридоре (ЕАНТК). И роль страны в ГУУАМ. И заявление об особых интересах на Кавказе, подкрепленное участием в грузино-абхазском урегулировании. С другой стороны перед нами результаты днепропетровской встречи президентов Кучмы и Путина. Чем они чреваты для Украины: укреплением ее позиций в мире или переходом в российскую сферу влияния? Способно ли нынешнее украинское руководство создать новую восточную

политику, которая сможет перерасти уже набившую оскомину многовекторность и превратить нашу страну в самостоятельного игрока на мировой арене или Украине будет суждено попеременно обслуживать геоэкономические и геополитические интересы своих стратегических партнеров? Кстати, есть определенные основания полагать, что в сегодняшней российской стратегии на Ближнем Востоке могут использоваться дипломатические усилия незаангажированных дотоле в регионе постсоветских государств, в частности Украины. Это можно расценить, как одно из проявлений стремления Российской Федерации задействовать все ресурсы бывшего Советского Союза, ресурсы дипломатические, экономические, военно-технические в перспективе реального в недалеком будущем очередного обострения российско-американских отношений. Так вот, будет ли Украина играть свою (хоть и скромную) партию в мировом концерте, или и дальше обивать пороги Москвы, Вашингтона, Брюсселя и т.п.?

Шевцов С. Меня интересует, почему мы не можем быть самостоятельны, поворачиваясь на Запад?

Колесников К. На Запад мы движемся вот уже 10 лет, а сдвигов как не было, так и нет. В чем здесь причина? В отсутствии настоящей политической воли или все же в глубинных цивилизационных различиях? Я полагаю, в последнем. Что сегодняшняя Украина может предложить Западу?

Бондаренко А. Неужели так серьезны и важны результаты днепропетровской встречи Путина и Кучмы? Отнюдь, это далеко не новый этап украинско-российских отношений, в итоговых документах, как и всегда, содержатся одни декларации. С украинской стороны не прозвучало ни одного этапного заявления своей значимостью сравнимого, к примеру, с заявлениями Лукашенко. Иной вопрос, почему не нашли другого города кроме Днепропетровска и другого места кроме «Южмаша»? Я убежден, что именно совпадение места – бывший закрытый город и гигант оборонки – и времени – политический кризис в Украине, ослабление позиций Президента – предопределили основной эффект этих президентских встреч. Запад стал проявлять больше внимания к Украине. Ощущается осознание Западом своей святой миссии не бросать Украину.

Семенов Д. Выскажусь по двум аспектам, поскольку они взаимосвязаны. Вот что менястораживает. Проблема конфликта поднималась примерно каждые четыре года, сначала Мигранян и Клямкин, потом эта тема поднималась в 1994 году – возможно ли пройти этап реформ без Пиночета. Сегодня проблема обострилась, и, по-моему, мы присутствуем не при зарождении, а при последствиях авторитаризма. Вспомните начало XIX века. Почему проис-

ходили дворцовые перевороты? Это конфликт между различными дворянскими группировками. На стыке XVIII–XIX веков случился интересный казус – свержение Павла I, когда дворянская власть осталась без поддержки. Проведем некоторые параллели.

Укрепление авторитаризма привело к каскадному скандалу, политическому кризису, а не наоборот. Произошло фактическое подчинение исполнительной власти гаранту Конституции, т.е. подчинение ему парламента. Этому способствовала «февральская революция» – заседание парламентского большинства, отсеивание, ограничение меньшинства, лишение его представителей ключевых постов. Был референдум, народное волеизъявление, который открывал множество возможностей, в первую очередь для Президента, который сконцентрировал вокруг себя еще большую власть, по сравнению с сегодняшним днем. Потом антиолигархические и олигархические сторонники, с одной стороны Тимошенко, и Суркис с Волковым, с другой. Информационные войны, которые велись с взаимными потерями. Позиция Президента относительно Тимошенко – он ее поддерживает *de facto*, на словах – он ее критикует. А ее деятельность – это реальная борьба с крупным капиталом, который превратился в финансово-политическую структуру. И, наконец, ноябрьское заявление Президента о том, что он с этими структурами будет бороться. На мой взгляд, произошла та же ситуация, что и в России в 1801 году. Политическая власть встала над теми группировками, которые привели ее фактически к этой самой власти. Власть выступила самостоятельной силой. Такая ситуация *a priori* рождает нестабильность. Тут два выхода: либо не просто авторитаризм, а, скажем, путинский вариант – все подчинено власти, олигархия уничтожается и т.д., либо такой, какой у нас имеется. Т.е. мы движемся с Россией в параллельных измерениях, только у них это пошло одним путем, у нас другим. К лучшему это или к худшему – покажет время.

Теперь о «демократическом выборе», который у нас вынесен в тему «круглого стола». Действительно, никто не знает, что это такое. То, что о «демократическом выборе» пишет Сорос, или Уоллек, или госдепартамент США, еще не означает демократический выбор в действительности. И в этом свете по-новому представляются отношения с Россией и Западом. Это так и называется – либо задворки Америки, либо форпост России. Несмотря на то, что встреча в Днепропетровске имела только декларативный характер, нас к ней подвели события внутренней и внешней политики. Многовекторность, которой мы спасаемся, не пройдет, не получится. Это традиционная нормальная и хитрая украинская политика, соответствующая нашей психологии на протяжении веков. Вспом-

ните дипломатию Данилы Галицкого, получившего ярлык на княжение у золотоордынского хана Батия, а королевскую корону — у папы римского Иннокентия IV. Вспомните внешнеполитические маневры Богдана Хмельницкого и лавирования Ивана Мазепы. Но сегодня нам придется определиться — какой выбор лучше? Я думаю, что лучше стратегия Мазепы — союзник должен быть как можно дальше от украинских границ. Любой сосед — одинаков, что Европа, что Россия. Хотя, может, в эпоху глобализации все должно быть по-другому.

Колесников К. У меня вопрос по поводу многовекторности. Не кажется ли, что многовекторность является следствием психологического и цивилизационного раскола украинского общества в контексте Запад-Восток. Т.е. эта политика продиктована отсутствием какой-либо единой национальной идентификации. Она является следствием своеобразной национальной несостоятельности.

Семенов Д. Украина в принципе всегда занимала позицию многовекторности. Это генетически заложено в ней. Украина — это страна, которая с краю, которая находится на пересечении всех путей.

Михайлюк А. Тема «многовектрности» актуальна в контексте ставшей популярной в последнее время проблемы «Украина между Востоком и Западом» (или, как иронизирует Алексей Толочко, «Україна між чимось і чимось»). На мой взгляд, само возникновение подобной проблемы говорит о глубоком кризисе самоидентификации, проявившемся после распада СССР. Собственно, «многовекторность» и сводится к этому выбору — между Востоком и Западом, Россией и Европой. Во внутренне-политической сфере главный водораздел проходит между сторонниками модернизации, реформ, «европейского выбора», «общечеловеческих ценностей», западной ориентации и т.д. и традиционалистами — сторонниками якобы возврата к «советскому прошлому», евразийского выбора и т.п. (опять «цивилизация» и «почва»). Это противостояние, как и в романовской России, приобретает форму социокультурного раскола. Те силы, которые поставили Президента — это модернизационные силы. Теперь модернизаторы выступают против Президента, а реальная оппозиция (левые, традиционалисты) держат нейтралитет. Каким образом А.Мороз, социалисты примкнули к правой оппозиции? Тут возникает проблема. Видимо и внутривластная, и внешнеполитическая ситуация приобретает какие-то новые аспекты.

Забродин С. А нужна ли Украине демократия?

Семенов Д. Как говорил Черчилль — демократия самая худшая форма власти, кроме всех остальных, которые еще хуже. Украинский на-

род выбрал этот путь развития, свою независимость, проголосовал за демократическую Конституцию. Может быть, точнее — он выступил против тоталитаризма.

Бондаренко А. В Украине часть общества смотрит на Запад, часть — на Восток. И именно в этом аспекте проявляется многовекторность. С 1989-1990 года эта полярированность, которая существует в общественном мнении, по вопросу будущего внешней политики поддерживается искусственно. Первопричина этому — балансировка-торг. В зависимости от избираемого властью сиюминутного курса, ей всегда выгодна поддержка определенной части населения. Скажем, заявления о повороте на Запад лучше сделать во Львове, а в сторону России — в Донецке. А самим использовать политическую ситуацию конъюнктурно. Накануне выборов Президента, во Львове говорилось о едином государственном языке — украинском, с чем все должны считаться. В Симферополе была совершенно противоположная позиция, где признавались равные права русского языка. Сегодня обществом управляет бизнес. Предпосылок ни для расизма, ни для национальных конфликтов не существует. Если мы имеем конфликты на этой почве, то это просто кому-то выгодно, как средство оборота капитала.

Колесников К. Я позволю себе не согласиться с последним тезисом. Существует такое общечеловеческое явление, как ксенофобия — неприятие, боязнь и вражда к чужому. Все этносы на планете и древние, и современные начинали свою историю с идентификации по принципу «свой-чужой». И порой, без каких бы то ни было объективных предпосылок для этнической вражды или расизма, вопреки экономическим расчетам и выгодам, подобные чувства прорываются сквозь пленку человеческой разумности и практичности. Конечно же, эти прорывы были тем страшнее, где находились экономические причины, подкреплявшие этническую или конфессиональную вражду.

Архирейский Д. Я также не хотел бы связывать любые сильные проявления индивидуальных или массовых эмоций только лишь с выгодой, корыстностью. Как объяснить, что бойцы УПА сидели в «схронах» до начала 1950-х годов, не получая денег. Сейчас же народ попросту отстранился от власти, люди замкнулись на своей частной жизни. А это, кстати, есть один из признаков авторитаризма, хотя, возможно, и не самый главный.

Кулик А. Я не считаю, что конфликт можно расценивать как нечто отрицательное. Классики политической науки (те же Моска и Паретто) считали, что общество может существовать лишь путем конфликта. То, что происходит в Украине можно рассматривать как конфликт между отдельными группировками. И этот конфликт протекает в определенных допустимых

рамках. Действительно, у нас существует не тоталитаризм, а авторитаризм, который имеет своим истоком советскую власть. Может ли кто-нибудь сказать, что сейчас происходит что-то принципиально отлично от того, что было раньше? Не стоит накалять страсти и видеть то, чего нет. Ментальность нашей страны – особый вопрос. Давайте вспомним исторические аналогии, исследования национального характера. Наш народ очень мягок. Я не считаю, что народ отстранился от власти. Просто в любом обществе есть народ, а есть люди, владеющие властью. Народ никогда не был при власти.

Формулировка второго вопроса мне не совсем ясна. Товарооборот со странами Запада и Востока увеличился в несколько раз. Отношение Запада к нам резко ухудшилось. Наша страна должна ориентироваться не только на Запад, но искать пути для контактов на Востоке. Для успешного развития таких проектов должно быть много. У Путина же была рабочая поездка, и ее эпицентр – ракетный завод, она рассчитана больше на политический резонанс.

Забродин С. А есть ли конфликт, т.е. «был ли мальчик»?

Бондаренко А. Это обычный политический процесс, который пока еще не вышел за определенные рамки.

Колесников К. Я выражу сомнение, что наш народ не конфликтный. Почитать хронику нашей повседневной жизни, социологические опросы, «Кайдашеву семью» Нечуя-Левицкого, «Гайдамаков» Шевченко, «Летопись Самовидца», вспомнить, что творили в свое время запорожцы, какправлялись восставшие казаки и селяне с поляками и евреями. Извечное миролюбие нашего народа – хлебопашца во многом надумано. Просто сегодня население поставлено перед задачей выживания, т.е. проблема не в том, что народ сам по себе пассивный, а в том, что его силы и энергия ныне направлены в иное русло.

Кулик А. Но мы же говорим о конфликте не как о факте криминального мира, а о политической культуре. У нас политическая культура менее активная, чем, скажем, в России.

Архирейский Д. Сегодня необходимо говорить не просто о конфликте, но о системном кризисе, который включает в себя политическую, экономическую, духовную сферы жизни. Поэтому проблема выбора посткоммунистического мира несводима к дилемме «уличная воляница – диктатура», но в первую очередь к выбору мировоззрения, морально-нравственных ценностей, самооценки. Реальный переход к демократии в Украине – это переход от одной системы к другой. Однако разве появились существенные признаки системного изменения? Изменения в основном по форме, но не по сути, больше декларативные заявления, доходящие до имитации.

Если говорить о персональной ответственности за имитацию демократического выбора, то, пожалуй, сложно и безнравственно будет назвать конкретного человека или партию. Речь может идти только об установлении степени чьей-либо ответственности или, наоборот, безответственности.

В нынешнем политическом конфликте имеют две стороны, обвиняющие друг друга: либо в имитации и выхолащивании демократии, либо в подрыве молодой украинской демократической государственности. Никто не сомневается в своей правоте, не желает брать часть ответственности на себя, и выход из ситуации обеими сторонами видится один – устранить противную сторону.

Конфликт же происходит не между представителями разных систем, но между отдельными силами, в рамках одной, и по сути прежней системы. Отсюда у тех, кто заинтересован в позитивном разрешении конфликта, одинаковые претензии к его обеим сторонам: в излишнем радикализме, в игнорировании законности, попытках манипулирования населением.

Нельзя рассматривать этот конфликт как нечто временное, ситуативное, случайное. Выход из кризиса предполагает в качестве главного своего условия выяснение полноты причин, повлекших его.

Радикализм должен быть наказуем, но одно лишь наказание его не устраним, необходимо искать причины. Наивно объяснять действия «оппозиции» 9 марта желанием реванша на политическом Олимпе. Да, народ в массе своей «оппозицию» не поддерживает, но он также дистанцирован и от власти. И нельзя сказать, что для Украины опасней – данный конфликт, или глубокая пропасть между так называемой «политической элитой» и основной массой граждан, пропасть, которая грозит в будущем перерасти не просто в конфликт, но в кровавую конфронтацию. Сейчас социально-политическая атмосфера в украинском обществе насыщена радикализмом, создается соответствующий психологический климат, неосознанно куются кадры, в стадии готовности ряд взаимоисключающих радикалистских идеологем. Украина в начале XX века уже переживала подобную ситуацию, последствия которой сказываются до сих пор.

Кулик А. У меня серьезнейшие сомнения относительно справедливости тезиса о такой уж повсеместной распространенности радикальных настроений в обществе. Из мировой и, в частности, европейской практики мы знаем, что кадровой базой радикальных и террористических группировок являлось студенчество. Социологические опросы и опыт личного общения меня убеждают скорее в наличии пассивной поддержки со стороны студенчества фигуры и курса Президента, нежели в суще-

ствовании открытого и тем более радикального его неприятия.

Архирейский Д. Студенчество не является самой многочисленной частью молодежи. Под сомнением и его активность. Формируется огромная армия тех, кто в сегодняшних материальных условиях не в состоянии поступить в ВУЗы или их закончить, тех, кто, получив высшее или среднее специальное образование, не в силах найти достойно оплачиваемую работу по специальности, и вынужден перебиваться случайными заработками. И это, не говоря о люмпенизированных согражданах, у которых уже подрастают дети, фактически дети улиц. Так что, увы, кадры потенциальных участников будущих радикальных движений практически выкованы, нужны только лидеры и идеи.

Михайлюк А. Дмитрий говорит, что кардинально ситуация не изменилась за 10 лет, по сравнению с горбачевскими временами. Думаю, что это не так: появились новые социальные слои, резко усилилась социальная дифференциация, изменилось отношение к власти и т.д. Произошла всеобщая маргинализация населения. Общество пребывает в состоянии социальной аномии, нарастают проявления аномального поведения как результат утраты адекватных общественных, духовных, моральных ориентиров. По-моему, это радикальные изменения.

Архирейский Д. То, что сейчас происходит в Украине, имеет свои корни в том времени. Существует инерция, продолжение того советского строя, который еще не разрушен, вернее, не трансформирован.

Кулик А. Изменились ли правила игры, которые были во времена перестройки, или же сценарий, по сути, не изменился?

Архирейский Д. Тогда был выработан определенный кодекс поведения, очень удобный, и номенклатура не желает отходить от этого кодекса, но изменилась ситуация. Украина общается с Западом и вынуждена приспособливаться к новому стилю общения. Изменения есть, в том числе, и в информационном плане. Информация доходит и не в том виде, как раньше, и средний украинец имеет возможность сравнить, скажем, как ведет себя Клинтон, и как Кучма.

Мне, почему-то, видится не совсем корректным использование сегодня термина «политическая элита». Есть различные подходы к этому явлению, и есть логическое содержание данного понятия, которое должно учитывать все его признаки. Кому-то хочется, чтобы его причисляли к элите. Но если посмотреть, по сути, возникают достаточно серьезные вопросы, насколько существует корреляция между самим понятием и претензиями на него властьпредержащих. Элиту необходимо, даже с биологической точки зрения, возвращать, воспитывать, совершенствовать.

Квитка С. Я занимаюсь теорией длинных волн, циклическим повторением социальных процессов. И когда мы начали сопоставлять волны и пики экономического развития и пики политической активности, то последняя приходится именно на период стабильности и относительного благосостояния. Когда люди спокойны за свое будущее, они, почему-то, начинают бунтовать, становятся социально активными. У нас, скажем, первыми начали политическую борьбу прибалты, которые относительно остальной части населения бывшего Советского Союза жили значительно стабильнее, и в дальнейшем благополучный Киев, где уровень жизни гораздо выше, чем в том же Днепропетровске, не говоря об остальных регионах, где люди вынуждены бороться за свое выживание.

Шевцов С. Период экономического упадка сопровождается не только борьбой за собственное выживание, но и рождением мысли, той мысли, которая и образует духовный пласт Европы в лице немецкой классической философии, нашей отечественной культуры в лице тех же деятелей «серебряного века» и т.д. И в контексте наших обсуждаемых проблем: конфликта как способа урегулирования отношений между политическими элитами и будущего Украины в парадигме «Запад-Восток», мне видятся эти вопросы взаимосвязанными. И эту связь я вижу в следующем. Когда мы говорим об авторитаризме или тоталитаризме, то это не только события связанные с советским временем. В принципе наша культура в своих основаниях православная, держащаяся, с одной стороны, на идее соборности, которая, если убрать религиозный аспект, переходит в идею коммунизма, а в своем извращении «круговую поруку», и не предполагает личной ответственности. А с другой стороны, эта культура покоится на фундаментальном самодержавии. И в этом отношении авторитаризм был, есть и, к сожалению, будет. Но события, которые происходят, к ним можно по-разному относиться, это в определенном смысле позитивный момент. Кант говорил, что просвещение – это возможность самостоятельно пользоваться своим рассудком, и разделял публичное и частное применение разума. Частное применение разума, когда ученый находится в рамках определенной системы (я как преподаватель, имеющий некое влияние на студентов, и несущий ответственность за свои слова в рамках государственной системы высшего образования) и не может критиковать существующий строй. Но я могу это сделать в рамках публичного применения разума. Кант отмечал, что обществу полезно публичное выступление ученых. Тот факт, что мы сегодня собрались и излагаем собственные точки зрения, в советские времена такое было невозможно, а если и собирались, то это то, что получило сво-

еобразное название «кухонной культуры». Проблема выбора Украины в сторону Запада, или российского фарватера для меня носит скорее метафизический аспект, суть которого в том, что мы, к сожалению, не имеем культуры индивидуализма. Если Европа живет в посткантовскую эпоху и постмодернизм ее логическое развитие, то мы живем в до-кантовское время. Эта культура еще только должна сформироваться, быть может, мы еще только живем в начале славных дел. Т.е. у нас еще должен быть свой Кант, своя классическая философия, чтобы мы могли быть адекватны и конгениальны европейской культуре. Для меня путь на Запад – это не столько экономические аспекты, сколько культурно-онтологические. Мамардашвили говорил, что мы пытаемся перенять достижения западной цивилизации без вскрытия тех причин, которые лежат в ее основании. Я вижу важным сегодня становление культуры индивидуализма. Это именно та основа, которая должна быть в демократическом обществе, если оно хочет таким быть, а не казаться.

Колесников К. Я позволю себе не согласиться с тезисом, что украинская политическая культура, замешанная на православии, авторитарна по своей сути. Кроме авторитарных, точнее авторитарных (самодержавных) тенденций, носителям которых после пресечения государственности Киевской Руси являлась церковь и духовенство, значительным авторитетом и силой обладали тенденции олигархические, представленные княжеским сословием старой Украины-Руси, и демократические, олицетворяли которые, по мнению многих, народные массы – казачество, мещанство и селянство. Впрочем, если говорить о демократии в исторической ретроспективе Украины, то здесь возникает больше всего вопросов. Было крестьянское общинное самоуправление, завязанное как раз на круговой поруке, т.е. коллективной ответственности. Было городское самоуправление, основанное на магдебургском праве, дававшее власть городскому патрициату. Было казачье устройство, выносившее все важнейшие вопросы на общие сборы – генеральную, или войсковую раду, превращавшуюся в хаотичный митинг. Но также было и шляхетское сословное самоуправление, шляхетский суд равных, переброившие польско-литовскую Речь Посполитую согласно принципам и идеалам шляхетской демократии, «золотой вольности». Большинство представителей казачьей старшины, превратившейся после Богдана Хмельницкого в политическую элиту Украины, как раз и были возвращены на этих шляхетско-демократических (хотя, по сути, конечно же, аристократических) идеалах гибнущего польского государства. Сберегли ли подобные идеалы – реальная основа современного демократического общества и на Востоке, и на Западе – свою действенность до

наших дней, это уже другой вопрос. Ответ на него, увы, отрицательный. Как отмечал Липинский, такая преемственность сохраняется не по книгам, а в живой связи поколений. Что происходило с носителями указанных идей на протяжении имперского правления в Украине и, тем более что произошло после 1917 года всем известно.

Михайлюк А. У меня есть ряд замечаний по поводу реплики Сергея Шевцова относительно индивидуализма. Я согласен, что демократия без опыта индивидуализма невозможна. Но почему мы говорим «докантовская», «посткантовская»? Точкой отсчета так или иначе выступает Запад. Именно здесь, на мой взгляд, проявляется пресловутая «меншовартизм». Неужели невозможна иная культура, иные ориентиры? Как это расценивать в контексте мультикультурализма, с точки зрения плюрализма? Недостатки западной цивилизации вскрыты самими западными мыслителями. В ситуации постмодерна появляются новые социальные теории, которые показывают неединственность западного пути, возможность развития на основе традиции, подвергают критике право Запада диктовать миру свою волю, признают значение локальных цивилизаций, их права на собственную судьбу, отрицают концепцию всемирной истории, которая идет в направлении, открытым Западом. Такое понимание дает нам возможность рассматривать многообразие культур – «центров исторической перспективы» – как исходную точку нового понимания истории, которое выходило бы за рамки европоцентризма, мифа о прогрессе. К тому же западный путь уникален, другие страны не смогут его повторить. Попросту ресурсы Земли не смогут вынести такого уровня потребления для всего населения планеты, который существует сейчас в развитых странах. Невозможность для всего мира имитации пути Запада была обнародована на всемирной конференции ООН на высшем уровне по экологии «Рио-де-Жанейро-1992». Это, кстати, понимают на Западе. «Железный занавес», отделяющий Запад от остального мира, не исчез с крушением биполярной системы, он лишь повернулся обратной стороной.

Давайте будем реалистами. Возможно ли вообще для Украины «вхождение в Европу»? А если да, то кем она может стать в Европе – страной третьего сорта, резервацией «белых индейцев», буфером между Европой и Россией? Догоняющая модель модернизации является одновременно опаздывающей, никак не способной догнать Запад сегодняшнего дня. А «вхождение в Европу» для жителей Украины возможно, но, так сказать, «в индивидуальном порядке», для «избранных». Критерий здесь прост – деньги. А их можно получить за счет усиления эксплуатации собственной страны и ее ресурсов.

Шевцов С. Говоря о посткантовской эпохе, я имел в виду тот аспект, о котором упоминал Делез в работе «Что такое философия?». Вопрос стоит так – или мы возвращаемся к нашим предшественникам, к тому же Канту, повторяем их, или же мы ищем то, что искали они. Мне ближе последнее, хотя в этом пути может и неизбежны повторы, копии.

Михайлюк А. Теперь по поводу так называемой соборности. Эта идея придумана интеллектуалами, а вот та круговая порука, порождающая безответственность, которую так критикует Сергей, вытекала из реалий жизни. Хотя существуют достаточно устойчивые представления о коллективистской психологии, присутствующей традиционному обществу, все же представляется, что этот коллективизм был чисто внешний, вынужденный обстоятельствами, поддерживаемый внешними рамками. Восточный тип общества строится на замкнутости и самодостаточности общин, локальных коллективов. Коллективистское жизнеустройство, круговая порука, подавление индивидуального начала и т.п. было вызвано не какими-либо идеологическими, религиозными или другими соображениями (скорее наоборот, они были призваны их обосновывать), а суровой реальностью, потребностями борьбы за выживание, т.е. имели вынужденный характер.

Если и была возможна реальна демократия, то только в древнегреческом полисе, где буквально все знали друг друга. Современная демократия, даже в развитых странах, строится на политических технологиях, на манипуляции сознанием, в которой, кстати, немалую роль играют средства массовой информации.

Семенов Д. Сергей, не кажется ли тебе, что в том ракурсе, в котором тобой поднят вопрос «Украина между Западом и Россией» мы имеем дело с конфликтом религиозных парадигм: католицизм-православие?

Шевцов С. Совершенно согласен. Единственное, я бы добавил католическо-протестантская парадигма, поскольку протестантизм как религиозная основа индивидуализма вышел из недр католичества.

Семенов Д. Мне приходилось слышать точку зрения Бжезинского, который совершенно серьезно считает, что православие должно быть уничтожено, чтобы у нас могла установиться демократическая культура.

Шевцов С. Я не могу согласиться с такой точкой зрения. На мой взгляд, православная культура еще не проявила всех своих потенциалов, а свидетельством ее возможностей был, по моему, «серебряный век» в лице Семена Франка, Сергия Булгакова, Павла Флоренского, Алексея Лосева и др. Но православной культуре необходимо пройти через опыт индивидуализма.

Михайлюк А. Но тогда это уже не будет православие. Ведь нет ничего более противополож-

ного православной соборности, чем индивидуализм. Индивидуализм – это порождение протестантизма. Здесь мы имеем дело с процессом взаимодействия культур, привнесения элементов одной культуры в другую, что всегда протекает весьма болезненно. И, опять же, почему Европа должна быть в этом отношении критерием и образцом для подражания?

Шевцов С. Согласен, что проблема такая есть и она очень спорная. Но при всей болезненности и неоднозначности диалога культур, вот та ситуация «складки» (*ad marginem*), которая здесь возникает, дает возможность культуре развиваться. Соборности может быть противоположен индивидуализм в протестантском понимании, но не индивидуализм как таковой, ибо соборность представляет собой мистический синтез индивидуального и коллективного. Гачев очень удачно подметил, что «общее – сатана целого», и соборность без опыта индивидуализма раскрыть себя не сможет. Идея полицентризма мне также близка, но у Европы нельзя отнять тот факт, что ее культура оказала существенное влияние на мировую культуру в целом. В связи с этим мне интересной видится теория Юрия Лотмана о взаимодействии центра и периферии (Украина как окраина, или маргинальная область), где центр продуцирует идеи, периферия их воспринимает, а затем начинает продуцировать свои собственные, становясь тем самым центром.

Михайлюк А. Мне хотелось бы вернуться к началу нашей дискуссии, к тем примерам, которые приводил Денис Семенов о ситуации рубежа XVIII-XIX вв., когда самодержавие дистанцировалось или оторвалось от своей социальной базы. Но почему не провести иные аналогии, например, которые приводил К.Маркс, говоря о бонапартизме. В случае с Павлом I власть проиграла, в случае с Наполеоном – выиграла. Тогда власть тоже как бы оторвалась от своей социальной базы, но пыталась стать над различными политическими силами и даже манипулировать конфликтующими сторонами. И как показывает практика, власть может с этим успешно справиться. Но если рассматривать авторитаризм как средство перехода от тоталитаризма к демократии, то этот период так или иначе затянулся, 10 лет – это слишком много для страны. Возникает даже сомнение в возможности этого перехода, по крайней мере авторитарными методами. Как и, вообще, возникают сомнения и в перспективах «догоняющей модернизации».

Бондаренко А. Я бы хотел добавить. Если Украина не интересна Западу, то теперь она не интересна и России. Если раньше буфером были страны Восточной Европы, то теперь это Украина. У нас многовекторность не потому, что нам неинтересны другие, а потому, что мы не интересуем никого. Мы – офшорная зона. Мне думает-

ся также, что политический кризис был спровоцирован силами, которые уже решили, куда нам идти. И теперь, для того, чтобы идти, направить страну, ее нужно сдвинуть с места, т.е. дестабилизировать. Мне кажется, что в свете последней встречи президентов, когда, несмотря на ее декларативный характер, в две первые недели после днепропетровской встречи был подписан ряд серьезных совместных договоров, Запад понял, что он Украину потерял.

Квитка С. Я бы хотел подытожить. Мы рассмотрели два вопроса, касаемые внутренней и внешней политики, и в принципе они взаимосвязаны. Современный политический ритм связан с этим выбором «Запад-Восток», и все наши проблемы могут быть интересны как одной, так и другой стороне. Сам конфликт проявляет сте-

пень зрелости политической элиты, ее способность решать проблемы цивилизованным путем. Проблема украинской многовекторности, по мнению участников дискуссии, амбивалентна: с одной стороны, она отражает особенности геополитического положения Украины, проявившиеся еще в далеком прошлом, и национального менталитета, а с другой, многовекторность – искусственное и временное явление во внешней политике, вызванное неумелой балансировкой властной элиты между двумя полюсами силы, отсутствием ее политической воли. Впрочем, мое мнение: многовекторность во многом обусловлена тем, что любая страна ищет себе союзника, и таковых не может быть один, ибо в этом случае существует риск одностороннего подчинения.

В. Б. ОКОРОКОВ, А. В. МИХАЙЛЮК СМЕХ И КУЛЬТУРА

**Сообщение о II международной научно-теоретической конференции «О природе смеха»,
Одесса, 30 марта 2001 г.**

*Михайлюк Александр Владимирович – доцент кафедры истории и украиноведения
Национальной металлургической академии Украины (Днепропетровск), кандидат исторических наук*

*Окорок Витор Брониславович – докторант кафедры философии Днепропетровского
национального университета, кандидат философских наук*

Одной из визитных карточек города Одессы является юмор. Отмечать 1 апреля день юмора здесь стало традицией. В этом году юморина проводилась уже 27-ой раз. 30 марта 2001 г. в рамках фестиваля юмора «Юморина-2001» в Одессе состоялась II международная научно-теоретическая конференция «О природе смеха». Она проходила под эгидой общественной организации «Одесская гуманитарная традиция». Конференция носила междисциплинарный характер. В ней приняли участие ученые из Украины, Российской Федерации, Соединенных Штатов Америки, Болгарии.

Сама по себе тема смеха весьма неординарна. Смех рассматривался в разных аспектах – философском, культурологическом, историческом, правовом, психологическом, политическом, искусствоведческом, филологическом, лингвистическом и т.п. Прежде всего, хотелось бы отметить высокий профессионализм, широкую эрудицию докладчиков, теоретическую глубину большинства докладов.

Вел конференцию А.Н.Роджеро – председатель правления общества «Одесская гуманитарная традиция», кандидат философских наук, профессор Одесской государственной консерватории им. А.В.Неждановой. Он, в частности, подчеркнул, что наиболее значительный вклад в

изучение природы смеха внесли З.Фрейд и М.М.Бахтин. В том же контексте, предваряя общую тенденцию выступлений, докладчик из Винницы В.С.Ратников, опредмечивая пространство смеховой культуры М.М.Бахтина, назвал его карнавальным дополнением к официозу, к господствующей культуре. Соглашаясь в целом с данной мыслью, хотелось бы отметить, что, на наш взгляд, подходы Бахтина и Фрейда не являются исчерпывающими. Каждый из них по-своему рассматривал только определенный срез, одно из измерений смеха. (В частности, в этой связи днепропетровский философ А.В.Гарник высказал реплику относительно тенденции превращения Бахтина в своего рода идола).

Многомерность и многофункциональность смеха, неоднозначность границ смешного отмечались в докладе И.А.Одоховской «О функциях смеха, смешном и не очень». Она выделила в качестве основных функций смеха охранительную, эвристическую, созидательную, рекреационную функции, подчеркнув широкий диапазон смешного и разнообразие смеха.

В докладе В.Б.Окорокова и А.В.Гарника «Об амбивалентной природе карнавального измерения смеха» прозвучали мотивы объединения всех разновидностей смеха в едином карнавальном измерении, природа которого и основ-

ные параметры были исследованы М.М.Бахтиным. С этой целью докладчики рассматривали все известные разновидности смеха: социальность, человечность, остроумия (по Бергсону), бессознательное расширение (по Фрейдю и Лакану), проявление агрессивности (по Лоренцу), коммуникативность, иронию, черный юмор, циничный смех, диапазон от мягкого юмора до сарказма. В итоге они пришли к выводу, что все эти разновидности могут включаться или выключаться посредством редукции смеха в различных плоскостях, иными словами, карнавальное измерение раскрывает полностью весь объем и глубину «смехового следа» действительности. Такое понимание позволило предположить, что именно это измерение может оказаться ключевым для понимания природы смеха во всем его объеме.

А.В.Михайлюк в докладе «Амбивалентность смеха и сакральность в культуре», анализируя двойственную природу культуры (прежде всего в сакральном пространстве), углубил представления об амбивалентной природе смеха. Начиная доклад с открытого К.Леви-Стросом и М.Фуко структурирования пространства культуры и мышления и выявления в них бинарных оппозиций, он попытался раскрыть сложность, многогранность и огромную значимость сакральных переживаний. Вскрывая их экзистенциальную сущность, докладчик (почти по Фрейдю) перешел к проблеме вытеснения сакрального страха (страха перед окружающей действительностью) посредством смеха. И здесь он показывает, что высшим проявлением такого «вытеснения» является карнавальная смех, который, однако, не отрицает культуру, как считали некоторые мыслители, а, наоборот, нивелирует демаркацию неофициальной и официальной культур. Смех – отрицание посредством утверждения и одновременно утверждение посредством отрицания. Смех сопричастен сакральному. В пиетете перед здоровым смехом докладчик высказал «крамольную» (даже крайнюю) мысль: «Все, что осмыслено, может быть осмеяно. Всякая серьезность, пафос, патетика – смешны». Уж не переродится ли человеческое существо из «человека мыслящего» в «человека смеющегося»? согласно докладчику карнавализация начинается с утраты сакрального, вместе с началом его осмысления. Как бы обобщая высказанную мысль, А.В.Михайлюк утверждал, что и постмодернистская культура (а значит современное общество) перешагнуло границы карнавального измерения, следствием чего и явилась всеобщая десакрализация, с одной стороны, и утрата определенности – с другой. Может быть, следующим шагом движения общества будет «смех» над постмодерном (его осмысление – в измерении докладчика), а значит его вытеснение, т.е. возврат к сакральному?

В духе критики постмодерной культуры прозвучал и доклад И.И.Матюшиной «Ирония как структурообразующий фактор постмодернистского романа». Исходя из ее выводов, постмодернистский дискурс нашел в структуре иронии наиболее адекватное выражение, в результате чего ирония становится основополагающим принципом организации всего постмодерного текста.

Очень сильно и глубоко прозвучала проблема циничного смеха в докладе представителей киевской школы философии А.Л.Богачева и М.А.Снежной «Циничный смех». Они считают, что природа циничного смеха в раздвоении сознания, когда циник осознает несправедливость своего отношения к действительности, однако не отказывается от такого отношения. Отсюда следует приговор современному обществу: Просвещенческий идеал верховенства «разума, который волит разум», вызывает циничный смех. Циничная воля отбрасывает все «идеалистические основания» и указывает, что интересы циника – окончательное основание для его действий – они и есть парадигма его бытия. Словом, прагматическое общество, выражающее интересы собственной пользы, обречено быть циничным. В данном докладе, как и в докладах многих других участников конференции, явно слышалась проблема негативности смеха, а сквозь нее проблема «негативности» смеющегося над собой современного общества. Современная культура, обобщают докладчики, насквозь наркотическая, потому что цинична, и цинична, потому что наркотическая. Видимо, общество все еще переживает мольеровскую и гоголевскую эпоху (оно погружено в циничное самоосмысление, еще жестче, самоопьянение). Однако, подчеркивали докладчики, смех циника слаб, ибо подавлен пониманием происходящего: «Циник слаб для полноценного смеха». Может в этом и будет спасение общества от цинизма и «самообмана».

Одним из самых глубоких по содержанию был доклад еще одного представителя киевской школы феноменологии В.Кебуладзе, который, пытаясь проникнуть в онтологическую природу смеха, феноменологизирует его до последних оснований. Ведь «смех, – утверждает докладчик, – это не смешное, но способ его данности». Видимо, смех замкнут в своем измерении. Смех – это сознание, замкнутое в себе, но полагающее что это несерьезно. Отсюда и постановка проблемы о несоизмеримости философского и смешного. Смех разрушителен не только для мышления, но и для жизни. И как подтверждение этого превращение базовых установок трех основных школ эллинистической культуры в три различных модальности смеха: эпикурейский гедонизм, скептическое «воздержание от суждений», стоический отказ от желаний.

В.Кебуладзе считает, что если ему удастся обосновать, что метод феноменологии может быть переинтерпретирован в тех же модусах смеха, то проблема смеха является философской. Следуя этой парадигме, докладчик первоначально в рамках феноменологической концепции приходит к выводу о тождественности состояний напряженного бытия сознания феноменолога и эпикурейской атараксии.

Дальнейший анализ природы смеха приводит В.Кебуладзе к утверждению, что трансцендентализм может быть переформулирован как ироничность, – следовательно, в философском реализуется и скептический модус смеха. Исследуя феноменологические мотивы у Картезия и Канта в рамках стоического модуса смеха, докладчик заключает, что и этот модус смеха является конституирующим феноменологическую установку.

Обобщая сказанное, В.Кебуладзе подчеркнул, что наиболее адекватным методом философского анализа смеха будет феноменологический метод, ибо он предполагает ироническое отношение к существованию исследуемых феноменов.

Представитель одесской философской школы и один из организаторов конференции В.Л.Левченко в докладе «Смех и тело», объединяя различные подходы к природе смеха, утверждает, что «смех может рассматриваться как с позиций проявления индивидуальной телесности, так и как феномен культурного тела». Ведь, с одной стороны, проявление смеха можно рассматривать через определенные действия самого организма, а с другой – как опирающиеся исключительно на человеческую природу. Источник смеха – в комическом несоответствии формы протекания события и ожидаемого выражения. Приводя различные примеры проявления смеха в жизни генерала де Голля, в творчестве Аристотеля, А.Бергсона, Ч.Диккенса, В.Л.Левченко пытается подтвердить выдвинутый тезис о «телесности» смеха и в то же время подчеркивает его значимость как «игровой стихии культуры».

Л.А.Ярош, анализируя формы проявления смеха в многовековой культуре, считает, что он (смех) является знаком преодоления животного начала в человеке, знаковым отличием разумного и культурного начала. Подводя итог такого понимания природы смеха, она утверждает, что это экзистенциальный феномен, противостоящий принуждению. В точке смеха человек выходит за всякую данность и начинает различать свободу.

Н.Ю.Мозговая, возвращаясь к творчеству крупного русского мыслителя А.Введенского, заключает, что для него смех, ирония и парадокс были выходом из кризиса пафоса и патетики традиционного сознания. Смех проявля-

ется у него сквозь призму трагического, отсюда гротеск и даже абсурд.

Представитель России (Санкт-Петербург) С.А.Троицкий попытался проанализировать бессознательную природу смеха и показать проявление смешного в действии. В крайнем проявлении, заключает он, смех обладает наркотическими свойствами. Смех окружающих есть смех надо мной (и моим этосом).

Другой российский участник конференции А.Н.Демин (Краснодар) сделал доклад о том, как смех помогает преодолевать жизненные трудности. «Люди смеются, исходят желчью или угрюмо агрессивны, – считает он, – в зависимости от характера переживаемых трудностей».

В докладе А.И.Афанасьева и И.Л.Василенко рассматривались взаимоотношения между смехом и такой, казалось бы, сугубо серьезной сферой деятельности как политика. Авторы дают ретроспективный обзор проблемы и отмечают, что развитие и распространение демократии не только допустило смех в политику, но и сделало возможным его использование политиками к собственному благу. Хотелось бы высказать несколько собственных мыслей по этому поводу. Ж.Батай вообще видел истоки европейской демократии в карнавале. Сама современная культура, по определению Ги Дебора, выступает как шоу, социум как «интегрированный спектакль». Карнавальный характер «перестройки», черты «смеховой» культуры в политической жизни «постсоветского пространства» уже отмечались исследователями. Показательна в этом плане роль сатириков и юмористов, которые становятся влиятельными реальными политиками. Последствия смеха особенно разрушительны для идеократической власти. Для власти, основывающейся на прямом насилии, демократии, либо на манипуляции сознанием, они, в принципе, почти безвредны.

Правовые аспекты смеха рассматривались в докладе Е.А.Золотаревой «Смех как добродетель и как преступление». Докладчица отметила, что криминальные процессы в современном обществе протекают часто в рамках некоего утвердившегося образца жизни, включающего в качестве важной ценностной ориентации значимость веселья, смеха. Смеховая культура все больше приобретает сейчас форму массовой культуры, зачастую со знаком минус. Но ведь именно таким и есть карнавал, описанный Бахтиным. «Бахтинский карнавал ужасен – не дай Бог попасть в него», – восклицает известный исследователь творчества Бахтина Б.Гройс. И не является ли призыв докладчицы «копирайся на национальную традицию, создать новую, постсоветскую, в том числе смеховую, культуру», попыткой ее «официализации»?

Неоднозначное, если не прямо негативное отношение к смеху свойственно христианству, уловившему, несомненно, существующую связь

между смехом и злом, возможно, гиперболизовав ее. Попытку реабилитации смеха в этом плане предпринял А.Г.Баканурский («Смеялся ли Христос?»), хотя сам автор признает, что некоторым его трактовка образа Христа может показаться чересчур вольной, даже кощунственной.

Доклад днепропетровских ученых В.В.Иваненко, А.И.Голуба и А.В.Гарника «Міра комізму проти міри тоталітаризму» был посвящен исследованию украинского фольклора 20–30-х гг., в котором смех выступал в качестве «эмоционального ответа на факт существования «большевистского» зла». Приводятся многочисленные примеры народного творчества в этом плане. Доклад, хотя посвящен теме смеха, не просто серьезный, – он наполнен антитоталитарным пафосом. При этом из поля зрения авторов выпала «обратная сторона медали». Подобные явления, свойственные любой культуре и при любом политическом режиме, представляют собой проявление «низовой» культуры, оппозиционной культуре «официальной». Сознанию людей традиционного общества, какковым, на наш взгляд, оставалось украинское общество рассматриваемого периода, свойственна амбивалентность мышления, способность сочетать противоположные суждения, не ощущая при этом противоречий. Смеховая инвектива вполне могла сочетаться с сакрализацией. Гротеск, сатира присущи 1920-м годам, когда, смеясь, расставались с «проклятым прошлым и его пережитками». Во второй половине 1930-х сам Сталин говорил, что «жить стало веселее», а его любимым фильмом был сугубо карнавальным фильм «Волга-Волга». О специфической веселости того времени имеется множество свидетельств. Образ Сталина можно трактовать и как «Великого Карнавализатора», наряду с такими фигурами русской истории, как Иван IV, Петр I. Карнавал, который переходит отведенные ему пространственно-временные рамки, заканчивается не символическим жертвоприношением, а реальными жертвами.

«Язык – дом бытия человека» (М.Хайдеггер). Смешным и, в то же время, достаточно грустным явлениям в языке, возникающим в процессе взаимодействия культур, был посвящен доклад А.Б.Шпольберг (Бостон, США) «Русский по-американски». Что значит «залокать дверь», «саппортать семью», «консумать вещи», «бесисытит» и т.п.? Но подобные явления наблюдаются и в России. В языке отражается все, что происходит с людьми, говорящими на нем. «Остается уповать...», – заключает свой доклад А.Б.Шпольберг. Нам остается присоединиться к ее заключению.

В докладе В.К.Георгиевой-Козаревой (Габрово, Болгария) «Габровский юмор и дом юмора и сатиры как участники культурного диалога» были освещены творческие контакты Дома

юмора и сатиры г.Габрово с белорусскими культурными институтами. В контексте романтической иронии было рассмотрено творчество Т.Г.Шевченко и Н.В.Гоголя львовскими исследователями (Кашуба М.В. «Сатира Тараса Шевченка як вияв романтичної іронії», Грибкова Ю.І. «Сміх крізь сльози» Миколи Гоголя в контексті романтичної іронії»).

Особый колорит конференции придали выступления представителей искусствоведческих дисциплин, они как бы расширили общий «объем видимости» природы смеха посредством ее расширения в те области, в которых смех растворяется в тональности. Специфике отображения комического в музыке был посвящен доклад Н.А.Бондарь и А.Ю.Литварева, проблеме комического в балете доклад Н.А.Ивановой-Георгиевской. Что может быть смешного в балете? По крайней мере, во времена Пушкина (вспомним «Евгения Онегина») балет вряд ли считался делом серьезным. А для иных современных людей сам классический балет не понятен и попросту смешон. В докладе Н.А.Ивановой-Георгиевской «Комическое в балете» отмечалось, что романтический балет, утверждая чуждый толпе возвышенный идеал, оказался чутко к опасности разрушения всех канонов и норм стихийного карнавального праздника. Как только карнавал пытается утвердиться как новая норма, он становится страшен и опасен.

Смех – проявление стихии, это непосредственная, не зависящая от нашего желания, реакция сознания и организма на внешнее раздражение. С другой стороны, смех – явление культуры. То, что у представителя одной культуры вызывает смех, у представителя другой может просто вызвать недоумение. Представления о смешном меняются со временем: то, что казалось смешным, скажем, людям средневековья, нам может показаться далеко не смешным, или наоборот. Смех прочно связан с непониманием, неадекватностью реакции зрителя, – отметила Л.Л.Сауленко в докладе «Смешна ли смешная картина?». С другой стороны, в смехе есть проявление общечеловеческого начала. По крайней мере, со времен Аристотеля, смех считался одним из признаков, отличающим человека от животных. Хотя, как было сказано в одном из докладов, даже крысы умеют смеяться... Воистину «и одно дыхание у всех, и нет у человека преимущества пред скотом» (Еккл. 4, 19).

Бросается в глаза то, что на конференции достаточно сильно прозвучало критически негативное отношение к смеху. Не случайно в докладах всплывал выведенный Умберто Эко достаточно мрачный, но по-своему привлекательный образ слепого монаха-библиотекаря Хорхе. Прежде всего, подчеркивалась амбивалентная природа смеха, смех рассматривался и как добродетель и как преступление, обращалось

внимание на такую разновидность смеха как циничный смех и т.д. Особенно эмоциональным получилось выступление Н.В.Бардиной «Смех как элемент дискурса». Смех предстает как симптом – признак нарушения гармонии в душе, признак безумия, в лучшем случае, «нарушения адекватных связей с окружающим миром». «Мы смеемся, чтобы услышать рядом с нами эхо, заполняющее пустоту». Такой подход вписывается в традиционное для европейского мировосприятия противопоставление «природы» и «культуры». Но тут возникает вопрос, не абсолютизируем ли мы одну из сторон смеха? Не теряем ли мы за циничным смехом такие его разновидности, как, скажем, ласковая улыбка, тонкая ирония и т.п.? Ведь смех, прежде всего, это проявление радости и правды жизни – неофициальной, надполитической, надсоциальной,

надкультурной (?). Но счастье, по словам Фрейдера, не является культурной ценностью. Смех, снимая условности (но культура и состоит из условностей), приоткрывает природу человека. Тут возникает вопрос, а какова же, собственно, природа человека? Через ракурс смеха на конференции поднимались проблемы человека, культуры, свободы. И не случайно в ее ходе участники высказали предложение организовать конференцию, специально посвященную проблеме свободы.

Смех, как говорится, дело серьезное. Конференция внесла свой весомый вклад в приумножение юмористических традиций Одессы. Ко всему стоит добавить радушный прием, оказанный одесситами иногородним участникам конференции.

НА ГРАНІ

Д. О. БОЧАРОВ

ПРОБЛЕМИ ДОКАЗУВАННЯ В КРАЇНІ ДИВ

Бочаров Дмитро Олександрович – викладач кафедри державного права і митної політики Академії митної служби України

«Найкраще в Керролла було написано не дорослим для дітей, але вченим для вчених», – зазначив якимось Гілберт Кіт Честертон [1, 238]. Майже в унісон йому Мартін Гарднер твердить, що «сновидіння Аліси, змальовані Льюїсом Керролом, скоріше бентежать, аніж захоплюють сучасних дітей, а інколи навіть лякають їх. «Аліса» донині жива лише тому, що її читають дорослі» [1, 251].

Чим же вабить дорослих дитяча казка, написана понад сто років тому англійським доктором математики і логіки Чарлзом Лютвіджем Доджсоном, в літературному світі більш відомим як Льюїс Керролл?

Соломон Геллерштейн вважає, що дорослі досить специфічно сприймають фантазії Керролла: в плутанині перспектив і пропорцій, причин і наслідків вони схильні вбачати таємницю, «розкриття якої не байдуже науці», а в чудернацьких пригодах маленької дівчинки – алегорію, що містить цілком серйозні наукові ідеї, гіпотези та теорії [1, 259].

Справедливість наведеної думки підтверджують числені публікації з спробами тлумачити дитячу казку з позицій історії, філософії, психології тощо. І хоча більшість з них, за виразом Ніни Демурової, свідчать не про наявність в тексті Керролла «закодованих теорій», а лише про наявність тенденції «вчитувати» туди зміст і контекст на підтвердження власних ідей авторів, діапазон інтерпретацій переконає в специфічних властивостях тексту «Аліси» [1, 297].

Сам Керролл з цього приводу зауважив, що «слово значать більше того, що ми в них вкладаємо, тому книга зазвичай містить значно більше, ніж мав на увазі її автор» [1, 280].

Декому вдалося відшукати в казці Керролла навіть теологічний та космогонічний підтекст, але, здається, донині не було вчинено жодної спроби здійснити її юридичний аналіз.

В першій з двох книг про Алісу – «Пригоди Аліси в країні див» – змальовано сцену суду над чирвовим Валетом, яка є яскравою демон-

страцією проблем юридичного доказування. «Справа Валета» безумовно має викликати інтерес науковців-правників, зокрема тих, хто займається проблемами доказування в юридичному процесі, адже увагу англійських юристів століттями було звернено саме на судову процедуру, і тому характерною ознакою англійської правової системи є наявність досконалої системи доказів та теорії доказування [3, 16].

А оскільки надра країни становлять її територію, факт слухання справи Валета під землею (Аліса потрапляє в країну див через кролячу нору) аніж не мав вплинути на характер судочинства. До того ж, процес відбувався за всіма правилами, про що на початку слухання наголосив Білий Кролик [1, 89].

Проте, навіть якщо судова процедура країни див суттєво відрізняється від англійської – тим більше вона потребує дослідження, адже знайомство з «чужими» правовими ідеями, поняттями та концепціями – шлях до ефективного розвитку власних [3, 11].

Жартівливий тон змальовання валетового процесу теж не має стати на заваді його аналізу, бо ж загальновідомо, що будь-який жарт є жартом лише частково. Припускати, що правознавці настільки позбавлені почуття гумору, що неспроможні усвідомити інший, «серйозний» аспект жарту і зробити необхідні висновки, було б не тільки некоректно, але й невірно. Хіба не нонсенсом за своєю сутністю є юридичні фікції, тобто проголошення дійсним такого, що з'ясувати неможливо або й навіть завідомо недійсного? А для того, щоб примусити «працювати» на юридичних теренах нонсенс, потрібне неабияке почуття гумору.

На правознавця, який врешті-решт виявить бажання ретельно проаналізувати «справу Валета», чекають досить цікаві питання.

Перше, яке одразу постане руба – то питання щодо предмету та меж доказування у даній справі. Предметом доказування традиційно вважаються факти і обставини, що мають значення для вирішення справи, тобто призводять або

мають призводити до певних юридичних наслідків [2, 22; 4, 8]. Що за юридичні наслідки загрожують Валету, нескладно здогадатись: втрата голови з важкої руки королеви, здається, стала єдиним видом покарання в країні див. Але якою причиною обумовлена можливість настання такого наслідку, які факти чи обставини мають призвести до страти Валета?

Обвинувачення, публічно оголошене Валету Білим Кроликом, виглядає приблизно так:

Яким-то з днів
Напекла вергунів
Смачнющих чирвова краля.
Валет, як на гріх
Спритніший за всіх,
Сім з тої печені вкрав.

Тобто, предметом доказування у даній справі має бути факт викрадення Валетом семи вергунів. Саме це має встановлюватись і доводитись в судовому порядку. Проте складається враження, нібито учасники процесу схильні обговорювати що завгодно... крім обставин крадіжки. Чому?

Тому, що викрадення Валетом семи вергунів є фактом загальновідомим. В разі, якщо певний факт відомий широкому колу осіб, а також всім членам суду – такий факт може бути визнаний загальновідомим та звільнений від необхідності його встановлення та доказування [3, 118-119].

Пісенька, фрагмент якої в процесі над Валетом був використаний як обвинувачення – народна [1, с.89]. Народна пісня – зазвичай результат колективної творчості, точніше, кількість осіб, що беруть участь у створенні та поширенні пісні настільки значна, що дає підстави вважати її продуктом творчості всього народу.

Тлумачення суддею-королем рядку «відомо всьому світові» з так званого «листа Валета» [1, с.97] недвозначно вказує на те саме: присяжні знають про винуватість Валета, тому доводити його вину – зайвий клопіт.

Того ж висновку можна дійти, оцінивши реакцію суду на твердження Аліси про те, що їй нічого і ніяк не відомо про обставини даної справи. На перший погляд може здатись, що свідчення Аліси – характерний приклад «форми без змісту», коли процесуальне джерело інформації наявне, але інформації щодо обставин справи воно не містить. То чому свідчення Аліси «дуже важливе» для суду, про що необережно обмовився суддя-король? І чому Білий кролик, що виступає в ролі своєрідного розпорядника процесу, поспішає «ненав'язливо» виправити простакуватого короля: «Ваша величності, звісно, хоче сказати: *неважливе?*» [1, 93].

Твердження Аліси ставить під сумнів факт загальновідомості обставин справи, який презюмується в даному процесі, і може призвести до необхідності доводити вину Валета. А це не бажано ані для судді, що одночасно є потерпі-

лим (викрадена печеня призначалась саме для чирвоного короля), ані для Білого Кролика, який, схоже, представляє обвинувачення: адже, як зазначила Аліса, доказів вини Валета в них немає ніяких.

Отже, обізнаність про вчинення Валетом крадіжки є загальною і очевидною. Але чи звільняє це від необхідності доказувати в судовому порядку наявність події злочину та провини обвинуваченого, чи можливе таке згідно процесуальних правил країни див? Встановлення саме цих обставин (так званого «головного факту») є основним завданням процесу, всі інші елементи предмету доказування мають похідне від них значення. Без встановлення і належного обґрунтування «головного факту» пізнання інших обставин справи просто втрачає сенс [2, 32].

До речі, пояснити феномен справи Валета (винуватість особи ще не встановлена, але вже загальновідома й загальновизнана) можна. Таке

більше характерне для Задзеркалля, де жити доводиться «в зворотньому напрямку», що дозволяє пам'ятати і колишнє, і майбутнє [1, 163], проте не виключено, що подібне можливе і в країні див, адже там з часом можна «домовитись» [1, 60]. Ситуація з Валетом дуже нагадує ситуацію з королевським вісником, який «вже відбуває покарання, хоча суд розпочнеться лише в наступну середу, а про злочин він взагалі ще й не думає» [1, 163].

Майбутній королівський вісник і в'язень відіграє неабияку роль і в справі Валета. Допитаний як свідок, Капелюхар – а саме про нього йде мова – уособлює дві процесуальні проблеми разом: належності доказів і допустимості їх процесуальних джерел.

Належність доказів є фактором, що обумовлює залучення до розгляду необхідних доказів та відкидання зайвих, таких, що захарашуватимуть процес. Належність передбачає існування об'єктивного зв'язку між змістом судових доказів і тими фактами, що підлягають встановленню [3, 71].

Дурниці, що їх верзе в судовому слуханні Капелюхар, анічогісінько не спроможні роз'яснити у справі Валета, оскільки вони ніяким чином не стосуються обставин крадіжки. Але чи можна це стверджувати поспіхом, не розглянувши зазначених свідчень і не оцінивши їх вкупі з іншими?

Належність до справи відомостей про факти, що мають безпосереднє матеріальноправове значення завжди є очевидною, тому вирішення питання щодо їх належності майже не викликає складнощів. Так звані непрямі докази містять дані, характер зв'язку яких з досліджуваними обставинами справи значно менш визначений і більш «плутаний». До того ж і форми такого зв'язку можуть бути найрізноманітнішими [4, 23–58].

Належність фактичних даних такого роду попередньо лише припускається. В ході подаль-

шого доказування наявності або відсутності необхідного зв'язку з'ясовується напевно. За наявності необхідного зв'язку між доказами і матеріальноправовими обставинами, фактичні дані мають бути визнані належними, оцінені та покладені в основу відповідних процесуальних висновків і рішень; в іншому разі фактичні дані мають визнаватись такими, що не стосуються справи.

Якщо належність визначає відповідність доказу за змістом, то допустимість – його відповідність за формою та засобом формування. Доказ може бути визнаний допустимим для розгляду коли джерело, з якого його видобуто, форма, в котрій його втілено, а також засіб та порядок його отримання відповідають певним чітко визначеним в законі вимогам [2, 43]. Такий підхід має забезпечувати використання в процесі лише доброякісних та достовірних доказів.

Зрозуміло, що свідчення психічно здорових осіб є більш доброякісними і потенційно більш достовірними, ніж свідчення осіб, неспроможних адекватно сприймати об'єктивну дійсність і, натомість, схильних вбачати реальність у галюцинаторній маячні.

Капелюхар несповна розуму, його божевільня засвідчене навіть англійською приказкою «mad as a hatter», тобто «дурний, як капелюхар». Хронічне отруєння випарами ртуті, що використовувалась в давнину для обробки фетру, дуже часто призводило до виникнення психічних розладів у представників цієї професії [1, 53].

Відповідно до англійських процесуальних правил свідками у справу можуть бути допущені навіть божевільні, а вагу та цінність свідчень таких осіб визначають присяжні [3, 144–145].

Саме це «слизьке місце» англійського процесу обігране Керролом, який зіштовхує в судовому слуханні двох «патентованих» дурнів: Капелюхара та Березневого Зайця. Один плете дурниці, інший «все заперечує» [1, 91]. Проте свідчення обох нічого не варті, обидва – нікчемні свідки.

За допомогою того ж епітету слід охарактеризувати значення й наступного учасника процесу, тобто Куховарки. Поставлене Куховарці питання щодо складових предмету протиправного посягання однозначно вказує на те, що її задіяно у справі експертом. Коли для вирішення певного питання недостатньо звичайної обізнаності та елементарного здорового глузду, коли проблема вимагає участі кваліфікованого фахівця – в процес залучається особа, що має необхідні пізнання, навички та досвід [2, 123–124].

Експерт – не професія і не фах, експерт – це процесуальний статус. Англійське право не вимагає від експерта формального підтвердження кваліфікації, питання щодо кваліфікації експерта вирішується суддею. Таким чином,

залучатись у справу експертом може будь-який пересічний громадянин, що в певній сфері тямить більше за інших [3, 148].

Яку ж юридичну вагу матимуть висновки такого експерта? Відповідь Куховарки на єдине запропоноване суддею питання («З чого виготовляють вергуни?» – «Переважно з перцю») викриває її кричущу «кондитерську» некомпетентність, що в свою чергу має призвести до визнання експертного висновку недоброякісним та, відповідно, недопустимим.

Проте некомпетентність експерта може й не бути такою очевидною... то хто і як має оцінювати тоді експертні висновки за чинності презумпції, згідно з якою експерт розуміється на певних питаннях краще за суддю, присяжних та інших учасників процесу?

Проблемою оцінки обмовлене й наступне питання – питання щодо достатності доказів для вирішення справи по суті.

Одразу після оголошення обвинувачення, тобто на самому початку слухання, суддя-король категорично пропонує присяжним визначитись з рішенням. Надалі, наче папуга, він продовжує звертатись до присяжних з аналогічною вимогою майже щохвилини, на кінець слухання зробивши те не менше двадцяти разів [1, 98]. Таким чином акцентовано увагу на чи не найсуттєвішій проблемі доказового права.

Достатність доказів обумовлює можливість здійснення на підставі даної їх сукупності достовірного висновку і прийняття відповідного рішення.

Поширена в середньовіччі формальна система оцінки доказів ґрунтувалася на тому, що кожний доказ мав заздалегідь визначену силу, нормативно визначалась і достатня для винесення рішень сукупність доказів. Найкращим доказом визнавалося зізнання обвинуваченого, узгоджених свідчень двох незацікавлених осіб достатньо було для визнання винним, свідчення однієї незацікавленої особи дорівнювались свідченням двох зацікавлених і таке інше.

Формальний спосіб пізнання може бути досить ефективним, бо зменшує вплив суб'єктивного фактора, мінімізує можливість помилок – але лише за наявності бездоганного алгоритму його реалізації. На жаль, віковий досвід людства заперечує в принципі можливість створення такого універсального алгоритму щодо доказування. Тому врешті-решт формальну систему оцінки доказів як таку, що внаслідок численних «збоїв» та значних «погрішностей» себе не виправдала, було замінено оцінкою за переконанням [2, 82–83].

Оскільки визначення достатності доказів має на меті забезпечити досягнення достовірного висновку про обставини справи, потребує згадки і проблема перетворення імовірності на достовірність. Адже процес доказування в його логічному аспекті являє собою перехід імовірного

знання у достовірне, припущення в однозначну впевненість.

Достовірним вважається обґрунтоване, доведене твердження або знання, істинність якого не викликає жодного сумніву. Парною категорією достовірності, своєрідною її антитезою є імовірність, що характеризує співвідношення потенційної істинності і потенційної хибності певного твердження чи знання.

Згідно з класичним математичним визначенням імовірністю є співвідношення кількості очікуваних результатів до загальної кількості всіх можливих варіантів. Але поняття імовірності давно вже вийшло за межі лише математики, перетворившись на філософську і логічну категорію.

В юриспруденції концепція досягнення достовірного знання з позицій теорії імовірності заснована на математичній теоремі множення імовірностей, якою стверджується, що імовірність співпадіння двох чи більше випадкових подій дорівнює множині їх імовірностей. Тобто, якщо імовірність падіння монети догори гербом становить 0,5 (приблизно у половині випадків монета падатиме догори іншим боком), то імовірність випадкового одночасного падіння догори гербом трьох монет дорівнює лише 0,125 (0,5 x 0,5 x 0,5).

Силу і переконливість судових доказів, як вже зазначалося, практично неможливо визначити у числовому виразі [4, 154]. Проте наведена закономірність є чинною і для доказування – з накопиченням доказів певного факту імовірність їх випадкового співпадіння суттєво зменшується і, навпаки, вірогідність висновку зростає в геометричній прогресії.

Тож до яких пір має відбуватись накопичення доказів, де пролягає межа, за якою імовірність слід вважати достовірністю?

Таке накопичення має відбуватись до досягнення вірогідності, яку дехто визначає як *практичну достовірність*, тобто до моменту, коли випадкове співпадіння зібраної сукупності доказів стає практично неможливим і суперечить здоровому глузду [2, 89–91; 4, 156].

Саме на стадії оцінки достатності доказів найчастіше виникають розбіжності, адже критерієм такої оцінки виступає переконання, а це фактор суб'єктивний, залежний від життєвого досвіду, культурного та інтелектуального рівнів, моралі та навіть особистих уподобань особи, що здійснює оцінку. Тому не дивно, що інколи ту саму сукупність доказів одна судова інстанція визнає цілком достатньою для прийняття рішення, а інша інстанція – недостатньою. Подібне непорозуміння наявне у справі Валета: судді вже «все ясно», а присяжним зібраних доказів замало.

Розглядаючи проблемні аспекти «справи Валета», не можна залишити поза увагою «найважливішу уліку, поряд з якою бліднуть всі інші» – так званий «лист Валета» [1, 95–97]. Сприй-

мати його як судовий доказ можна хіба що виходячи з твердження Франца Кафки, що «все у світі певним чином стосується суду». Найважливіша уліка є дефектною буквально по всіх параметрах: химерний віршик сумнівного походження, до того ж абсолютно беззмістовний. Беззмістовний настільки, що на думку судді-короля «можна навіть не намагатись його зрозуміти» [1, 97].

Схоже на те, що в такий спосіб актуалізовано питання щодо поняття й сутності доказу. Англійські юристи скептично ставляться до юридичних абстракцій і нехтують теоретизуванням. Головна мета процесу доказування – змусити суд і присяжних визнати фактичну обґрунтованість вимог або заперечень сторони, тому доказом має вважатись будь-що, здатне переконати в наявності або відсутності певного факту [3, 69]. Тож гіперболізувавши до протеску зазначений підхід, Керролл продемонстрував можливі його наслідки.

На відміну від вельми поширеного нині серед юристів розуміння доказування як специфічної процесуально-логічної діяльності з встановлення юридично значущих фактів і обставин, логік Керролл мав розглядати доказування як суто логічну діяльність з доведення і демонстрації. Можливо, тому сцена суду над Валетом, насичена юридичною проблематикою, не містить жодної згадки про логічний аспект доказування. Звісно, якщо не сприймати як таку спробу судді-короля довести за допомогою вищезгаданого «листа» Валетову вину, виходячи з презумпції винуватості та авторства останнього (логічна помилка типу «випередження основи»).

Проте з огляду на логічну проблемність значно більш характерними є міркування Горлиці та Чеширського Кота, з якими Аліса спілкується в «неюридичній» частині казки.

Література:

1. Керролл Л. Аліса в стране чудес. Аліса в Зазеркальє: Изд. 2-е, стереотип. с комментариями и приложениями. – М.: Наука, 1991. – 368 с.
2. Орлов Ю.К. Основы теории доказательств в уголовном процессе. Научно-практическое пособие. – М.: Проспект, 2000. – 144 с.
3. Решетникова И.В. Доказательственное право Англии и США. – М.: Городец, 1999. – 284 с.
4. Хмыров А.А. Косвенные доказательства. – М.: Юрид. лит., 1979. – 184 с.

Силогізм Горлиці побудований таким чином: *змії їдять пташині яйця; дівчатка інколи теж їдять яйця; отже, дівчатка теж є зміями*. Тут порушено правило стосовно термінів силогізму, згідно з яким середній термін неодмінно має бути розподілений принаймні в одному з засновків. Якщо він нерозподілений, однозначно визначити відношення між суб'єктом і предикатом висновку неможливо. Термін *такі, що їдять яйця* не розподілений у жодному з засновків...

У міркуванні Чеширського Кота (*будь-який собака нормальний; будь-який собака крутить хвостом, як задоволений, і гарчить, коли драгується; я роблю навпаки; отже, я ненормальний*) здійснено підміну терміну у засновку: поняття *будь-який собака* непомітно перетворюється на поняття *будь-хто*, з якого вже й виводиться остаточний висновок. Це суперечить логічному закону тотожності, згідно з яким кожне поняття має мислитись тотожним самому собі протягом усього міркування. Тому авторитетне обґрунтування Чеширським Котом своєї ненормальності є не більше ніж вправний софізм, що їх так любляв сам Керролл.

Дехто з дослідників творчості Керролла вбачає схожість між сценою суду над Валетом і «Процесом» Франца Кафки [1, с.257]. Та навіть здійснений поверхневий аналіз дозволяє констатувати помилковість подібних тверджень. Адже в Кафки юридичний процес є символом фатального абсурду буття, а процес Керролла розіграний хоча і протескно, але «за всіма правилами» юридичного процесу.

І правознавець, що наважиться доброзичливо і уважно дослідити специфіку зазначеного процесу, не буде розчарований, адже серед жартів, каламбурів та нісенітниць на нього чекають цілком серйозні юридичні проблеми.

ABSTRACT

TO 225-ANNIVERSARY DNEPROPETROVSK

Bighko A.O. On the Way of New Creating

Zbarashchuk V.F. Industrial is Our Glory

Abrosimova S.V. The History of Yekaterinoslav at Books of Government Statistic Committee

Buryak V.V. The Monument of Yekaterina II in Yekaterinoslav

Stepanenko N.A. The Yekaterinoslav's Aviashow at the Start of XX Century

Mironchuk V.D., Dugar M.V. In the Seeking of Society Ideal. Pavlo Novgorodtsev

Krymtsov A.A., Afanasyev O.E., Shevchenko B.Ye. Historic-geographical Regionalisation at One of Aspect of Urboecological-investigations of Dniepropetrovsk City Environment

The urboecological investigations must be based on the studying of the historical and physical – geographical frame of the territory. 108 historic – geographical districts and more then 100 historical points are picked out. The map of historic – geographical localization of the city and it's suburbs is compiled.

SOCIOLOGY

Gorodjanenko V.G., Glushchenko J.V. Students of Dniepropetrovsk: Sociological Analysis of Necessities and Possibilities

The features of students' modern position in Ukrainian big industrial city are considered. As the parts of the united social status social-economic position, professional plans, political orientations and the level of national self-conscious are investigated. The article is interesting for the attempt of systematical approach to the problem on the base of generalized theoretical and empirical material on this theme.

Novakova O.V. The Modernization of Ukrainian Society in the Context of Global Civilizations Changes

Liseenko E.V. About Some Measure of Ukrainian Mentality in the Transfer Period of Society's Development

HISTORY

Orlyansky V.S. Jewish Farmer Replaced in Ukraine in 1920-1930: Literature and Sources

Ishchenko I.V. Prostitution as Social Illness in Ukraine at NEP's Period (1921-1928): Social-psychological and Demographic Aspects

Prostitution, as many books, clauses, sketches are devoted to the social abnormal phenomenon. About it her much that is known at a household level. Nevertheless, scientific researches, which would give certain notions about it in public life, unfortunately, does not suffice. The author of clause has put for the purpose to show main reasons, which have served as the reason of rough distribution prostitution in southern Ukraine of the NEP's period (1921 – 1928). Basing on materials of sociological researches 1920 years, medical inspections of the population, official statistics of state bodies, is made a some of the important conclusions. Interestingly, for example, distribution to that time « of an ancient

trade « near to industrial centers in settlements along the railway. Clause is considered by the author as a component of the complex historical analysis of social anomalies in southern Ukraine of the nep period.

Kovalska-Pavelko I.M. The Problem of Ukrainian History and Modernity at O.I.Gertsen's Newspaper «Kolokol»

PHILOSOPHY

Korh A.N. Individual Intentions in Works of M.Gogol and P.Yurkevich.

Yatchenko V.F. The Man and God in Ukrainian Traditional Songs

The problem of specific imagination of the ancient civilisation human being about the Divine and about the means of mutual relation with it is considered in the article on the texts' examples of Ukrainian folklore. Common and distinctive features of ancient Ukrainian and ancient Greek mythology are being investigated in this area.

Okorokov V.B. To the Critic of Relativeness of «Pure Sciences» (Essence as Invariant of Phenomenology)

Garnik O.V. Person's Rights as Object of Modern Philosophical Reflection

Mulyar V.I., Maslov A.O. General Ways to Understanding of Marginal Person in Traditional Societies

POLITICAL SCIENCES

Kolesnikov K.N. Ukraine: to the Question About Place in Modern World Political Processes

Vinarchuk T.V. To the Problem of National Elite in Time of Ukrainian Revolution 1917-1918

The author of the article suggests to appraise the events of Ukrainian revolution in the context of problems of formation of national elites, their structure, activity and role in the national liberation movement.

The author analyses the Historical Scientific Works and makes an important conclusion that, mostly, Ukrainian elites was represented by intelligentsia, who didn't have any experience of political activity, couldn't found the conception of struggle liberation and state construction. It became a reason of dissidence of the Ukrainian society and defeat of national power.

Mosukova N.G. History Development of Ukrainian Parliament (1990-1994)

Glushkova L.V. Development Of Political Pluralism Is Consolidation Of Formation Of Socialdemocratic Idea In Ukrainian Society

The author emphasizes on the fact that political pluralism is the main sign of the legal state. The article analyses the conditions of appearing of multipartied system in Ukraine: disintegration of the USSR and development of democracy. It also illuminates the period of formation of social-democratic parties, the parties of the center, which are fighting for consolidation of society.

MATERIALS TO THE INFORMATION'S DAY

Nadtoka O.O. The Problem of Engaging and Condition Labor Market in Ukraine and Region

Pikalova Z.I. The Actual Problem of Reforming of Pension System

Zaretsky Yu.O. To the 5 Anniversary of Ukraine's Constitution

Svitlenko S.I. The Materials to the Lektion: «10 Years of Ukrainian's Independent»

Batura O.V. Ten Years of Independent: Way of Hope

CHRONICLE OF SCIENCE LIFE

Conference in Redaction of «Grani». The Problem of Democratic Choice of Postcommunitic World

Okorokov V.B. , Mihajluk A.V. Laugh and Culture (II International Conference «About Nature of Laugh»). Information about II International scientific theoretical conference «About Nature of Laugh» in town Odessa 30 March 2001

ON THE EDGE

Bocharov D.O. The problems of proving in Wonderland

The attempt of juridical analysis of the court scene from «Alice in Wonderland» by Lewis Carroll is taken in the article.